

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ**

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

**Салимов Б.Т., Ҳамдамов Қ.С., Беркинов Б., Ҳакимов Р.Х.,
Орипов М.А., Юсупов М.С., Ўрақов Н.И., Арипов И.М.**

**ФЕРМЕР ВА ДЕҲҚОН ХЎЖАЛИКЛАРИ
ИҚТИСОДИ**

(ўқув қўлланма)

ТОШКЕНТ -2003

THE MINISTRY OF HIGHER AND SECONDARY SPECIAL EDUCATION
OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

TASHKENT STATE ECONOMIC UNIVERSITY

**Salimov B.T., Khamdamov Q.S., Berkinov B., Khakimov R.H.,
Oripov M.A., Oraqov N.I., Aripov I.M.**

ECONOMY OF FARMER AND PEASANTRY HOUSEHOLDS

(manual)

TASHKENT- 2003

Салимов Б.Т., Ҳамдамов Қ.С., Беркинов Б., Ҳақимов Р.Х., Орипов М.А., Юсупов М.С., Ўрақов Н.И., Арипов И.М. «Фермер ва деҳқон хўжаликлари иқтисоди» (ўқув кўлланма) –Т.: ТДИУ, 2003 – 133 бет.

Ушбу ўқув кўлланмада қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг самарали шаклларидан бўлган фермер ва деҳқон хўжаликларининг иқтисодий ва ҳуқуқий асослари ҳамда уларни ташкил этиш, бошқариш билан боғлиқ масалалар ёритилган. Уларда ер, сув ва бошқа ресурслардан, инфратузилма хўжаликларидан фойдаланиш, маҳсулот етиштириш, сотиш, сармоя сарфлаш, даромадларни шакллантириш ва тақсимлаш, бошқа корхоналар ва давлат ташкилотлари билан иқтисодий алоқа ва шу каби масалалар баён этилган.

Кўлланма иқтисодий таълим йўналишларининг бакалаврлари, магистрлари, профессор-ўқитувчилари ва илмий тадқиқотчилар учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: и.ф.д., профессор Холмўминов Ш.Р.

Такризчилар: и.ф.н., доцент Турсунхўжаев Т.Л.;
и.ф.д., профессор Хасанжонов Қ.

Salimov B.T., Khamdamov Q.S., Berkinov B., Khakimov R.H., Oripov M.A., Oraqov N.I., Aripov I.M “Economy of farmer and peasantry households” (manual) – Т.: TSEU, 2003- 133 pages.

In the present manual economic and legal bases of one of the efficient forms of organization of production in agriculture – farmer and peasantry households, problems related with their organization, management are covered. Problems like their use of land, water and other resources, infrastructure households, production, realization of goods, investments, formation of income and their distribution, their economic relations with other enterprises and government organizations are reflected.

The manual is designed for bachelors, masters, professors, teachers and scientific researchers of the directions of economic education.

Responsilbe ediotor: doctor of economic science, professor Holmuminov Sh.R.

References: candidate of economic science, senior lecturer Tursunhojaev T.L.;
doctor of economic science, professor Hasanjonov Q.

КИРИШ

Бозор муносабатларининг негизини турли мулк шакллариغا асосланадиган хўжалик юритиш шакллариининг мавжуд бўлиши ва улар орасида бўладиган соқлом рақобат ташкил этади. Шу туфайли ҳам, республикамизда иқтисодий ислохотларнинг дастлабки босқичлариданок мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш, турли мулк шакллариининг тенг ҳуқуқлигига таянувчи кўп укладли иқтисодиёт тизимини барпо этишга алоҳида эътибор берилди.

Республикамиз қишлоқ хўжалигида вужудга келаётган янги хўжалик юритиш шакллари орасида деҳқон ва фермер хўжаликлари муҳим аҳамият касб этади. Деҳқон ва фермер хўжаликлари хўжалик юритишнинг шахсий манфаатдорлик, ташаббускорлик ва мулкый жавобгарлик тамойилларига таяниб, қишлоқ хўжалигида мулк шакллариининг тенг ҳуқуқлилиқ ва соқлом рақобат асосида ривожланиб боришига асосланади.

Деҳқон ва фермер хўжаликлари етиштирган маҳсулотига эгаллик қилишига, ўзига тегишли мол-мулк, молиявий ва моддий ресурсларни мустақил тасарруф этишиги, ерга бўлган эгаллик ҳиссига кўра, яъни мустақил хўжалик юритиши бўйича бозор иқтисодиёти тамойилларига мос тушади.

Республика ҳукуматининг бир қатор қарорларида истиқболда асосий қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи субъект бўлиб қоладиган деҳқон ва фермер хўжаликларини янада ривожлантириш назарда тутилган. Кейинги йилларда фермер хўжаликларини зарар билан ишлаётган паст рентабелли ва истиқболсиз ширкатлар негизида тузишга эътибор қаратилган.

Бутун дунё тажрибаси бозор учун, яъни сотиш учун маҳсулот ишлаб чиқарувчи деҳқон, фермер хўжаликлариининг афзаллигини кўрсатмоқда, чунки деҳқон ва фермер хўжаликларида ишлаб чиқарувчи, яъни фермернинг мақсади ва вазифаси охирги натижа билан узвий боқланган. Шундай экан деҳқон ва фермер хўжаликлариининг ишлаб чиқариш фаолиятини, уни бозор шароитидаги ҳаракатини, мавжуд ишлаб чиқариш ресурсларидан оқилона фойдаланиш йўллариини ва шу асосда уларни самарали фаолиятларини ўрганиш объектив зарурият бўлиб ҳисобланади. Бу масалаларни ҳал қилишда «Фермер ва деҳқон хўжаликлари иқтисоди» фанининг аҳамияти катта, чунки бу фан ислохотлар натижасида вужудга келган деҳқон ва фермер хўжаликларини ташкил этиш қонуниятларини, уларни самарали фаолият юритиш йўллариини ўргатади.

Деҳқон ва фермер хўжаликлари фаолиятини таҳлил этишда ва уларда ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш йўналишларини белгилашда улардаги мулк ва ер муносабатлари, мавжуд ресурслардан унумли фойдаланиш, маҳсулотлар ишлаб чиқариш ва уни самарали йўналишларга сотишни ташкил этиш, сармоя ва инфратузилма хизматларини ташкил этиш, фермер хўжалигини

бошқа корхоналар ва давлат ташкилотлари билан иқтисодий алоқалари ва шу каби қатор бошқа масалалар ўрганилади.

I-БОБ. «ФЕРМЕР ВА ДЕҲҚОН ХЎЖАЛИКЛАРИ ИҚТИСОДИ» ФАНИНИНГ МАЗМУНИ, ВАЗИФАЛАРИ ВА ЎРГАНИШ УСУЛЛАРИ

1.1. «Фермер ва деҳқон хўжалиги иқтисоди» фанининг предмети, вазифалари ва бошқа фанлар орасида тутган ўрни.

Қишлоқ хўжалигининг энг муҳим вазифалардан бири мамлакат аҳолисининг озиқ-овқат маҳсулотларига ва қайта ишлаш саноати корхоналарининг хом-ашёга бўлган талабини қондиришдан иборатдир. Бу вазифани амалга ошириш қишлоқ хўжалигида фан-техника тараққиётини жадаллаштириш, иқтисодий муносабатларни такомиллаштириш, мулкчилик ва хўжалик юритишнинг турли шакллари ривожлантириш, чекланган ресурслар шароитида моддий неъматлар ва хизматларни ишлаб чиқариш, тақсимлаш ҳамда истеъмол қилиш жараёнини мукамал йўлга қўйиш орқали таъминланади.

Кейинги йилларда қишлоқ хўжалигида амалга оширилаётган иқтисодий ва институционал ислохотлар натижасида хўжалик юритишда инсон омилининг ташаббускорлиги ва тадбиркорлигига, ҳақиқий мулк эгаллиги ҳиссига таянадиган ишлаб чиқаришни бошқариш тизими юксак аҳамият касб этиб бормоқда. Бозор иқтисодиёти шароитида самарали хўжалик юритиш кўникмаларини мукамал эгаллаш учун қишлоқ хўжалигида амал қиладиган объектив иқтисодий қонуниятлар ва ишлаб чиқариш муносабатларини чуқур ўрганиш ва теран англаб етиш лозим бўлади.

Шундан келиб чиққан ҳолда «Фермер ва деҳқон хўжалиги иқтисоди» фанининг предмети хўжалик юритишда амал қиладиган объектив иқтисодий қонуниятлар ва ишлаб чиқариш муносабатларини ўрганишдан иборат бўлади.

«Фермер ва деҳқон хўжалиги иқтисоди» фани қишлоқ хўжалиги умумий иқтисодий қонуниятларининг муайян бир хўжалик шароитида амал қилиши хусусиятларини ҳамда хўжалик амалиётида улардан фойдаланиш усулларини ўргатади.

«Фермер ва деҳқон хўжалиги иқтисоди» фани иқтисодий фан бўлиб, бошқа иқтисодий фанлар сингари у ҳам чекланган ресурслар шароитида моддий неъматлар ишлаб чиқариш, тақсимлаш ва истеъмол қилиш жараёнида инсонларнинг ҳатти-харакатини тадқиқ этади. Унинг асосида иккита муҳим омил ётади:

- жамиятнинг моддий эҳтиёжлари чексиз;
- иқтисодий ресурслар, яъни товарлар ва хизматлар ишлаб чиқариш учун зарур бўладиган воситалар чегаралангандир.

«Фермер ва деҳқон хўжалиги иқтисоди» фани моддий ресурслар чекланган шароитида бозор иқтисодиёти хусусиятларига мос бўлган 5 та фундаментал саволларга жавоб бериши лозим бўлади:

1. Қандай товар ва хизматларни ишлаб чиқариш истеъмолчиларнинг моддий эҳтиёжларини тўлароқ қондиришга имкон беради?
2. Мавжуд ресурслардан қанча қисмини жалб этган ҳолда, қандай ҳажмда маҳсулот ишлаб чиқарган маъқул?
3. Бу маҳсулотларни яратишда қандай ишлаб чиқариш тизими ва технологиясидан фойдаланилади?
4. Маҳсулот ким учун ишлаб чиқарилади, унинг истеъмолчилар ким?
5. Хўжалик истеъмолчилар талаби, ресурслар бозори ва ишлаб чиқариш технологиясида юз берадиган доимий ўзгаришларга мослашиб борадими?

Айнан мана шу саволларга жавоб топиш «Фермер ва деҳқон хўжалиги иқтисоди» фанининг асосий вазифаларини шакллантиради. Фаннинг асосий вазифалари куйидагилардан иборат:

- бозор иқтисодиёти табиатига мос келувчи ишлаб чиқариш ва мулкчилик муносабатларининг хўжаликда амал қилиши хусусиятларини аниқлаш;
- қишлоқ хўжалигининг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда фермер ва деҳқон хўжаликларининг мақсадга мувофиқ ишлаб чиқариш ҳажми, ихтисослашуви ва тармоқ таркибини асослаш;
- қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини ташкил этиш ва унинг технологиясини такомиллаштиришга йўналтирилган тадбирлар самарадорлигини техник-иқтисодий баҳолаш усулларини ўрганиш;
- ишлаб чиқаришнинг чекланган ресурсларидан фойдаланиш тизимини оптималлаштириш;
- ишлаб чиқариш харажатлари, таннарх ва баҳонинг шаклланиш тамойилларини тадқиқ этиш;
- моддий-техник ресурслар таъминоти ва маҳсулотларни сотишнинг энг самарали тизимларини аниқлаш;
- қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорида талаб ва тақлиф функцияларининг амал қилиш механизмларини ўрганиш;
- бошқарув қарорлари қабул қилиш учун зарур бўладиган иқтисодий ахборотларни шакллантириш, қайта ишлаш ва тизимга солиш ва бошқалар.

«Фермер ва деҳқон хўжалиги иқтисоди» фани ўз олдида қўйилган мақсад ва вазифаларни ҳал этишда бир қатор фанлар ютуқларига таянади. Бу фанлар тизими:

- табиий фанлар;
- ижтимоий-иқтисодий фанлар;
- техникавий-технологик фанларга бўлинади.

Табиий фанлар жумласига – «Биология», «Зоология», «Физика», «Кимё», «Математика» ва бошқа фанлар киради ва улар бизни ўраб турган табиат (борлиқ) тўрисидаги асосий билимларни беради.

Ижтимоий-иқтисодий фанларга «Социология», «Психология», «Меҳнат иқтисоди», «Иқтисодий назария», «Маркетинг», «Менежмент», «Статистика», «Тармоқлар иқтисодиёти (ш.ж. «Қишлоқ хўжалиги иқтисоди»», «Молия», «Бухгалтерия ҳисоби», «Иқтисодий-математик моделлар» ва бошқа фанлар кириб, улар «Фермер ва деҳқон хўжалиги иқтисоди» фанини ўрганишда муҳим база бўлиб хизмат қилади.

Техникавий-технологик фанларга «Тупроқшунослик», «Деҳқончилик», «Ўсимликшунослик», «Чорвачилик», «Агрокимё», «Мелиорация», «Тракторлар ва қишлоқ хўжалиги машиналари», «Механизация ва электрлаштириш», «Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сақлаш ва қайта ишлаш» каби бир қатор фанлар кириб, улар меҳнат қуроллари ва меҳнат предметларининг айрим хусусиятлари, қуввати, унумдорлиги, табиий-биологик ва бошқа хусусиятлари ҳамда уларни ишлатиш тартиби тўғрисида ахборот беради. Бу маълумотларсиз улардан самарали фойдаланишни ташкил этиб бўлмайди.

1.2. «Фермер ва деҳқон хўжалиги иқтисоди» фанини ўрганиш усуллари

Бизни ўраб турган борлиқни ўрганиш усуллари фаннинг услубиётини ташкил этади. Бошқа фанлар каби «Фермер ва деҳқон хўжалиги иқтисоди» фанининг услубий асосини илмий тафаккурнинг диалектика усули ташкил этади. Диалектик усул ҳамма ходисалар ва жараёнлар доимий ўзгаришда ва ўзаро боғлиқликда ривожланади, бири иккинчисини келтириб чиқаради деб тушунтиради. Диалектик усул ривожланиш жараёнини оддий ўсиш жараёни деб эмас, балки оддийликдан мураккабликка, миқдор ўзгаришларидан сифат ўзгаришларига ўсиб ўтувчи мураккаб жараён деб баҳолайди.

«Фермер ва деҳқон хўжалиги» фанини ўрганиш – иқтисодий жараёнларни кузатиш ва зарур маълумотларни йиғишдан бошланади. Иқтисодчилар аввало маълум иқтисодий муаммога тааллуқли далилларни аниқлайдилар ва тўплайдилар. Далилларни таҳлил қилиш орқали иқтисодий хулоса ёки иқтисодий назария яратилади. Иқтисодий хатти-ҳаракатларни ўрганишда иқтисодий тадқиқот назариядан айрим далилларга ва аксинча далиллардан умумий назарияга қараб ҳаракатланиши мумкин.

Иқтисодий тадқиқот айрим далиллардан иқтисодий назарияга қараб ҳаракат қилганда **индуктив** усулни, назариядан айрим далилларга қараб ҳаракат қилганда **дедуктив** усулни ифода қилади.

Таҳлил усулидан фойдаланишда ходисаларни майда бўлақларга, алоҳида-алоҳида далилларга ажратиб ўрганилса, **синтез** усулида ходисаларни, айрим далилларни бирлаштириш, биргаликда, ўзаро боғлиқликда ўрганиш орқали умумлаштирилади ва хулоса қилиниб, турли назариялар яратилади. Аммо, бундан хатога йўл қўймаслик учун алоҳида олинган тасодифан қўлга киритилган далиллардан эмас, балки ўрганилаётган объектга тегишли барча далиллар йиғиндисидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Далилларни йи\иш – борлиқни илмий англашнинг бошланиши холос. Фермер ва деҳқон хўжаликлари табиий-иқлим уй шарт-шароитлар техник-технологик таъминланганлик, ишлаб чиқаришни ташкил этилиши, меҳнат унумдорлиги ва иқтисодий самарадорлик жихатидан турли даражада ривожланиш хусусиятларига эга.

Шу туфайли алоҳида олинган хўжаликнинг маълумотлари бошқа шароитларда жойлашган деҳқон ва фермер хўжаликлари учун мос келмаслиги мумкин. Бунинг учун турли маълумотлар ва далилларни чуқур таҳлил этиш асосида назарий умумлаштириш лозим бўлади.

Далилларни кенг қамровли таҳлил этиш учун иқтисодий тадқиқотнинг турли усулларидан фойдаланилади. Уларнинг ичида энг кўп **статистик, иқтисодий-математик, монографик, тажриба** усулларидан фойдаланилади.

Статистик, яъни динамика қарорлари, ўртача сонлар, гуруҳлаштириш аналитик, кореляцион, дисперсион ва регрессион таҳлил усуллари динамик қаторлар, ўртача сонлар, гуруҳлаштириш усуллари орқали хўжаликда содир бўладиган миқдор ўзгаришлар қандай сифат ўзгаришларига олиб келиши, айрим омиллар ва далиллар ўртасида қандай алоқа ва бо\ланишлар борлиги аниқланади.

Монографик усул орқали бирон воқеа ёки далил унга таъсир этувчи ҳар бир жараён ўрганилиши таъминланади.

Ҳисоб-аналитик усул бирон тадбирни белгилашда ёки хўжаликнинг истиқболи билан бо\лиқ тадбирларни шлаб чиқишда кенг фойдаланилади.

Тажриба усули норматив асосда белгиланган меъёрий тадбирни ёки бирон-бир назарияни кенг миқёсда қўллашдан олдин кичик доирада синаб кўришдир. Агар бу синов натижалари амалда ўзини оқласа, худди шу шароит бўлган жойларда уларни кенг қўллашга тавсия этишдир. Чунки амалиёт – ҳақиқат мезонидир. Маълумки, бирон бир натижа, масалан, хўжаликнинг фойдалилик даражаси жуда кўп омилларга бо\лиқ.

Айрим ҳолларда турли-туман омиллар бир-бирларига қарама-қарши таъсир этиши мумкин. Бундай ҳолда **иқтисодий-математик** усул қўлланилган ҳолда ҳамма омиллар таъсирини миқдор жихатдан ҳисобга олиш имкониятини берадиган моделлардан фойдаланилади. Масалан, хўжаликда фойдани максималлаштириш ва харажатларни минималлаштириш учун қишлоқ хўжалик ишларини трактор машиналари бўйича оптимал тақсимлаш керак.

Қисқача хулосалар

«Фермер ва деҳқон хўжалиги иқтисоди» фани қишлоқ хўжалиги умумий иқтисодий қонуниятларининг муайян бир хўжалик шароитида амал қилиши хусусиятларини ҳамда хўжалик амалиётида улардан фойдаланиш усулларини ўргатади.

«Фермер ва деҳқон хўжалиги иқтисоди» фани иқтисодий фан бўлиб, бошқа иқтисодий фанлар сингари у ҳам чекланган ресурслар шароитида моддий

неъматлар ишлаб чиқариш, тақсимлаш ва истеъмол қилиш жараёнида инсонларнинг ҳатти-харакатини тадқиқ этади. Унинг асосида иккита муҳим омил ётади:

- жамиятнинг моддий эҳтиёжлари чексиз;
- иқтисодий ресурслар, яъни товарлар ва хизматлар ишлаб чиқариш учун зарур бўладиган воситалар чегаралангандир.

Бизни ўраб турган борликни ўрганиш усуллари фаннинг услубиётини ташкил этади. Бошқа фанлар каби «Фермер ва деҳқон хўжалиги иқтисоди» фанининг услубий асосини илмий тафаккурнинг диалектика усули ташкил этади.

Бу фан фермер хўжаликларини ташкилий-иқтисодий жиҳатдан асослаб беради, уларнинг назарий, амалий ва услубий масалаларини ишлаб чиқишга кўмаклашади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. «Фермер ва деҳқон хўжаликлари иқтисоди» фанининг асосий вазифалари нималардан иборат?
2. «Фермер ва деҳқон хўжаликлари иқтисоди» фанининг предмети ва ўрганиш усуллари нималар ташкил этади?

Асосий адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг «Фермер хўжалиги тўғрисида» ги қонуни. Тошкент, 1998.
2. Ўзбекистон Республикасининг «Деҳқон хўжалиги тўғрисида» ги қонуни, Тошкент, 1998 .
3. Баландин Ю.С. «Крестьянское хозяйства» - М.: 1990.
4. Махмадиев У. «Деҳқон ва фермер иқтисоди ва уни ташкил этиш» - Т.: 4-9 бетлар, 1998.
5. Абдурахмонов К. Боев Х. «Бозор иқтисодиёти шароитида фермер хўжаликлари» - Т.: 1992.
6. Храмов Ю.С. «Фермер и агробизнес» - М.: 1992.

II АІА. ААХҚІІ ОЎАӘЕӘЕІЕІА ТАШКИЛИЙ-ЕҚОӘНІАЕЕ ВА ХУҚУҚИЙ АНІНӘАӘЕ

2.1. ААХҚІІ ОЎАӘЕӘЕІЕІА ІХЕҮӘЕ, РИВОЖЛАНИШ ОБОЎОЎЕҮӘӘӘЕ АА ҚИШЛОҚ ХҲЖАЛИГИДА ТУТГАН ҮРНИ

Дехқон хўжаликлари-шахсий ёрдамчи хўжаликлари заминида вужудга келган хўжалик юритиш шаклидир. Қишлоқ хўжалигида хўжалик юритиш шаклларида бири бири бўлган аҳолининг шахсий ёрдамчи хўжаликлари 30-йиллардан бошлаб вужудга кела бошлаган. Ҳша даврда қишлоқ хўжалигининг асосини ташкил этган жамоа хўжаликлари (колхозлар) ва давлат хўжаликлари(совхозлар) қишлоқ аҳолисининг озиқ-овқатга бўлган талабини тўлиқ қондира олмас эди. Шунини эътиборга олиб, қишлоқ аҳолиси учун чекланган миқдордаги томорқа участкаси ва чорва ҳайвонларига эга бўлган шахсий ёрдамчи хўжалик юритишга имкон берилди.

Гарчи аҳолининг шахсий ёрдамчи хўжаликлари мамлакат аҳолисини озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш ва уларда ўзига хос бўлган турмуш тарзини шакллантиришга муҳим ҳисса қўшган бўлишига қарамай, собиқ шўро тузилишида уларнинг ижтимоий-иқтисодий аҳамиятига етарли эътибор берилмай, жамоа ва давлат хўжаликларининг ривожлантириш устивор йўналиш сифатида қараб келинди.

Ўзбекистонда аҳолининг шахсий ёрдамчи хўжаликларини ривожлантириш томон дастлабки тадбирлар 80-йилларнинг охиридан бошлаб амалга оширилди. Ўзбекистон Республикаси Министрлар Советининг “Колхозчилар, совхозларнинг ишчилари, граждандарнинг шахсий ёрдамчи хўжаликларини ва яқка тартибда уй-жой қуришни янада ривожлантириш тўғрисида”ги (1989 йил, 15 август) қарори ва Ўзбекистон ССР Президентининг “Жумҳурият аҳолисининг шахсий ёрдамчи хўжаликларидаги мол ва паррандаларни ем-хашак билан таъминлаш ҳамда уларда чорвачилик маҳсулотлари етиштиришни кўпайтириш тўғрисида”ги (1990 йил, май) фармони республикамизда шахсий ёрдамчи хўжаликларни ривожлантиришда муҳим омил бўлиб хизмат қилди. Бунинг натижасида аҳолининг томорқа ер майдонларини сезиларли даражада кенгайтириш, яқка тартибда уй жой қуришга бўлган эҳтиёжни қондириш ва кўпгина қишлоқда яшаётган оилалар чорва молларини сотиб олиш ҳамда ем-хашак етиштириш имкониятларини оширишга эришилди. Хусусан, 1989-1990 йиллар давомида 1,5 млн.дан зиёд оилаларнинг томорқа участкалари ҳажми кенгайтирилди, илгари томорқа участкасига эга бўлмаган 580 минг оила эса ер участкалари билан таъминланди. Аҳолига 183 минг гектардан кўпроқ суғориладиган ер майдонлари ажратиб берилди.

Ўзбекистон Республикаси ўз мустақиллигини кўлга киритгандан сўнг аҳолининг шахсий ёрдамчи хўжаликларини ҳар томонлама ривожлантириш томон қатъий чора-тадбирлар амалга оширилди. Ўзбекистон Республикаси

Президентининг 1991 йил январ ойида эълон қилинган «Колхозчилар, совхозларнинг ишчилари ва қишлоқ жайларда яшовчи бошқа фуқароларнинг шахсий ёрдамчи хўжаликларини янада ривожлантиришга оид қўшимча чоратadbирлар тўрисида»ги ва «Шахсий томорқа хўжаликларининг эгалари бўлмиш деҳқонларга молиявий ёрдам бериш ва улар уюшмаси моддий-техника негизини мустаҳкамлаш тўрисида»ги фармонларига асосан ўша йили шахсий ёрдамчи хўжаликлар учун яна қўшимча 108,5 минг гектар су\ориладиган ерлар ажратиб берилди ва 1991 йил охирига келиб шахсий ёрдамчи хўжаликларида фойдаланиладиган майдонлар қарийб 500 минг гектарга етди¹.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Шахсий ёрдамчи ва деҳқон хўжаликларини давлат йўли билан қўллаб-қувватлаш ҳамда мамлакатни озик-овқат билан таъминлашда уларнинг ролини кучайтириш борасидаги чоратadbирлар тўрисида»ги фармонида (1997 йил, март) аҳолининг шахсий ёрдамчи хўжаликларини ривожлантиришни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш ҳамда уларнинг манафаатларини ҳимоя қилувчи уюшма фаолиятини янада такомиллаштириш масалалари белгилаб берилди.

1998 йил 30 апрелда Ўзбекистон Республикасининг «Деҳқон хўжалиги тўрисида»ги қонуннинг қабул қилиниши билан аҳоли шахсий ёрдамчи хўжаликларининг мақомини аниқлаштириш, уларнинг муваффақиятли фаолият юритишини таъминлашнинг қонуний механизмлари такомиллаштирилди.

Биринчидан, аҳолининг шахсий ёрдамчи хўжаликлари деҳқон хўжалиги сифатида қайта номланди ва унинг ташкилий, иқтисодий ва ҳуқуқий асослари мустаҳкамлаб қўйилди.

Иккинчидан, деҳқон хўжалигининг ижтимоий-иқтисодий моҳияти, мақоми, ташкилий-иқтисодий асослари ва унинг қишлоқ хўжалиги билан шу\улланувчи тадбиркорлик субъекти сифатидаги хусусиятлари аниқ белгилаб берилди.

Учинчидан, Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 15 июлдаги 300-сонли қарори билан фаолият кўрсатаётган шахсий ёрдамчи хўжаликларни деҳқон хўжаликларига ўзгартириш тартиби тасдиқланди.

Тўртинчидан, «Деҳқон хўжалиги тўрисида»ги қонунда уларни давлат йўли билан ва бошқа тарзда қўллаб-қувватлаш ҳамда уларнинг фаолиятини тартибга солиш механизми белгилаб берилди.

Ўзбекистон Республикасининг «Деҳқон хўжалиги тўрисида»ги Қонунининг 1-моддасида деҳқон хўжалигига қуйидагича таъриф берилган:

«Деҳқон хўжалиги оилавий майда товар хўжалиги бўлиб, оила оила аъзоларининг шахсий меҳнати асосида, мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилиш учун оила бошли\ига берилган томорқа ер

¹ Р.Ш.Шусанов,М.Ҳосимов, «Деҳқон хўжалигини юритишнинг илмий ва амалий асослари», Т.:«Чылпон», 2000, 18 б.

Дехқон хўжалигининг хусусиятлари

1.	Ижтимоий-психологик жиҳатдан	Жамиятнинг бошлайич бўлини - оила ва унга хос бўлган кадриятларга ҳамда шахсий манфаатдорлик, хусусий ташаббускорлик ва тадбиркорлик эркинлигига таянувчи аҳолининг ижтимоий қатлами
2.	Ташкилий-ҳуқуқий жиҳатдан	Аъзоларнинг истагига кўра: <ul style="list-style-type: none"> ▪ юридик шахс мақомида; ▪ юридик шахс ташкил этмаган ҳолда фаолият юритувчи тадбиркорлик шаклларида бири
3.	Меҳнат муносабатлари жиҳатидан	Оиланинг шахсий меҳнатига таянади, ёлланма меҳнатдан доимий фойдаланиш мумкин эмас.
4.	Ишлаб чиқариш йўналиши жиҳатидан	Оиланинг ички истеъмоли ва қисман бозорга мўлжалланган оилавий майда товар хўжалиги
5.	Мулкий муносабатлар жиҳатидан	<ul style="list-style-type: none"> ▪ ишлаб чиқариш воситаларига хусусий мулкчилик; ▪ Ер майдони мерос қилиб қолдириш ҳуқуқи билан умрбод эгалик қилишга
6.	Хўжалик юритиш учун ажратиладиган ер майдони ҳажми жиҳатидан	Ер майдонининг юқори чегараси: <ul style="list-style-type: none"> - су\ориладиган ерларда 0,35 гектаргача; - су\орилмайдиган (лалми) ерларда 0,5 гектаргача; - чўл ва сахро минтақасида су\орилмайдиган ерларда 1 гектаргача

Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) бошқаруви дехқон хўжалигини ташкил этиш тўрисидаги масалани умумий мажлис муҳокамасига киритади, мажлис бу хусусда тегишли қарор қабул қилади. Бошқа қишлоқ хўжалик корхоналари, муассасалари ва ташкилотларида дехқон хўжалигини ташкил этиш тўрисидаги қарор шу корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг юқори бошқарув органи, иш берувчиси (маъмурияти) томонидан қабул қилинади.

Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) умумий мажлисининг ёки бошқа қишлоқ хўжалик корхонаси, муассасаси ва ташкилоти юқори бошқарув органининг, иш берувчисининг (маъмуриятининг) қарори асосида ер участкалари бериш масалаларини кўриш буйича туман комиссиясининг хулосасини инобатга олган ҳолда туман ҳокими дехқон хўжалигини ташкил этиш тўрисида қарор қабул қилади.

Туман ҳокимининг дехқон хўжалигини ташкил этиш тўрисидаги қарори туманнинг молиявий, банк, солиқ ва бошқа тузилмалари учун мажбурий ҳужжатдир.

Фаолият кўрсатаётган шахсий ёрдамчи хўжаликларни дехқон хўжалиги мақомига ўзгартириш Ўзбекистон Республикаси «Дехқон хўжалиги тўрисида»ги Қонунининг 5-моддаси ва Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 15 июлдаги 300-сонли қарори билан тасдиқланган «Фаолият кўрсатаётган шахсий

ёрдамчи хўжаликларни деҳқон хўжаликларига ўзгартириш тартиби»га мувофиқ амалга оширилади.

Фуқаро ихтиёрий равишда шахсий ёрдамчи хўжаликни деҳқон хўжалигига ўзгартиришни сўраб ширкат хўжалиги бошқарувига ёхуд бошқа қишлоқ хўжалик корхоналари, муассаса ва ташкилотларнинг иш берувчисига (маъмуриятига) ҳамда туман ҳокимига ариза тақдим этади.

Ер участкаси контури ва майдони кўрсатилган ариза ва ширкат хўжалиги умумий мажлисининг қарори асосида ҳамда ер участкалари бериш масалаларини кўриш бўйича туман комиссияси ҳулосасини эътиборга олган ҳолда туман ҳокими шахсий ёрдамчи хўжаликни деҳқон хўжалигига ўзгартириш ўрисида қарор қабул қилади.

Деҳқон хўжалигининг бошлиқини давлат рўйхатига олиш деҳқон хўжалиги бошлиқининг доимий яшаш жойидаги туман ҳокимлиги томонидан, қонун ҳужжатларида назарда тутилган зарур ҳужжатлар билан биргаликда ариза берилган пайтдан эътиборан уч кун ичида амалга оширилади. Деҳқон хўжалиги бошлиқига Ер участкасига умрбод эгалик қилиш ҳуқуқини берувчи давлат ҳужжати ҳамда давлат рўйхатидан ўтказилганлик тўрисидаги белгиланган намунадаги гувоҳнома берилади.

Агар давлат рўйхатига олиш белгиланган муддатда амалга оширилмаган ёки деҳқон хўжалиги бошлиқини асоссиз деб ҳисоблайдиган сабабларга кўра рад этилган бўлса, хўжалик бошлиқини судга мурожаат қилиши мумкин.

Посёлка, қишлоқ ва овул фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органлари ҳар бир деҳқон хўжалигини хўжалик китобига киритиб, унда деҳқон хўжалигининг таркиби, хўжалик бошлиқини ёхуд унинг вазифасини бажарувчи шахс, шунингдек хўжаликнинг ташкилий-ҳуқуқий шакли (юримдик шахс ташкил этган ҳолда ёки юримдик шахс ташкил этмасдан) тўрисидаги маълумотларни қайд этиб қўяди.

Ҳуқуқий шахс мақомига эга бўлган деҳқон хўжаликлари туман ҳокимлигида давлат рўйхатидан ўтадилар. Бунинг учун Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 22 августдаги қарорига мувофиқ ушбу тоифадаги хўжаликлар туман ҳокимлигига қуйидаги ҳужжатларни тақдим этиши лозим:

1. Ариза
2. Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) умумий йиғилишининг ёки бошқа қишлоқ хўжалиги корхонаси олий бошқарув органи ёки иш берувчиси (маъмурияти)нинг фермер хўжалигини ташкил этиш тўрисидаги қарори.
3. Нотариал тасдиқланган Уставнинг иккита асл нусхаси.
4. Ваколатли шахар (туман) ҳокимияти органлари томонидан берилган хўжалик номини тасдиқловчи ҳужжат.
5. Ҳокимият қарори билан ташкил этилган танлов комиссиясининг ер участкаси бериш ҳақидаги қарори.
6. Мухр ва штампнинг уч нусхадаги эскизи.

Ҳуқуқий шахс мақомига эга бўлмаган деҳқон хўжалигини давлат рўйхатидан ўтказиш учун бериладиган аризага қуйидагилар илова қилинади:

1. Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) умумий йи\илишининг ёки бошқа қишлоқ хўжалиги корхонаси бошқарув органи ёки иш берувчиси (маъмурияти)нинг деҳқон хўжалигини ташкил этиш тўрисидаги қарори.
2. Паспорт нусхаси.

Деҳқон хўжалигини давлат рўйхатидан ўтказиш учун зарур ҳужжатлар бўлажак фермернинг ўзи ёки шартнома асосида туман ҳокимлигининг фермер хўжалигини давлат рўйхатига олиш тўрисидаги қарори ёки рўйхатдан ўтказишни рад этиш тўрисидаги қарори ариза берувчи ариза берган кундан бошлаб 7 (етти) иш кунда, туман ҳокимлигининг деҳқон хўжалигини давлат рўйхатига олиш тўрисидаги қарори билан бир пайтда қабул қилинади.

Шундан сўнг туман ҳокимлиги янги ташкил этилган деҳқон хўжалигига «Давлат рўйхатидан ўтказилганлиги тўрисида»ги гувоҳнома ва туман ҳокимияти муҳри билан тасдиқланган «рўйхатга олинган» белгисига эса таъсис ҳужжатларини ҳамда муҳр ва штамп тайёрлашга рухсатномани топширади. Ушбу тартиб ҳуқуқий шахс мақомида ташкил этиладиган деҳқон хўжаликларига тааллуқлидир. Деҳқон хўжалиги белгиланган тартибда давлат рўйхатига олинган пайтдан эътиборан ташкил этилган деб ҳисобланади.

Деҳқон хўжалиги тадбиркорлик фаолиятининг субъекти сифатида қонун билан мустақамлаб қўйилган бир қатор ҳуқуқларга эга:

- ўзига берилган томорқа ер участкасида деҳқон хўжалигининг ишлаб чиқариш фаолиятини мустақил ташкил этиш;
- етиштирилаётган ва реализация қилинаётган маҳсулотга мустақил равишда баҳо белгилаш;
- ўзи етиштирган маҳсулотни, шу жумладан бу маҳсулотни истеъмолчиларга ўз хоҳиши буйича реализация қилиш ҳуқуқини тасарруф этиш;
- харид этиладиган маҳсулотга олдиндан ҳақ тўланадиган фьючерс битимлари тузиш;
- тадбиркорликдан чекланмаган миқдорда даромад (фойда) олиш;
- қишлоқ, хўжалиги маҳсулоти етиштирувчиларга сотиш учун ва эркин савдога мўлжалланган акцияларни сотиб олиш;
- ўз мол-мулкни, шунингдек томорқа ер участкасига мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилиш ҳуқуқини, шу жумладан ком ошди савдоси асосида сотиб олинган ҳуқуқни гаровга қўйиш.

Шу билан бирга деҳқон хўжалиги ўз зиммасига муайян бир мажбуриятларни ҳам олади:

- томорқа ер участкасидан қатъий белгиланган маҳсадда фойдаланиш;
- табиий объект бўлмиш ерга зарар етказмаслик;
- томорқа ер участкасини асраш, унинг унумдорлигини сақлаш ва ошириш юзасидан сарф-харажатлар қилиш;

- янги берилган томорқа ер участкасидан, агар қонун ҳужжатларида бошқа муддат белгиланган бўлмаса, бир йил ичида фойдаланишга киришиш;
- агротехника талабларига, белгиланган режим, сақлаш вазифаси ва сервитутларга риоя этиш;
- деҳқон хўжалигининг мажбуриятлари ва қарзлари бўйича тўла жавобгар бўлиш;
- хўжалик аъзолари учун хавфсиз меҳнат шароитини таъминлаш.

Деҳқон хўжалиги ўзи етиштираётган ва реализация қилаётган маҳсулот сифатига оид амалдаги норматив ва стандартларга, экологияга, санитарияга оид ҳамда қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган бошқа талаб ва қоидаларга риоя этиши шарт.

Деҳқон хўжалигининг фаолияти хўжалик аъзоларининг шахсий меҳнатига асосланади. Деҳқон хўжалигидаги муайян ишни бажаришга бошқа шахслар меҳнат шартномаси асосида вақтинча жалб этилиши мумкин. Қонунга мувофиқ товар қишлоқ хўжалиги маҳсулоти етиштириш учун деҳқон хўжалигида сарфланган иш вақти Ўзбекистон Республикаси Бюджетдан ташқари Пенсия жам\армаси бадаллари тўлаб борилган тақдирда меҳнат стажига киритилади. Деҳқон хўжалиги аъзолари деҳқон хўжалигининг ишлаб чиқариш фаолиятида шахсий меҳнати билан иштирок этиши шарт.

Деҳқон хўжалиги ўзи етиштираётган маҳсулотни реализация қилиш учун юридик ва жисмоний шахслар билан ихтиёрийлик асосида хўжалик шартномалари тузиш ҳуқуқига эга. Тарафлар шартнома мажбуриятлари бузилган тақдирда, қонун ҳужжатларида ёки шартномада белгиланган тартибда жавобгар бўладилар.

Деҳқон хўжалиги ўзи етиштираётган маҳсулотга бозордаги талаб ва таклиф нисбатидан келиб чиқиб мустақил равишда баҳо белгилайди.

Деҳқон хўжаликлари ихтиёрийлик асосида, шу жумладан улушли (пай) асосда маҳсулот етиштириш, харид қилиш, уни қайта ишлаш ва сотиш, моддий-техника таъминоти, қурилиш, техникавий, сув хўжалиги, ветеринария, агрокимё, маслаҳат бериш йўсинидаги ва бошқа хил хизмат курсатиш бўйича кооперативларга(ширкатларга), жамиятларга, иттифокларга, уюшмаларга ва бошқа бирлашмаларга бирлашиш, кириш ҳуқуқига эга.

Қисқача хулосалар

Деҳқон хўжалиги оилавий майда товар хўжалиги бўлиб, оила оила аъзоларининг шахсий меҳнати асосида, мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилиш учун оила бошли\ига берилган томорқа ер участкасида қишлоқ хўжалиги маҳсулоти етиштиради ва реализация қилади.

Деҳқон хўжалиги уни ташкил этувчи фуқаронинг хоҳишига кўра, ҳуқуқий шахс мақомида ёки ҳуқуқий шахс мақоми олмаган ҳолда ташкил этилади.

Қишлоқда кичик ва ўрта бизнес вакили - деҳқон хўжаликларини ривожлантириш мамлакатимиз қишлоқ хўжалигида олиб борилаётган иқтисодий ислохотларнинг истиқболдаги устивор йўналишларидан биридир.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Деҳқон хўжалиги деб қандай хўжаликка айтилади?
2. Деҳқон хўжалигининг вазифаси нимадан иборат?
3. Деҳқон хўжалигини ташкил этишнинг қандай тамойиллари мавжуд?
4. Деҳқон хўжалигининг ташкилий-иқтисодий ва ҳуқуқий асослари нималардан иборат?
5. Деҳқон хўжаликлари қандай тартибда ташкил этилади?

Асосий адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг «Деҳқон хўжалиги тўғрисида» ги қонуни, Тошкент, 1998 .
2. Р.Х.Хусанов, М.Қосимов «Деҳқон хўжалигини юрителишнинг илмий ва амалий асослари», Тошкент,»Чўлпон», 2000
3. У.Маҳмадиев «Деҳқон ва фермер хўжалиги иқтисоди», Маърузалар матни, Тошкент ,ТДИУ, 2000.
4. С.Н.Усмонов, Ю. Т. Дадабоев «Деҳқон хўжалиги», Тошкент, 1997.
5. Қ. Чориев, Б. Беркинов, «Деҳқон ва фермер хўжаликларини ташкил этиш ва юрителишнинг ҳуқуқий – меъёрий асослари», Тошкент, «Шарқ», 2002.
6. Ю.С.Баландин «Крестьянское хозяйство», Москва, «Агропромиздат», 1992
7. Ширкат, деҳқон ва фермер хўжаликлари фаолиятини ташкил этиш ва юрителиш билан боғлиқ тушунчаларнинг изоҳли луғати.

III АЎ. ФЕРМЕР ӨЎАӘЁЁЉЁІЉ ТАШКИЛИЙ-ЁҚОЁЇЉЁЁ АА ХУҚУҚИЙ АЇЇЇЁАӨЁ

3.1. Фермер ӨЎАӘЁЁЉЁІЉ ЇХЁЎЁ, ривожланиш ӨЇӨЇЁЎЁӨАӨЁ АА ЉЁЁГ қишлоқ хўжалигида тутган ўрни

Республикада фермер хўжаликларини мустақил хўжлик юритиш субъекти сифатида расман тан олиш ва фаол шакллантириш жараёни 1991 йилнинг охирларидан бошланди. Қишлоқ хўжалигида бозор муносабатларини жорий этишни жадаллаштириш, мулкчиликнинг турли шакллариини вужудга келтириш, хусусий мулк ва шахс манфаатларининг устивор ривожланишини таъминлаш мақсадида 1991 йил 29 ноябрда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 295-сонли «Республикада деҳқон (фермер) хўжаликларини янада мустақкамлаш ва тадбиркорлик фаолиятини давлат йўли билан қўллаб-қувватлаш тўрисида»ги фармони қабул қилинди. Бу фармоннинг қабул қилиниши республикада фермер хўжаликларини бозор шароитида шаклланиб келаётган хўжалик юритишининг янги шакли сифатида ҳисобга олиш ва ривожлантириш учун дастлабки ҳуқуқий асос бўлиб хизмат қилди. Фармонда фермер хўжаликларини шакллантириш мақсадида бошланғич ер фондини шакллантириш, уларни моддий-техника ресурслари ва кредитлар билан таъминлаш ҳамда фермерлар фаолиятини давлат йўли билан қўллаб-қувватлаш масалалари белгилаб берилди.

Дастлабки ташкил этилган фермер хўжаликлари асосан республика ҳукумати томонидан ажратилган давлат ер фонди базасида, захирадаги ерларда, меҳнат ресурслари етишмайдиган, янги суориладиган, қишлоқ хўжалиги корхоналарининг кам унумли, фойда бермайдиган ёки кам рентабелли ерларида шакллантирилган. Бунда юридик шахс ҳуқуқи билан ташкил этилган мустақил деҳқон(фермер) хўжаликлари билан бир қаторда жамоа(ширкат) хўжаликлари ҳамда бошқа қишлоқ хўжалиги корхоналарининг таркибида ички ижара шартномаси асосида (юридик шахс мақомига, мустақил баланс ва банкларда ҳисоб рақамига эга бўлмасдан) тузилган деҳқон хўжаликлари ҳам шаклланиб борди.

Фермер хўжалигини номланишида баъзан «деҳқон хўжалиги» ёки «фермер хўжалиги», кўп ҳолларда эса «деҳқон (фермер) хўжалиги» деган атамалар ишлатиб келинди. «Фермер хўжалиги» деганда кўпроқ чорвачилик йўналишидаги хусусий хўжаликлар назарда тутилди.

Қишлоқ хўжалигида бозор муносабатларининг фаол кириб бориши ва тадбиркорлик фаолиятининг ривожланиши билан фермер хўжаликларининг янги ижтимоий-иқтисодий уклад сифатида моҳиятини аниқлаштириш, уларнинг ташкилий-иқтисодий асосларини теранлаштириш ҳамда ҳуқуқий мақомини мустақкамлаш зарурияти юзага келди.

Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 30 апрелдаги «Деҳқон хўжалиги тўрисида»ги ва «Фермер хўжалиги тўрисида»ги қонунлари қабул қилиниши

билан фермер хўжалиги ва деҳқон хўжалигининг мақоми, уларнинг ижтимоий-иқтисодий моҳияти ва ташкилий-иқтисодий асослари, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш билан шуғулланувчи тадбиркорлик субъекти сифатидаги умумий ва фарқли томонларини аниқ белгилаб берилди.

«Фермер хўжалиги тўрисида»ги қонунга мувофиқ қишлоқ хўжалиги корхоналари тақибда юридик шахс мақомини олмай ички хўжалик шартномаси асосида фаолият кўрсатиб келган деҳқон (фермер) хўжаликлари фермер хўжалиги сифатида расман тан олинмайдиган бўлди. Фақатгина ўз мустақил баланси, банкларда ҳисоб рақамига эга ҳамда мустақил юридик шахс сифатида давлат рўйхатидан ўтган деҳқон хўжаликлари фермер хўжалиги мақомини олди. Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 15 июлдаги 300-сонли қарори билан барча мустақил ва мустақил бўлмаган деҳқон хўжаликлари аттестациядан ўтказилиб, «Фермер хўжалиги тўрисида»ги қонун талабларига мос ҳолда қайта рўйхатдан ўтказилди.

“Фермер бўлаётган бўлганида: **“Фермер хўжалиги ўзига узоқ муддатли ижарага берилган ер участкаларидан фойдаланган ҳолда товар қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқориши билан шуғулланувчи фермер хўжалиги аъзоларининг биргаликдаги фаолиятига асосланган, юридик шахс ҳуқуқларига эга мустақил хўжалик юритиш субъектидир»,** - деб белгилаб берилган.

Фермер бўлаётган бўлганида қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқориши билан шуғулланувчи фермер хўжалиги аъзоларининг биргаликдаги фаолиятига асосланган, юридик шахс ҳуқуқларига эга мустақил хўжалик юритиш субъектидир, - деб белгилаб берилган.

Фермер бўлаётган бўлганида қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқориши билан шуғулланувчи фермер хўжалиги аъзоларининг биргаликдаги фаолиятига асосланган, юридик шахс ҳуқуқларига эга мустақил хўжалик юритиш субъектидир, - деб белгилаб берилган.

Фермер бўлаётган бўлганида қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқориши билан шуғулланувчи фермер хўжалиги аъзоларининг биргаликдаги фаолиятига асосланган, юридик шахс ҳуқуқларига эга мустақил хўжалик юритиш субъектидир, - деб белгилаб берилган.

Фермер хўжалиги қишлоқ хўжалигида хўжалик юритишнинг шакллари билан бири сифатида ўзига хос бўлган ижтимоий-психологик, ташкилий-иқтисодий ва ҳуқуқий хусусиятларга эга бўлиб, буни қуйидаги чизмада яққолроқ кўриш мумкин(3.1-чизма).

Фермер бўлаётган бўлганида қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқориши билан шуғулланувчи фермер хўжалиги аъзоларининг биргаликдаги фаолиятига асосланган, юридик шахс ҳуқуқларига эга мустақил хўжалик юритиш субъектидир, - деб белгилаб берилган.

Фермер хўжалигининг хусусиятлари

1.	Ижтимоий-психологик жиҳатдан	Жамиятнинг бошлан\ич бў\ини - оила ва унга хос бўлган ахлоқий-тарбиявий кадриятларга ҳамда шахсий манфаатдорлик, хусусий ташаббускорлик ва тадбиркорлик эркинлигига таянувчи аҳолининг ижтимоий қатлами
2.	Ташкилий-ҳуқуқий жиҳатдан	Юридик шахс мақомига (ўз баланси, ҳисоб рақами, муҳри ва бошқ.) эга бўлиши шарт
3.	Меҳнат муносабатлари жиҳатидан	Хўжаликда аъзолар меҳнати билан биргаликда ёлланма меҳнатдан фойдаланиш мумкин
4.	Ишлаб чиқариш йўналиши жиҳатидан	Ишлаб чиқариш қисман ички истеъмолга ва асосан бозорга йўналтирилган товар хўжалиги
5.	Мулкий муносабатлар жиҳатидан	<ul style="list-style-type: none"> ▪ ишлаб чиқариш воситаларига хусусий мулкчилик; ▪ ер майдони узоқ муддатли ижарага (энг камида 10 йилдан узо\и билан 50 йилгача) берилади, ижара муддатида ижара ҳуқуқини мерос қилиб қолдириш мумкин
6.	Хўжалик юрителиш учун ажратиладиган ер майдони ҳажми жиҳатидан	<p>Хўжалик юрителиш учун ажратиладиган ер майдони ҳажмининг қуйи чегараси:</p> <ul style="list-style-type: none"> - \алла ва пахта етиштиришга ихтисослашганда камида 10 гектар; - бо\дорчилик, узумчилик ва сабзавот-полизчиликда камида 1 гектар; - чорвачиликда камида шартли 30 бош чорва моли бўлган тақдирда ҳар бир шартли бош мол учун вилоятлар ва ҳудудларга қараб 0,3 –0,45 гектардан (лалми ерларда 2 гектар).

Фермер дўхææëæíëíã ãññëë äàçèðãñë кèøëĳ àĳíëëñëíë ôíëããëë íàĳíàò äà òãããèðëíðëëë òãíëëÿòëãã êãíã æããá ÿòëø íðķãëë èøëãã ÷ëķãðëø ðãñòðñëãðëããí íķëëíã ôíëããëãíëøãã ÿðëøëø ĳãíãã øó ãññãã ÿíã êãí ããðð-ðãðãæãð áëðëëãë ÿããçëãã íàĳñóëíð ãðèøòèðëøíë ĳãð òíñíëãíà êÿíãèðèðëøããí êãíðãð.

Фермер дўхææëãë íòñòãķëë ðÿæãëëë ððèðèø ãòãíãëèðè ãëðãðèãã ÿçëãã òññ áÿëããí íãíëóí áëð тамойилëãðãã òãÿíããë:

1) Фермер дўхææëãë èðèèèðëëëë ãññëãã òóçíëããë, ÿííë, фермер дўхææëãë áúçíëãðë ÿç òíĳèøëãðë, íãíòããðèãðë äã èíëíëÿòëãðëããí êãëëã ÷íķëã ðÿæãëëëíë òàøëëë ÿòããëëãð. Óëãð èøëãã ÷ëķãðëø êÿíãèèøëãðëíë áãëãëãø äã ÿçëãøðèðëø, áíõķã ðÿæãëëëãð äã äããëãð íðããíëãðë áëëãí íóíñãããðèãðíë ĳãí íòñòãķëë ðããëøãã амалга оширадилар. Қëñķã÷ã кèëëã áëòããíãã òãðíãðëãð òÿëëķ òãíëíã äã òãããèðëíðëëë ÿðëëíëëããã òãÿíããëëãð.

2) Фермер дўхææëãëãã íóëë ÿããëëãë ĳóķóķë àëíĳëãã ðòñòñëÿòãã ÿãã. Фермер дўхææëãëãããë ñë-íóëë øó ðÿæãëëë áúçíëãðëíëíã ðòñòñëë íóëëë áÿëããíëëëë òóðãëëë,

óeāð áó íóēēíē yðøē ñàķēāíēøē āā ēyíāēēā áíðēøēāáí íáíðāāòāíðāēðēāð. Áó yñā фермерēāðāā íóēēāáí оқилона ðíēāāēāíēø ēyíēēíāñēíē χíñēē ķēēāāē. Ер майдонининг 50 йилгача муддат билан ижарага, ижара муддатида ижара хукуқини мерос қилиб қолдириш билан берилиши эса ер ресурсларидан унумли фойдаланиш, тупроқ таркиби ва ҳосилдорлигини муттасил ошириб боришга ра\бат яратади.

3) Фермер āēíχēāā ñòāðóñāā yñā øāðñ ñēðāðēāā ñçāāā ÷ēķāāē, yúíē áóíāā yç íāχíāðē āēēāí ēøēāā ÷ēķāðēø æāðāēíēāā ēøðēðíē yóóā÷ē íāχíāðēāø, ñķíðē ðíēāā íēēøíē ēyçēāā yç íñē-íóēēēíē òāāāēēāē÷ēēēē āññēāā ēøēāā ÷ēķāðēøāā æāēā yóāāí òāāāēðēíð āā íāúēóí āēð ēíðāēāēðóāē ķíāēēēyðāā yñā āyēāāí āíøķāðóā÷ē āēð øāðñ ðēíñíēēā íóæāññāíēāíāāē.

4) Фермер ðyæāēēāēāā íāχíāóíēíā ðāðāēðāðē χāí yçēāā ðíñ ðóñóñēyð ēāñā yòāāē. Āāðāð ēøēāā ÷ēķāðēøíēíā āíēíēē ðāāēøāā æííēē íðāāíēçíēāð āēēāí āí\ēēķ χíēāā ñðēðēēēøē, áó ñíχāāā ēøēāā ÷ēķāðēøāā χāķēķēē æāāíāāāðēēē χēññē āēēāí íāāøóā÷ē, óíēíā íāðēæāēāðēāāí āāāñēðā íáíðāāòāíð øāðñēāð íāχíāð ķēēēøē ēíçēíēēāēíē ēyðāñðāāē. Фермер ðāķāð óíēíā yçē āā íēēāñēíēíā ðāðíāííēēāēíē òāúíēíēāøāā ēyíāēðēðēēāāí yðēēí, ēæíāēē íāχíāðāāāēíā yçēíēíā ķíāēēēyðēāðē āā íāχíðāðēíē ðyēāēēēā÷ē íāíø, í yòā íēāāē.

5) Фермер ðyæāēēāēíē āñññēíē æāíēyðēíēíā āíøēāí\ē÷ āy\ēíē - íēēā òāøēēē yòāāē. Íēēāāēē ðyæāēēēāā yçāā÷ē ēæðēííēē āā íāúíāāēē íóχēð íāāæóā āyēēā, áó āðāā χāð āēð øāðñíēíā íáíðāāðē áóðóí íēēā íáíðāāðē āēēāí ķyøēēēā ēāðāāē. Áóíāā íāχíāð æāíññē āāēēēēāðēíēíā āēð-āēðēāā āyēāāí ēøíí÷ē ñķíðēēēāē ñāāāāēē, χāð āēð ēēøē óíóíēē íēēā ðāðíāííēēāē ēyēēāā āēæāííāí āā ñēðāðēē íāχíāð ķēēāāē, íāχíāð āā óíēíā íāðēæāēāðēíē ķāāðēāøāā yðāāíāāē, yçāðí, ðāāí āā øāðñēē æāāíāāāðēēē ðēñēāðēāðēāā íñēāøāāē.

Фермер ðyæāēēāē yçēāā ðíñ íāúíāāēē āā āχēíķēē ķāāðēyðēāð āāāíí÷ēñē χāíāēð. Фермерíēíā íēēāāēē óððíóēēāā yçē yøā, ðāāí āðāāāē íāχāēēēē āχíēíēíā óðð - íāāðēāðē, íāúíāāēē ķāāðēyðēāðē āāāññēðā yç ēðíāññēíē ðíāāē. Õyæāēēē ñðēðēøíēíā áó øāēēē yçēāā ðíñ íāχíāð āā ðāðāēy íāēðāāē χāí āyēēā, áóíāā íēíāēāā ēēēēāðāāí āāðē āæāíāēāðēíēç ðíííēāāí ðyíēāíāāí íāχíāð òāæðēāāēāðē āā ēyíēēíāēāðē, āðāā āā òāāēāðāā íóχāāāāð χēññē χāíāā yíā yðøē íēēēēē āíúāíāēāð íóñðāχēāíēāíēā āāēíāāāí-āāēíāāā yðēāçēā āíðēēāāē.

6) Фермер ðyæāēēāē қисман āíçíðāā ēyíāēðēðēēāāí майда òíāāð ðyæāēēāē ñēðāðēāā āíçíð ēííyñēðóðāñēāā òāç íñēāøóā÷ēāí āyēāāē. Áóíāāē ðyæāēēēēāð āíçíð χíēāðēāāāē íçāēíā yçāāðēøíē χāí òāçāā ēē\āā, āíçíðāāāē ēñòāúííē÷ēēāð òāēāāēāā íñ òāēēēð āēēāí ÷ēķēøāā ēíðēēāāē. Фермерíēíā íāχñóēíðēāā yðíāðēēāēāēāāí āāχí āíçíðāā, ðāðēāíðēāð ðíííēāāí yðíāðēēēøē óóðāēēē, óíēíā ó÷óí íāχñóēíð ñēðāðēíē ðāðēāíðēāð āēāēāā íñēāøāāí āíøķā ēēíæ ķíēíāēāē. Áó χíēāðēāð āēð ðíííāāí āχíēēíē çāðóð íāχñóēíðēāð āēēāí yç āāķðēāā, ēāðāēēē íēēāíðāā āā ñēðāðāā òāúíēíēāø ēíēíēíē yðāðñā, ēēēēí÷ē ðíííāāí āíçíðēāð íyē-ēyē÷ēēēāē øāðíēðēāā āāχíēāðíēíā āñðā-ñāēēí āðçííēāøēā āíðēøēāā ñāāāā āyēāāē.

7) Фермер ðyæāēēāē ðāñíóāēēēāíēç ķøēíķ ðyæāēēāēāā yíāēēēíā øāēēēāíēā ēāēā, ðāāí òāāāēðēíðēēē øāēēēāðēāāí āēðē ñēðāðēāā ķøēíķ ðyæāēēēēāā ēøēāā ÷ēķāðēø ñāíāðāāíðēāēíē íøēðēøāā ēíēíí āāðóā÷ē ēó÷ēē ðāíāāðēāðāāí āēðēāēð. Áíçíð

3.1-жадвал

**Республика қишлоқ хўжалигида фермер хўжалиklarининг
ривожланиб бориши динамикаси.**

№	Кўрсаткичлар	Ўлчов бир-лиги	1998 йил	1999 йил	2000 йил	2001 йил	2002 йил
1.	Фермер хўжалиklари	дона	23048	31090	43759	55445	72406
	Шундан:						
	- дехкончилик	дона	15198	25658	38034	48489	64119
	- чорвачилик	дона	7645	5220	5425	5212	6150
	- бо\ ва бошқа сохалар	дона	205	212	300	1744	2137
2.	Фермер хўжалигида банд аъзолар сони	киши	163101	176463	294946	386249	487965
3.	Уларга бириктирилган жами ер майдони	минг га	446,5	665,7	889,7	1054,7	1591,7
	Шундан: экин майдони	минг га	346,3	482,5	520,3	696,3	983,0
4.	Бир фермер хўжалигига тў\ри келадиган:						
	а) ўртача ер майдони	га	19,4	21,4	20,3	19,0	22,0
	б) экин майдони	га	15,1	15,5	14,4	12,5	13,6
5.	Жами чорва молларининг шартли бош сони	минг бош	203,08	222,5	250,9	206,5	249,1
6.	Фермер хўжалиklарида қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулоти қиймати	млрд. сўм	19,2	41,2	70,7	224,1	322,46

3.2. Фермер хўжалигининг ташкилий-иқтисодий ва ҳуқуқий асослари

Ҳар қандай хўжалик юрителиш шакли муайян бир ижтимоий -иқтисодий тизимда вужудга келиш ва ривожланиш жараёнида ташкилий иқтисодий, ҳуқуқий, ижтимоий ва психологик характердаги бир қатор омиллар таъсирида шаклланиб, ўзига йўл очиб боради.

Фермер хўжалигининг вужудга келиши ва шаклланишида унинг ташкилий-иқтисодий асослари муҳим аҳамият касб этади. Амалдаги қонунчиликка кўра фермер хўжалиги ташкилий-ҳуқуқий жиҳатдан:

- хўжалик аъзоларнинг биргаликдаги фаолиятига асосланган;
- ўзига узоқ муддатли ижарага берилган ер участкаларидан фойдаланган ҳолда товар қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши билан шуғулланувчи;
- ўз номи ўйиб ёзилган ҳамда герб тасвири туширилган муҳрга ҳамда штампга эга, юридик шахс мақомидаги;
- банк муассасаларида ҳисоб-китоб ва бошқа ҳисоб варақалар очадиган;
- тегишли давлат органларида руйхатдан ўтган;
- бошқа корхоналар, ташкилотлар, бирлашмалар ҳамда муассасалар билан ўзаро тенг ҳуқуқли муносабатларга киришувчи мустақил хўжалик юрителиш субъекти ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2003 йил 24 мартдаги «Қишлоқ хўжалигида ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим йўналишлари тўғрисида»ги фармонида фермер хўжаликларини шакллантиришнинг қуйидаги принциплар қоидалари белгилаб берилган:

- фермер хўжаликлари қоида тариқасида, тугатиладиган зарар билан ишлаётган, паст рентабелли ва истиқболсиз ширкатлар негизида барпо этилади;
- фермер хўжалиги юридик шахс сифатида, асосан хусусий корхона шаклида, кейинчалик улар турли шаклдаги кооперацияларга бирлашиш ҳуқуқи билан барпо қилинади;
- ер майдонлари фермерларга танлов асосида эллик йилгача узоқ муддатли асосда, ижара муддати давомида мерос қилиб қолдириш ҳуқуқи билан ижарага фойдаланиш учун берилади;
- фермер хўжаликларига бериладиган ер майдонлари ширкат хўжаликларининг балансидан чиқарилади;
- етиштириладиган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етказиб бериш ҳамда моддий-техника ресурслари ва хизматларни олиш учун шартномаларни фақат фермер хўжаликларининг ўзлари тайёрлов, қайта ишлаш ҳамда хизмат кўрсатиш корхоналари ва ташкилотлари билан тўғридан-тўғри тузадилар.

Қишлоқ хўжалигида фермер хўжаликларининг бошқа хўжалик юрителиш шакллари билан тенг шароитларда ва соғлом рақобат асосида ривожланиши

учун мустаҳкам ҳуқуқий-меъёрий база яратилган. Хусусан, Ўзбекистон Республикасининг Бош Қомуси, «Фуқаролик Кодекси», «Фермер хўжалиги тўрисида»ги, «Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўрисида»ги қонунлар, республика Президентнинг бир қатор фармонлари ва Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари, фермер хўжаликлари фаолиятининг мулкӣ дахлсизлиги ва тадбиркорлик эркинлигини таъминлашга ҳамда қўллаб-қувватлаш вазифаларини амалга оширишга хизмат қилади.

Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатлари ва ҳукумат қарорларида фермер хўжаликларига берилган кафолатлар, уларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ҳамда рабатлантириш чоралари белгилаб берилади.

Фермер хўжалиги тадбиркорлик фаолиятининг субъекти сифатида қонун билан мустаҳкамлаб қўйилган бир қатор ҳуқуқларга эга:

- ишлаб чиқариш фаолиятини ўзига берилган ер участкасида уставда назарда тутилган доирада мустақил ташкил этиш;
- етиштирилаётган ва реализация қилинаётган маҳсулотга мустақил равишда нарх белгилаш;
- ўзи етиштирган маҳсулотни, шу жумладан бу маҳсулотни истеъмолчиларга ўз хоҳиши бўйича реализация қилиш ҳуқуқини тасарруф этиш;
- тадбиркорликдан қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда солиқ солинадиган, чекланмаган миқдорда даромад (фойда) олиш;
- ижарага берувчининг рухсати билан ёки қонунда ёхуд ижара шартномасида назарда тутилган ҳолларда ер участкасини ижарага бериш ҳуқуқини кредит олиш учун гаровга қўйиш;
- ўрта ва кичик корхоналар учун берилган имтиёзларнинг барча турларидан фойдаланиш;
- ходиларни ишга ёллаш ва улар билан тузилган меҳнат шартномаларини бекор қилиш.

Шу билан бирга фермер хўжалиги ўз зиммасига муайян бир мажбуриятларни ҳам олади:

- ижарага олинган ер участкасини бир йил ичида ўзлаштириш, ундан қатъий белгиланган мақсадда фойдаланиш ва унга зарар етказмаслик;
- ер участкасини асраш, унинг унумдорлигини сақлаш ва ошириш юзасидан сарф-харажатлар қилиш;
- агротехника талабларига, белгиланган режим, сақлаш вазифаси ва сервитутларга риоя этиш;
- фермер хўжалигининг мажбуриятлари ва қарзлари бўйича тўла жавобгар бўлиш;
- фермер хўжалигининг барча аъзолари ҳамда меҳнат шартномаси асосида ишлаётган шахслар учун қонун ҳужжатларига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига ва Аҳолини иш

- билан таъминлашга кўмаклашувчи давлат жамъармасига мажбурий бадаллар тўлаш;
- фермер хўжалигининг аъзолари ҳамда меҳнат шартномаси асосида ишлаётган шахсларнинг меҳнат фаолияти ҳисобини юритиш;
 - хўжалик аъзолари учун хавфсиз меҳнат шароитини таъминлаш;

Фермер хўжаликларини тузишнинг қуйидаги шакллари мавжуд:

1. Махсус республика фондидаги, меҳнат ресурслари етарли бўлмаган ва янги сувориладиган мавзелардаги ерлар ҳамда захира ерларда махсус давлат ер фондини шакллантириш орқали фермер хўжаликларини тузиш.
2. Қишлоқ хўжалиги кооперативлари (ширкатлари)нинг ерларида аъзоларининг ихтиёрийлик асосида кооператив (ширкат)дан чиқиб, фермер хўжалиги тузиш учун борган аризасига биноан умумий мажлиснинг қарори билан ажратиладиган ерларда фермер хўжаликлари тузиш.
3. Сурункасига зарар кўриб келаётган истиқболсиз ёки кам рентабелли хўжаликларни ҳокимликларнинг тавсияси асосида Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари асосида қайта ташкил этиб тўлиқча фермер хўжаликларига (уюшмага аъзо бўлган ҳолда) айлантириш.

Махсус тузилган ер фонди негизида фермер хўжаликларини тузиш ислохотларнинг дастлабки босқичларида кўпроқ аҳамиятга эга бўлган. Чунки, барча экин майдонлари йирик қишлоқ хўжалиги корхоналарининг балансида бўлган ҳамда фермер хўжаликлари ўзларининг ижтимоий-иқтисодий самарадорлигини республика миқёсида кўрсатиб беришга улгурмаган илк босқичларда уларни шакллантириш асосан ҳукуматнинг топширишига мувофиқ махсус ер фонди тузиш орқали амалга оширилган. Хусусан, Вазирлар Маҳкамасининг 1991 йил 30 декабрдаги 315-сонли қарори билан 200 минг гектар, 1994 йил 23 февралдаги 87-сонли қарор билан 76921 гектар, 88-сонли қарори билан 100 минг гектар, жами 376921 гектар ер фонди ажратилган ва 17325 та фермер хўжаликлари ташкил этилган.

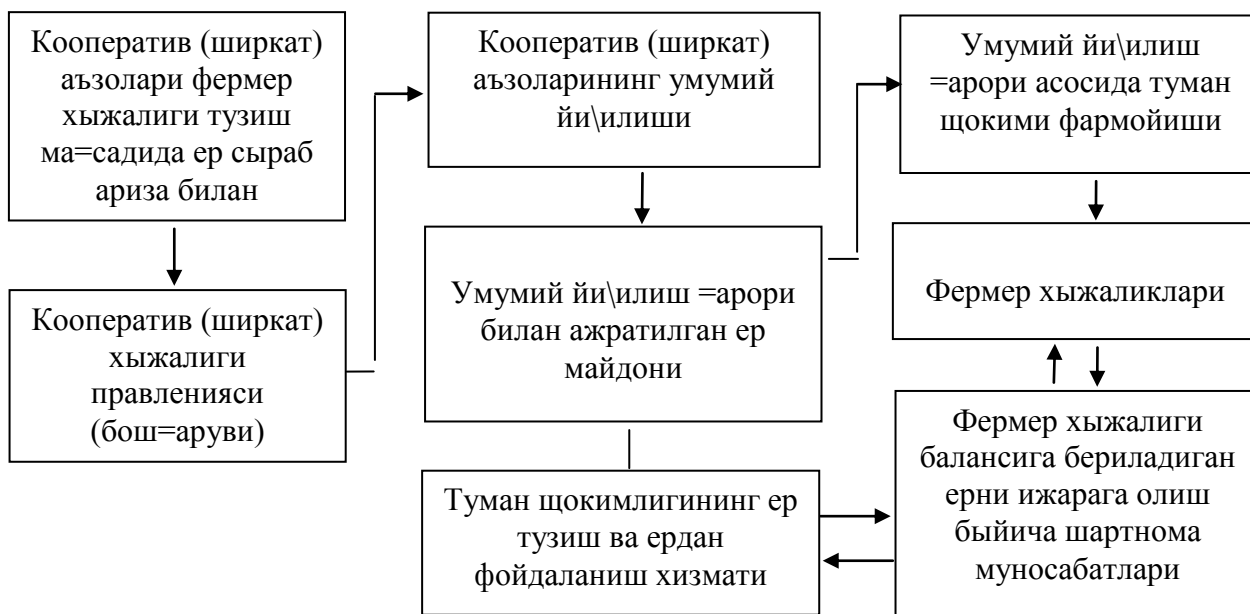
Қишлоқ хўжалиги кооперативлари (ширкат хўжаликлари)дан кооператив (ширкат) аъзоларининг мустақил фермер хўжалиги тузиш мақсадида чиқиши тартиби «Фермер хўжалиги тўриси»даги қонуннинг 11-бандида белгилаб берилган (3.2-чизма).

Қонунга мувофиқ «Қишлоқ хўжалиги кооперативларининг (ширкат хўжаликларининг) таркибидан чиқиш ва мустақил фермер хўжалиги юритиш истагида бўлган аъзолари кооператив (ширкат) уставига биноан ўзларига тегишли мулкӣ пай қийматини ҳамда даромаддан (фойдадан) миқдори кооператив (ширкат) аъзосининг меҳнат иштирокини инобатга олган ҳолда аниқланадиган улушни олишга ҳақлидир».

Бунда фермер хўжалиги мутлако ихтиёрийлик асосида, унинг аъзоларининг қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкати) бошқаруви ва туман ҳокимиятига ёзган мурожаати асосан ташкил этилади.

3.2-чизма

Қишлоқ хўжалиги кооперативлари (ширкатлари) ерларида фермер хўжаликларини тузиш тартиби

Фермер хўжалигини юритиш истагини билдирган фуқаролар биринчи навбатда «Фермер хўжалиги тўрисида»ги қонуннинг 10-бандиди белгилаб берилган тартибда узоқ муддатли ижарага ер участкаси ажратишни сўраб қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) бошқаруви номига ариза берадилар. Бунда аризаларни бериш ва кўриб чиқиш қишлоқ хўжалиги экинларини йи\иб олиш тугаган вақтга тўри келиши мақсадга мувофиқдир.

Ариза ширкат хўжалиги бошқаруви томонидан ўн кун муддатда кўриб чиқилиб, хўжаликнинг умумий мажлисига тақдим этилади. Умумий мажлис тегишли қарор қабул қилади.

Фуқаронинг аризаси ва умумий мажлис қарори фермер хўжалигининг бизнес-режаси билан бирга туман ҳокимига юборилади. Ушбу ҳужжатлар туман ҳокими томонидан беш кун муддатда ер участкаларини бериш масалаларини кўриб чиқувчи туман комиссиясига хулоса бериш учун топширилади.

Комиссия ўн беш кун муддатда ҳужжатлар билан танишиб чиқади ва бўлажак фермер билан суҳбат ўтказди ҳамда ижарага ер бериш мувофиқлиги ёки мувофиқ эмаслиги ҳақида хулосасини тайёрлайди. Хулосани юқоридаги ҳужжатлар билан бирга туман ҳокимига тақдим этади.

Туман ҳоқими ўн беш кун муддатда тақдим қилинган ҳужжатларни кўриб чиқиб, фермер хўжалиги юритиш учун фуқарога ер участкаси бериш тўрисида қарор қабул қилади.

Туман ҳоқими қарори қабул қилингандан сўнг ўн кун муддат ичида ҳокимиятнинг ер тузиш ва ердан фойдаланиш хизмати билан фермер хўжалиги бошлиқ и ўртасида ер ижараси шартномаси тайёрланиб, имзоланиши лозим.

Шартнома имзолангандан сўнг ўн кун муддатда туман бош ер тузувчиси ва ширкат хўжалиги вакили фермер учун ажратилган ерни кўрсатади ва уч нусхадаги далолатнома билан тасдиқлайди.

Фермер хўжалиги туман ҳокимлигида давлат рўйхатидан ўтадилар. Бунинг учун Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 22 августдаги қарорига мувофиқ ушбу тоифадаги хўжаликлар туман ҳокимлигига қуйидаги ҳужжатларни тақдим этиши лозим:

1. Ариза.
2. Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) умумий йиқилишининг ёки бошқа қишлоқ хўжалиги корхонаси олий бошқарув органи ёки иш берувчиси (маъмурияти)нинг фермер хўжалигини ташкил этиш тўрисидаги қарори.
3. Нотариал тасдиқланган Уставнинг иккита асл нусхаси.
4. Давлат божи ёки рўйхатдан ўтиш тўлови тўланганлиги тўрисида банк тўлов ҳужжати (энг кам иш ҳақининг беш баробари миқдорида).
5. Ваколатли шаҳар (туман) ҳокимияти органлари томонидан берилган хўжалик номини тасдиқловчи ҳужжат.
6. Ҳокимият қарори билан ташкил этилган танлов комиссиясининг ер участкаси бериш ҳақидаги қарори, товар қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини ташкил этишнинг бизнес-режаси нусхалари.
7. Муҳр ва штампнинг уч нусхадаги эскизи.

Фермер хўжалигини давлат рўйхатидан ўтказиш учун зарур ҳужжатлар бўлажак фермернинг ўзи ёки шартнома асосида туман ҳокимлигининг фермер хўжалигини давлат рўйхатига олиш тўрисидаги қарори ёки рўйхатдан ўтказишни рад этиш тўрисидаги қарори ариза берувчи ариза берган кундан бошлаб 7 (етти) иш кунда, туман ҳокимлигининг фермер хўжалигини давлат рўйхатига олиш тўрисидаги қарори билан бир пайтда қабул қилинади. Шундан сўнг туман ҳокимлиги янги ташкил этилган фермерга «Давлат рўйхатидан ўтказилганлиги тўрисида» ги гувоҳнома ва туман ҳокимияти муҳри билан тасдиқланган «рўйхатга олинган» белгисига эса таъсис ҳужжатларини ҳамда муҳр ва штамп тайёрлашга рухсатномани топширади.

Фермер хўжаликларини ривожлантиришнинг учинчи йўналиши сурункали зарар келтириб ишлаётган ва кам рентабелли қишлоқ хўжалиги корхоналарини қайта ташкил этиб, тўлиқ фермер хўжаликларига айлантирилишидир.

Қишлоқ хўжалигида фаолият кўрсатиб келган хўжалик жамоа (ширкат) хўжаликларига бошқарувнинг эски иерархик усули сақланиб қолинганлиги, мулк эгаллиги ҳиссининг деҳқонлардан бегоналашганлиги, ишлаб чиқаришни ташкил этишда инсон омилининг тадбиркорлик ва ташаббускорлик хислатларига эътибор берилмагани, шунингдек, қишлоқ хўжалигига хос хусусиятлар туфайли вужудга келган бошқа бир қатор омиллар таъсирида ишлаб чиқариш самарадорлиги кескин пасайиб кетган эди. Ўзбекистон Республикасининг «Қишлоқ хўжалиги корхоналарини санация қилиш тўғрисида»ги қонунига асосан 1998 йилда 104 та, 1999 йилда 150 та ва 2000 йилда 84 та сурункасига зарар келтириб ишлаётган хўжаликлар санацияга тортилди. Аммо, қишлоқ хўжалиги корхоналарини санациялаш жараёни кутилган натижани бермагани сабабли сурункали зарар билан ишлаётган ва кам рентабелли хўжаликларни истиқболда фермер хўжаликларига айлантириш тажрибаси амалиётга кенг жорий этила бошланди. Республика Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 13 майдаги 243 – сонли ҳамда 1999 йилда 25 декабрдаги 543-сонли қарорлари қабул қилиниши билан Қорақалпоқистон Республикасида 5 та хўжалик ўрнида 378 та, Сирдарё вилоятида 3 та хўжалик ўрнида 186 та ва Хоразм вилоятида 9 та хўжалик ўрнида 472 та жами 103 та фермер хўжаликлар ўрнида фермер хўжаликларини ташкил этилди.

Республикада сурункали зарар келтириб ишлаётган истиқболсиз ва кам рентабелли хўжаликларни санациялаш амалиётидан воз кечиб, уларни босқичма-босқич фермер хўжаликларига айлантиришни истиқболли йўналиш сифатида қаралмоқда. Хусусан, 2002 йилнинг 5 январиди қабул қилинган Вазирлар Маҳкамасининг 8-сонли «Қишлоқ хўжаликларига айлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори бу соҳада янги имкониятлар яратди. Ушбу қарор билан зарар келтириб ишлаётган истиқболсиз ва кам рентабелли хўжаликларни фермер хўжаликларига айлантириш тартиби тасдиқланди (3.3.-чизма).

Қарорга асосан Қорақалпоқистон Республикаси ва вилоятлар бўйича кам рентабелли ва зарар келтириб ишлаётган 83 та қишлоқ хўжалиги корхоналарини қайта ташкил этиш уларнинг базасида 4559 та фермер хўжалиги ташкил этилган.

Фермер хўжалиги фаолиятининг иқтисодий асоси мулкчилик муносабатларига бориб тақалади. Фермер хўжалиги ўз мол-мулкига, (ердан ташқари) ишлаб чиқарган маҳсулотига ҳамда оладиган даромадларига мутлак эгаллик ҳуқуқига эга.

Фермер хўжалиги мол-мулкининг шаклланиш манбалари биринчи навбатда хўжалик аъзоларининг пул маблағлари ва моддий воситаларидан ташкил топади. Шунингдек, ишлаб чиқариш натижасида етиштирилган маҳсулотлар, олинган даромадлар, кредитлар, турли хайрия ва эҳсонлар ҳамда қонун билан таъқиқланмаган бошқа манбалар хўжалик мол-мулкини шакллантириш манбалари сифатида чиқиши мумкин.

Фермер хўжалигининг мулки умумий (улушли ёки биргаликдаги) эгалик асосида унинг аъзоларига тегишли бўлади. Аъзоларнинг истагига кўра хўжалик ҳар бир аъзосининг мулкдаги улуши пай асосида белгилаб қўйилиши

Сурункали зарар билан ишлаётган истиқболсиз ва кам рентабелли қишлоқ хўжалиги корхоналарини қайта ташкил этиш асосида тўлиқ фермер хўжаликларига айлантириш тартиби

мумкин. Мол-мулкдан фойдаланиш аъзоларнинг келишувига мувофиқ амалга оширилади.

Хўжалик фаолияти натижасида олинган фойданинг фермерлар ихтиёрида қоладиган якуний қисми ҳам, аъзоларнинг мулкдаги улушига мос ҳолда тақсимланиши мумкин. Мулкдан фойдаланиш буйича шартнома тузилиши хўжалик аъзолари орасида келиб чиқадиган турли ихтилофларнинг олдини олади.

Ерга эгаллик масаласи фермер хўжалигининг мулкчилик муносабатларида асосий ўринни эгаллайди. Негаки, бутун аграр сиёсатнинг муҳим масаласи- негизи- ерга мулкчилик масаласидир.

Ўзбекистон Республикасининг "Ер тўғрисида"ги қонуни ҳамда "Ер кодекси"га мувофиқ республикамизда ер мутлақ давлат мулки бўлиб, уни олди-сотди қилиш ёки ҳадя этиш мумкин эмас. "Фермер хўжалиги тўғрисида"ги қонунда фермер хўжалиги юритиш учун фуқароларга ер участкалари эллик йилгача бўлган, лекин ўн йилдан кам бўлмаган муддатга ижарага берилиши кўзда тутилган. Фермер хўжалигига узоқ муддатга ижарага берилган ер майдонини ижара муддати давомида мерос қилиб қолдириш ҳуқуқи берилган.

Фермер хўжалигида ишлаб чиқариш асосан хўжалик аъзоларининг шахсий меҳнатига асосланади. Шу билан бирга қонунга биноан фермер хўжалигида ишларни бажаришга ўзга шахслар меҳнат шартномаси асосида вақтинча жалб этилиши мумкин.

Фермер хўжалигининг ёлланма меҳнатдан фойдаланиши асосида фермернинг ўзгалар меҳнاتини эксплуатация қилишга интилиш эмас, балки ишлаб чиқариш зарурияти ётади. Бу энг аввало қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг кучли мавсумийлик характерга эга эканлигидан келиб чиқади.

Қишлоқ хўжалигида ишларнинг йил давомида бир текисда тақсимланмагани, экин экиш ёки ўрим-йи\им каби иш ти\из пайтларда қўшимча ишчи кучига эҳтиёж сезилади. Йил давомида керакидан ортиқча ишчи кучи сақлаш эса фермер учун ортиқча сарф -харажат қилишга олиб келади.

Фермер ўзи ва оила аъзоларининг манфаатларидан келиб чиқиб, иложи борица ўзгалар меҳнатидан фойдаланмасликка интилади. Чунки ёлланма меҳнатдан фойдаланиш бир томондан хўжалик даромадининг бир қисмини иш хақи сифатида четга сарф бўлишига олиб келса, иккинчидан ёлланиб ишлаётган шахсларнинг астойдил меҳнат қилишига ҳар доим ҳам кафиллик бериб бўлмайди.

Фермер хўжаликларида меҳнат килаётган шахслар (шу жумладан ёлланиб ишлаётганлар ҳам) қонун йўли билан ижтимоий ҳимояланган, яъни улар қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда давлат ижтимоий су\уртасидан ўтказилиши лозим ҳамда қариллик ёки ногиронлик нафақаси олишга, шунингдек вақтинчалик меҳнат қобилиятини йўқотган тақдирда ҳам нафақа олишга ҳақлидир.

Меҳнат шартномаси асосида ишлаётган шахслар меҳнатига ҳақ тўлаш томонларнинг келишувига биноан белгиланиб, пул билан ёки натурада амалга оширилиши мумкин. Аммо унинг минимал миқдори энг кам иш ҳақидан паст

бўлмаслиги зарур ва хўжалик фаолиятининг натижаларига боʻлиқ бўлмай биринчи навбатда тўланиши керак.

Фермер хўжалигида ишланган вақт ижтимоий суʼурта бадаллари тўлаб борилган тақдирда умумий ва узлуксиз иш стажига қўшилади. Иш юзасидан бўладиган барча муносабатлар шартнома билан мустаҳкамланиши ва шартномада ҳар иккала томоннинг ҳуқуқ ва бурчлари аниқ қилиб белгиланиши лозим.

Қисқача хулосалар

Фермер хўжалиги ўзига узоқ муддатли ижарага берилган ер участкаларидан фойдаланган ҳолда товар қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши билан шуʼулланувчи фермер хўжалиги аъзоларининг биргаликдаги фаолиятига асосланган, юридик шахс ҳуқуқларига эга мустақил хўжалик юритувчи субъектдир.

Фермер хўжалиги танлов асосида, кўпроқ меҳнат ресурслари ортиқчалиги сезилмаётган ерларда ва ҳудудларда ташкил этилади.

Қишлоқ хўжалиги кооперативлари (ширкатлари)нинг аъзолари ўз хоҳошларига кўра қишлоқ хўжалиги кооперативларининг (ширкат хўжаликларининг) таркибидан чиқиш ва мустақил фермер хўжалиги тузиш ҳуқуқига эга.

Фермер хўжаликларини ташкил этишнинг учинчи йўналиши сурункали зарар келтириб ишлаётган ва кам рентабелли қишлоқ хўжалиги корхоналарини қайта ташкил этиб, тўлиқ фермер хўжаликларига айлантирилишидир.

Қишлоқда кичик ва ўрта бизнес вакили - фермер хўжаликларини ривожлантириш мамлакатимиз қишлоқ хўжалигида олиб борилаётган иқтисодий ислохотларнинг истиқболдаги устивор йўналишидир.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

6. Фермер хўжалиги деб нимага айтилади?
7. Фермер хўжалигининг вазифаси нимадан иборат.
8. Фермер хўжалигини ташкил этишнинг қандай тамойиллари мавжуд?
9. Фермер хўжаликлари қандай тартибда ташкил этилади?
10. Фермер хўжалигининг ташкилий-иқтисодий ва ҳуқуқий асослари нималардан иборат?

Асосий адабиётлар

8. Ўзбекистон Республикасининг «Фермер хўжалиги тўғрисида» ги қонуни. Тошкент, 1998.
9. У.Маҳмадиев «Дехқон ва фермер хўжалиги иқтисоди», Маърузалар матни, Тошкент, ТДИУ, 2000.
10. С.Н.Усмонов, Ю. Т. Дадабоев «Дехканское хозяйство», Тошкент, 1997.

11. М.Бекет «Фермерское производства, организация управления, анализ», Москва, 1989.
12. Қ. Чориев, Б. Беркинов, «Дехқон ва фермер хўжаликларини ташкил этиш ва юритишнинг ҳуқуқий – меъёрий асослари», Тошкент, «Шарқ», 2002.
13. Ю.С.Баландин «Крестьянское хозяйство», Москва, «Агропромиздат», 1992
14. Ширкат, дехқон ва фермер хўжаликлари фаолиятини ташкил этиш ва юритиш билан боʻлиқ тушунчаларнинг изоҳли луʻати.

IV БОБ. ДЕҲҚОН ВА ФЕРМЕР ХЎЖАЛИКЛАРИНИНГ ЕР-СУВ ВА МЕҲНАТ РЕСУРСЛАРИ, УЛАРДАН УНУМЛИ ФОЙДАЛАНИШ

4.1. Дехқон ва фермер хўжаликларининг ер ресурслари, уларга ер ажратиш тартиб қоидалари

Дехқон ва фермер хўжаликлари ишлаб чиқариш фаолиятининг асосини ер-сув ва меҳнат ресурслари ташкил этади.

Ер қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини яратишда бевосита иштирок этувчи ишлаб чиқаришнинг асосий воситаси сифатида муҳим ўрин тутди. Ердан фойдаланиш жараёнида фуқаролар, корхона ва ташкилотлар, давлат идоралари маълум бир муносабатга киришдилар. Бу ерга эгалик қилиш ва ундан фойдаланиш билан боғлиқ муносабатлар бўлиб, уларнинг йиқиндиси биргаликда жамиятнинг ер муносабатлари тизимини ташкил этади. Бу муносабатлар қонунлар билан тартибга солиниб, ердан фойдаланишнинг ҳуқуқий асосларини ташкил этади.

Республикада деҳқон ва фермер хўжаликлари ташкил этиш учун ер ресурслари ажратиш Ўзбекистон Республикаси қонунчилик ҳужжатлари асосида амалга оширилади. Фермер ва деҳқон хўжаликларига қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) ерлари шу хўжалик аъзоларининг умумий йиқилиши қарори асосида туман ҳокими қарори билан берилади. Бунда қуйидаги тамойилларга амал қилиш кўзда тутилиши лозим:

- хўжаликнинг ер, сув, меҳнат ва моддий ресурслардан тўлиқ фойдаланишини таъминлаш, тупроқ унумдорлигини ошириш;
- ер, сув, атмосфера ва бошқа табиий ресурсларни эрозия, чиқиндисиз ишлаб чиқариш технологияларини қўллаш йўли билан ифлосланишлардан муҳофаза қилиш;
- ерни беришда меҳнат истеъмоли баланси, турли қишлоқ хўжалик маҳсулотлари бозор конъюнктураси ҳамда ердан фойдаланишда агроэкологик шартлардан келиб чиқиб, хўжалик ишлаб чиқариши ихтисослашувига таркибий муносабатларнинг мослиги;
- сувдан фойдаланиш ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини самарали ташкил этиш учун ташкилий шароитларни яратиш;
- хўжаликнинг ижтимоий ва иқтисодий шароитлари, ердан фойдаланишнинг экологик хусусиятларини ҳисобга олиш;
- ернинг агроэкологик имкониятларини ҳисобга олган ҳолда ер участкасини ажратиш ва ер солиқ (ижара тўловлари) ни белгилаш;
- ернинг бир бутунлигини, бир жинслигини, экологик мувозанат ва хавфсизлиги ҳамда участканинг битта сувоғориш шаҳобчасидан фойдаланишини таъминлаш;
- мавжуд сувоғориладиган ерларни сақлаш, уларнинг кичик участкаларга бўлинишига йўл қўймаслик, чунки у ҳолда қишлоқ хўжалиги техникасини қўллаш ва сувоғориш ишларини бажаришда ноқулайликлар тузилади.

Фермер хўжаликларига захира ерлар, махсус республика фонди ерлари, меҳнат ресурслари етарли бўлмаган, янги сувоғориладиган ҳамда зарар кўриб

ишлаётган ёки кам рентабелли кишлоқ хўжалиги корхоналарининг ерлари берилади. Фермер хўжаликлариغا ер 50 йилгача бўлган, лекин 10 йилдан кам бўлмаган муддатга ижарага берилади. Ерни ижарага бериш шартнома асосида амалга оширилади. Шартнома ширкат хўжалиги бошқаруви раиси ва фермер хўжалиги бошлиғи томонидан тузилади ва имзоланади.

Деҳқончилик билан шуғулланадиган фермер хўжалиги учун ер участкаларининг ўлчами пахтачилик ва аллачиликда энг камидан 10 гектар, боғдорчилик, узумчилик, ва сабзавотчиликда – 1 гектардан кам бўлмаслиги керак. Чорвачиликка ихтисослашган фермер хўжаликлариغا, уларга берилган ер участкаларининг энг кам ўлчами бир шартли бош чорва молига ҳисобланганда суғориладиган ерларда (Андижон, Наманган, Самарқанд, Тошкент, Фарғона, Тошкент вилоятлари) 0,30 гектар, қолган вилоятлар учун 0,45 гектар, суғорилмайдиган (лалми, чўл, сахро) ерларда камида 2 гектар ажратиб берилади.

Фермер хўжалигининг ер участкасига эгалик қилиш ва ундан фойдаланиш соҳасидаги ҳуқуқ ва мажбуриятлари қонун ҳужжатларида белгиланади. Фермер хўжалигига берилган ер участкаларидан қатъий белгиланган мақсадда фойдаланилади, улар хусусийлаштирилиши, олди-сотди, гаров, ҳадя, айирбошлаш объекти бўлиши, шунингдек, иккиламчи ижарага берилиши мумкин эмас. Фермер хўжалиги кредитлар олиш учун ўз мол – мулкани, шунингдек, ер участкасини ижарага олиш ҳуқуқини гаровга қўйишга ҳақли.

Фермер хўжалигига берилган ер участкаси бўлиниши мумкин эмас. Ер участкасининг ўлчами ва чегаралари фақат фермер хўжалиги бошлиғининг розилиги билан ўзгартирилиши мумкин.

Фермер хўжалиги бошлиғи вафот этган тақдирда ер участкасини ижарага олиш ҳуқуқи шу хўжалик аъзоларининг ўзаро келишуви асосида, фермер хўжалиги фаолиятини давом эттириш истагида бўлган хўжалик аъзоларидан бирига мерос бўйича ўтади. Фермер хўжалиги бошлиғи меҳнат қобилятини тўла йўқотган тақдирда, ер участкасини ижарага олиш ҳуқуқи хўжалик аъзоларининг розилиги билан улардан бирига қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ва шартларда топширилади.

Фермер хўжалиги тугатилган тақдирда, уни юритиш учун берилган ер участкасини ижарага олиш шартномаси қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда бекор қилинади.

Фермер хўжаликлари ердан фойдаланишда қуйидагиларга риоя этишлари лозим:

- ер участкасидан қатъий белгиланган мақсадда фойдаланиш;
- табиий объект бўлмиш ерга зарар етказмаслик;
- ер участкасини асраш, унинг унумдорлигини сақлаш ва ошириш юзасидан сарф-харажатлар қилиш;
- ер участкасини, агар ижарага олиш шартномасида бошқа муддат белгиланган бўлмаса, бир йил ичида ўзлаштириш.

Ўзбекистонда деҳқон хўжалигини юритиш учун томорқа ер участкаси берилади. Томорқа ер участкасида деҳқон хўжалиги оила эҳтиёжлари ва бозорда сотиш учун қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш ҳамда якка тартибда уй-жой қуриш мумкин. Деҳқон хўжалиги учун берилган томорқа ер участкаси оила аъзоларидан бирига мерос қилиб қолдириш ҳуқуқи билан умрбод эгалик қилишга берилади. Давлат томонидан бериладиган гувоҳнома томорқа ер участкасига мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилиш ҳуқуқини беради.

Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) аъзоларининг, бошқа қишлоқ хўжалиги ва ўрмон хўжалиги корхоналари, муассасалари ва ташкилотлари ходимларининг оилаларига, шунингдек, қишлоқ жойларида яшовчи ўқитувчилари, шифокорлар ва бошқа мутахассисларнинг оилаларига деҳқон хўжалигини юритиш учун қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилишга томорқа ер участкаси имроат ва ҳовли эгаллаган майдонни ҳам қўшганда су\орилладиган ерларда 0,35 гектаргача ва су\орилмайдиган (лалмикор) ерларда 1 гектаргача ўлчамда берилади.

Фуқароларга деҳқон хўжалиги юритиш учун 0,06 гектар доирасида томорқа ер участкаларига мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилиш ҳуқуқи, ким ошди савдоси асосида сотилиши мумкин мумкин.

Янги ташкил этилаётган деҳқон хўжалиги учун томорқа ер участкаси олиш ҳуқуқидан мазкур жойда камида уч йил мобайнида доимий яшаб келаётган шахслар фойдаланадилар (янги ўзлаштирилаётган ер майдонлари бундан мустасно).

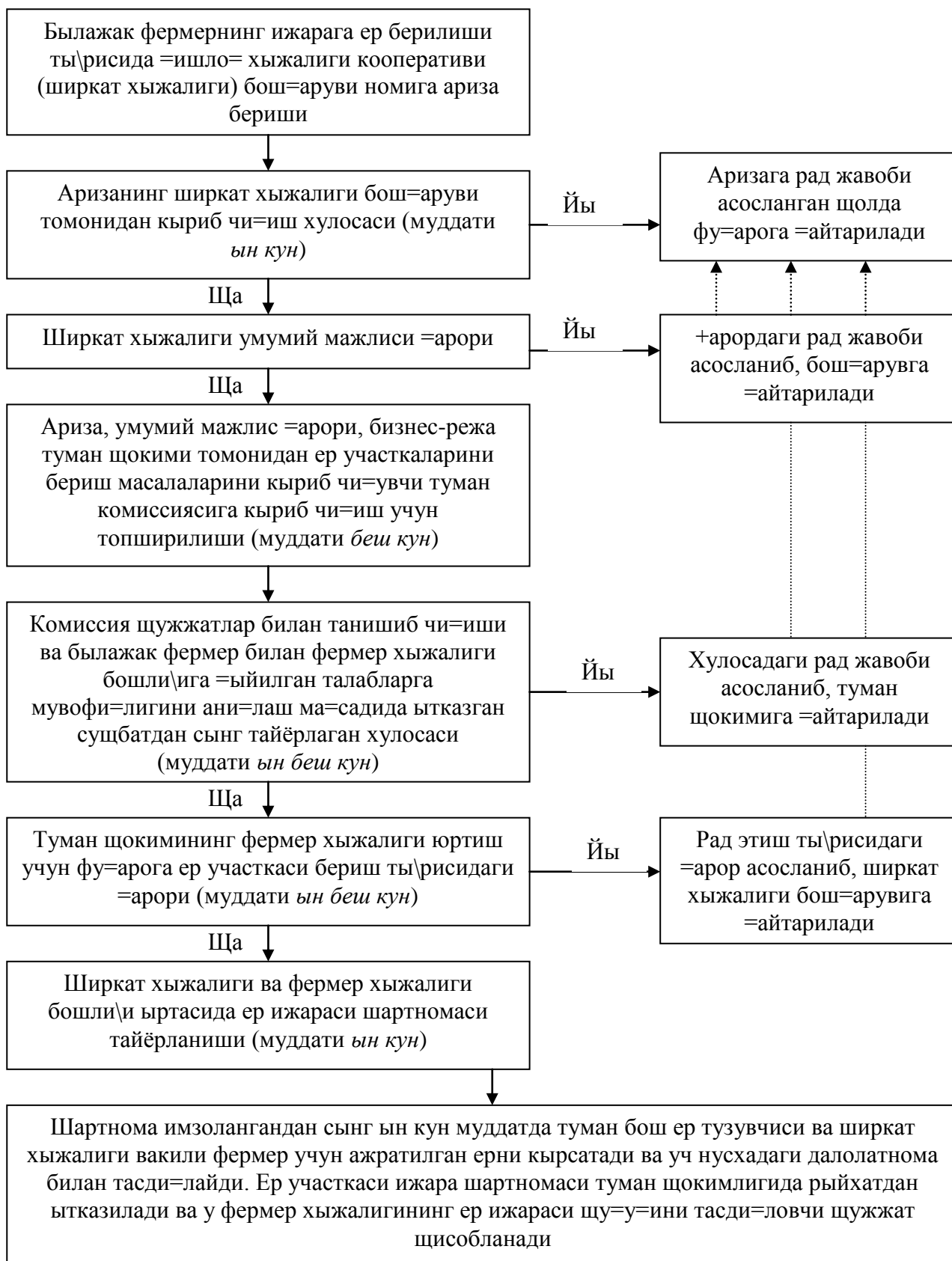
Деҳқон хўжалигининг ерга эгалик қилиш ва ердан фойдаланиш соҳасидаги ҳуқуқ ва мажбуриятлари қонун ҳужжатлари билан белгиланади.

Ердан самарали фойдаланаётган деҳқон ва фермерлар ширкат хўжалиги ерларидан қисқа муддатли ижарага қўшимча ер участкалари олиши мумкин. Бундай ерлардан қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш, ем-хашак етиштириш, яйлов яратишда фойдаланилади.

Фермер хўжалигини юритиш учун ер участкасини ажратиш тизимини, 3.1-чизмада кўриб чиқамиз (4.1-чизма).

4.1-чизма

Фермер хўжалигини юритиш учун ер участкасини ажратиш тизими

4.2. Ер хақи, уни ҳисоблаш ва тўлаш тартиби

Дехқон ва фермер хўжаликларига ер ажратиб беришни расмийлаштириш ер тузиш хизмати органлари томонидан маҳаллий бюджет маблағлари ҳисобига амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикасида ердан фойдаланганлик учун ҳақ тўланади. Шу сабабли фермер хўжаликлари ердан фойдаланганлик учун ижара ҳақи тариқасида ер участкасининг сифатига, жойлашган манзилига ва сув билан таъминланганлик даражасига қараб, унинг кадастр баҳосини инобатга олган ҳолда, деҳқон хўжаликлари эса мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик ҳуқуқи асосида берилган томорқа ер участкасидан фойдаланганлик учун ҳар йили 15 декабрга қадар ягона ер солиғи тўлайдилар. Ер участкалари ижарага берилганда ер учун ҳақ ижара ҳақи шаклида олинади, солиқ ставкасининг бир бараваридан кам ва уч бараваридан кўп бўлмаслиги керак, ердан қишлоқ хўжалик эҳтиёжлари учун фойдаланилган тақдирда ер солиғи ставкасининг бир баравари миқдорида бўлади. Ер ҳақини ўз вақтида тўламаганлик учун қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда пеня ундирилади.

Ер участкаларининг маъмурий ва саноат марказларига нисбатан жойлашишига қараб солиқ ставкалари Тошкент шаҳри атрофида 20 километрлик доирада – 1,3, Қорақалпоғистон Республикаси пойтахти ва вилоятлар маркази атрофида 15 километрлик доирда – 1,15, бошқа шаҳарлар атрофида 5 километрлик доирада – 1,1 коэффициентга мос ер солиғи ундирилади.

Ер солиғини тўлашда ерларнинг сифати ҳам ҳисобига олинади. Агарда хўжаликнинг ери ёмон (балл бонитети 40 баллгача) бўлса, ставкаларга 0,75, ўртача (балл бонитети 41 баллдан 70 баллгача) бўлса, 1,0 ва яхши (балл бонитети 70 баллдан юқори) бўлса, 1,25 коэффициенти қўлланилади.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, биринчи марта томорқа ер участкаси олган деҳқон хўжалиги ва янги ташкил этилган фермер хўжалиги ҳамда шахсий ёрдамчи хўжаликларидан ўзгартирилган деҳқон хўжалиги давлат рўйхатидан ўтказилгандан кейин икки йил мобайнида ер участкасидан фойдаланганлик учун ер солиғидан озод қилинади. Шу билан бирга ер солиғи тўлашдан Ўзбекистон Республикасининг Солиқ Кодексида кўрсатилган шахслар ҳам озод этиладилар.

Сув фонди ҳам давлат тасарруфида бўлиб, фермер ва деҳқон хўжаликларини юритиш учун ваколатли органлари томонидан сувдан фойдаланиш лимити ажратилади. Сувдан фойдаланганлиги учун тўланадиган солиқ миқдорини туман давлат солиқ инспекцияси ҳисоблаб, солиқ тўловчиларга ҳар йили 1 майгача тўлов хабарномасини тақдим қилади. Берилган сувнинг сарфини ҳисобга олиш ҳамда сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ тўлаш тартиби ҳамда мазкур солиқ бўйича имтиёзлар қонун ҳужжатлари билан белгиланади. Сув объектлари (дарё, кўл, сув омборлари, каналлари ва шу кабилари)га салбий таъсир кўрсатадиган хўжалик фаолияти юритиш ва қурилиш ишлари олиб бориш таъқиқланади.

Фермер хўжалиги ўзига берилган ер участкаларидан қатъий белгиланган мақсадада фойдаланиб, унинг хусусийлаштириш, олди-сотди, гаров, ҳадя, айирбошлаш объектига айланишига, шунингдек, иккиламчи ижарага

берилиши ва бўлинишига йўл қўймаслиги керак. Ер участкасининг ўлчами ва чегаралари фақат фермер хўжалиги бошлиқининг розилиги билан ўзгартирилиши мумкин. Фермер хўжалиги бошлиқи вафот этган тақдирда ер участкасини ижарага олиш ҳуқуқи шу хўжалик аъзоларининг ўзаро келишуви асосида, фермер хўжалиги фаолиятини давом эттириш истагида бўлган хўжалик аъзоларидан бирига мерос бўйича ўтади. Фермер хўжалиги бошлиқи меҳнат қобилиятини тўла йўқотган тақдирда, ер участкасини ижарага олиш ҳуқуқи хўжалик аъзолариининг розилиги билан улардан бирига топширилади. Фермер хўжалиги тугатилган тақдирда, уни юритиш учун берилган ер участкасини ижарага олиш шартномаси бекор қилиниши лозим.

Фермер хўжалигига берилган ер участкасидан фойдаланганлик учун ҳақ туман бюджетига киритиладиган ҳар йилги ижара ҳақи тариқасида ер участкасининг сифатига, жойлашган манзилига ва сув билан таъминланганлик даражасига қараб, унинг кадастр баҳосини инобатга олган ҳолда белгиланадиган ягона ер солиқ ставкаси миқдоридан ундирилади. Давлат рўйхатига олинган пайтдан эътиборан дастлабки икки йил мобайнида фермер хўжалиги ер участкасидан фойдаланганлик учун ҳақ тўлашдан озод этилади.

Дехқон хўжалигининг ердан фойдаланиш тизими фермер хўжалигидаги ердан фойдаланиш тизими билан ўхшаш бўлиб, деҳқон хўжалигига ер участкаси мерос қилиб қолдирилган умрбод эгалик қилиш ҳуқуқи билан берилганлиги учун фермер хўжалигидаги каби ер участкасини олиш шартномасини бекор қилиш тадбирлари ўтказилмайди. Деҳқон хўжалиги ер участкасидан фойдаланганлиги учун ҳақни ер солиқ тариқасида тўлайди.

Фермер ва деҳқон хўжаликлари ердан белгинланган мақсадда ва оқилона фойдаланган ҳолда қишлоқ хўжалик маҳсулоти етиштиришда юқори самарадорликка эришишни кўзлаши лозим. Акс ҳолда фермер хўжалигида қишлоқ хўжалик экинларидан олинган ҳосилдорлик норматив кадастр баҳосидан муттасил (уч йил мобайнида) паст бўлганда ердан фойдаланиш ҳуқуқи бекор қилиниши мумкин.

4.3. Деҳқон ва фермер хўжаликларининг меҳнат ресурслари ва улардан фойдаланишни ташкил этиш

Деҳқон ва фермер хўжаликлари оилавий хўжаликлар бўлганлиги туфайли уларда меҳнат қилаётганларнинг аксарияти оила аъзолари ҳисобланади. «Фермер хўжалиги тўғрисида» ги ва «Деҳқон хўжалиги тўғрисида» ги қонунларга мувофиқ фермер хўжалиги бошлиқи 18 ёшга, деҳқон хўжалиги бошлиқи эса 16 ёшга тўлган, тегишли малака ва иш тажрибасига эга бўлган, муомалага лаёқатли, мазкур хўжаликларнинг аъзоларидан бири бўлиши мумкин. Ушбу қонунларга кўра, хўжалик юритиш

давомида фермер ёки деҳқон хўжалиги кўшимча иш кучини жалб этиши ҳам мумкин. Бу жараён фермер хўжаликларида доимий, фақат шартнома асосида, деҳқон хўжаликларида мавсумий (вақтинчанлик) тарзда амалга оширилади. Аммо ёлланган ишчилар хўжалик аъзолари ҳисобланмайди. Хўжаликда шартнома асосида ишлайдиган ишчилар меҳнатига ҳақ тўлаш қонун ҳужжатларида белгиланган энг кам иш ҳаққидан оз бўлмаган миқдорда, тарафларнинг келишувига биноан пул тарзида ҳам, натура тариқасида ҳам амалга оширилади. Шу билан бирга ёлланма ишчилар фермер хўжалиги бошлиқ ва розилиги билан пул ёки бошқа ҳил улушни киритишга ҳамда қўшган улушига мутаносиб равишда хўжалик даромади (фойдаси) тақсимотида қатнашиш мумкин.

Фермер хўжалиги аъзолари ҳамда шартнома асосида ишлаётган ишчилар Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш вазирлиги ҳузуридаги Нафақа жамғармасига бадаллар тўланган тақдирда (деҳқон хўжаликлари аъзолари ихтиёрий равишда), меҳнат дафтарчаси белгиланган тартибда расмийлаштирилган ҳолда меҳнат стажига қўшилади ва пировард натижада нафақа олишлари мумкин.

Фермер хўжаликларида меҳнат ва у билан банд бўлган ишчилар сони йилдан-йилга кўпаймоқда. 2001 йил охирига республика фермер хўжаликларида банд аҳоли сони 386,2 минг кишини ташкил этди. Бу кўрсаткич 1993 йилдагига нисбатан 13,3 мартага ёки 2000 йилдагига нисбатан эса қарийб 31 фоизга кўпдир.

Агар 1993 йили республикада битта фермер хўжалигида ўртача 3,8 киши ишлаган (банд) бўлса, бу кўрсаткич 2002 йилда 6,7 кишига тенг бўлди ёки битта фермер хўжалигига тўри келадиган банд ишчилар сони 1993 йилдан 2002 йилда қарийб 2 мартага кўпайган.

4.1-жадвал

Ўзбекистон фермер хўжалиқларининг ер майдони ва уларда банд ишчилар бўйича кўрсаткичларининг ўзгариши*

Йиллар	Ер майдони, минг га	Хўжаликда банд бўлган ишчилар сони, минг нафар	Бир хўжаликка тўри келадиган		Бир ишчига тўри келадиган ўртача ер майдони, га
			ер майдони, га	ишчилар сони, нафар	
1993	70,6	29,0	9,4	3,8	2,43
1994	193,1	58,4	13,6	4,1	3,31
1995	264,6	94,0	14,6	5,2	2,81
1996	294,7	102,3	15,3	5,3	2,88
1997	413,3	134,4	19,2	6,3	3,07
1998	446,5	163,1	19,4	7,1	2,74
1999	665,7	176,5	21,4	5,7	3,77
2000	889,6	294,9	20,3	6,7	3,02
2001	1054,7	386,2	19,0	7,0	2,73
2002	1591,7	487,9	22,0	6,7	2,02

*Жадвал республика фермер ва деҳқон хўжалиқлари уюшмасининг маълумотлари асосида тузилган.

Республикада янги фермер хўжаликлари ташкил этиш, уларга ер ресурслари ажратиш жараёни узлуксиз давом этмоқда ва бу фермер хўжаликлари меҳнатга қобилиятли қишлоқ аҳолисининг ишлашга жалб этиш имконини кенгайтиради.

Умуман, республикада деҳқон ва фермер хўжаликларига ер бериш, улар фаолиятини ташкил этиш бўйича кўрилган чора-тадбирлар, уларни янги хўжалик юритувчилар сифатида республика аграр иқтисодиётидаги ўрни ва ролини янада мустаҳкамлайди. Бунга энг аввало ер, сув ва меҳнат ресурсларидан тўла ва унумли фойдаланиш орқали эришилмоқда дейиш ўринлидир.

Қисқача хулосалар

Деҳқон ва фермер хўжаликлари ишлаб чиқариш фаолиятининг асосини ер-сув ва меҳнат ресурслари ташкил этади. Фермер хўжаликларига ер 50 йилгача бўлган, лекин 10 йилдан кам бўлмаган муддатга ижарага берилади.

Хўжалик юритиш давомида фермер ёки деҳқон хўжалиги қўшимча иш кучини жалб этиши ҳам мумкин. Бу жараён фермер хўжаликларида доимий, фақат шартнома асосида, деҳқон хўжаликларида мавсумий (вақтинчанлик) тарзда амалга оширилади.

Умуман, республикада деҳқон ва фермер хўжаликларига ер бериш, улар фаолиятини ташкил этиш бўйича кўрилган чора-тадбирлар, уларни янги хўжалик юритувчилар сифатида республика аграр иқтисодиётидаги ўрни ва ролини янада мустаҳкамлайди.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Фермер ва деҳқон хўжаликларига ер қандай шартлар асосида берилади?
2. Фермер хўжалигини юритиш учун ер ҳақи қандай ҳисобланади?
3. Фермер ва деҳқон хўжаликларида сувдан фойдаланишнинг тартиби қандай?
4. Қонунчилик ҳужжатларида фермер ва деҳқон хўжаликларга қандай имтиёзлар белгиланган?
5. Фермер ва деҳқон хўжаликларида меҳнат ресурсларидан фойдаланишнинг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат?

Асосий адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг «Фермер хўжалиги тўғрисида» ги қонуни. Тошкент, 1998.
2. Ўзбекистон Республикасининг «Деҳқон хўжалиги тўғрисида» ги қонуни, Тошкент, 1998 .
3. У.Маҳмадиев «Деҳқон ва фермер хўжалиги иқтисоди», Маърузалар матни, Тошкент ,ГДИУ, 2000.

4. С.Н.Усмонов, Ю. Т. Дадабоев «Дехканское хозяйство», Тошкент, 1997.
5. М.Бекет «Фермерское производства, организация управления, анализ», Москва, 1989.
6. Қ. Чориев, Б. Беркинов, «Дехқон ва фермер хўжаликларини ташкил этиш ва юритишнинг ҳуқуқий – меъёрий асослари», Тошкент, «Шарқ», 2002.
7. Ширкат, дехқон ва фермер хўжаликлари фаолиятини ташкил этиш ва юритиш билан боғлиқ тушунчаларнинг изоҳли луғати.

V-БОБ. ДЕХҚОН ВА ФЕРМЕР ХЎЖАЛИКЛАРИНИНГ МОЛ-МУЛКИ, УЛАРДАН МАҚСАДГА МУВОФИҚ ТАРЗДА ФОЙДАЛАНИШ

5.1. Деҳқон ва фермер хўжалиги мол-мулки таркиби, мулкка эғалик қилиш ҳуқуқи

Деҳқон ва фермер хўжаликлари ўз фаолиятларини ихтиёридаги мол-мулкдан, шунингдек, узоқ муддатли ижара ва мерос қилиб қолдириладиган умрбод эғаликдаги ер участкаларидан фойдаланиш асосида амалга оширади.

Деҳқон ва фермер хўжаликлари мол-мулки таркиби куйидагилардан иборат:

- ўзига қарашли уй-жойлар ва хўжалик иморатлари;
- қишлоқ хўжалик экнзорлари ва кўчатзорлари, дов-дарахтлар;
- қишлоқ хўжалик техникаси;
- асбоб-ускуна ва ашё-анжомлар;
- транспорт воситалари;
- пул маблаълари;
- интеллектуал мулк объектлари ;
- ишлаб чиқариш фаолияти натижасида етиштирилган маҳсулот;
- олинган даромад ва қонунда тақиқланмаган тарзда эга бўлинган бошқа мол-мулклар.

Деҳқон ва фермер хўжаликлари мол-мулкининг ҳосил бўлиш манбалари каторига куйидагилар киради:

- хўжалик аъзоларининг пул ва моддий маблаълари;
- маҳсулот (ишлар, хизматлар)реализациясидан, шунингдек, фаолиятнинг бошқа турларидан олинган даромадлар;
- қимматли қоълардан олинган даромадлар;
- кредитлар;
- юридик ва жисмоний шахсаларнинг беълараз хайрия ва бошқа бадаллари, эҳсонлари;
- қонунларда тақиқланмаган бошқа манбалар.

Ташкил этиш вақида мулкка (капиталга) эғалик қилиш нуқтаи назардан фермер хўжаликларини шартли равишда учта тоифага (гурухга) бўлиш мумкин. Биринчи гуруҳга қишлоқ хўжалиги кооперативлари (ширкатлар) ерларида ташкил этилган нол балансли фермер хўжаликлари киради. Бундай фермерлар шартномага кўра, ширкат хўжалигининг инфратузилмасидан фойдаланишади.

Иккинчи гуруҳни балансида камида 30 бош шартли қорамолга эга бўлган фермер хўжаликлари ташкил қилади. Бундай фермерлар ўз фаолиятида тўлиқ мустақил бўлиб, ҳеч қандай бирлашма таркибига кирмайди ва шартнома бўйича хизмат кўрсатувчи кооперативлар хизматларидан фойдаланишади.

Учинчи гуруҳга паст рентабелли ва зарар кўриб ишловчи хўжаликлар негизида ташкил этилган фермер хўжаликлари киради. Улар қайта ўзгартирилаётган хўжалик мулкининг бир қисмини улуш (пай) кўринишида ижарага бериладиган майдонга мутаносиб равишда олишади.

Учинчи гуруҳга кирувчи фермер хўжаликлари ўзларининг натурал кўринишдаги мол-мулкларини (майда инвентарлар ва ҳоказолардан ташқари) ушбу фермерлар билан биргаликда фермер хўжаликлари уюшмасига бирлашган хизмат кўрсатувчи кооперативларга фойдаланиш учун топширади. Бундай хизмат кўрсатувчи кооперативлар фермер хўжаликларига шартнома асосида хизматлар кўрсатади.

Дастлабки мол-мулк (капитал)нинг йўқлиги кўплаб (асосан биринчи гуруҳга кирувчи) фермер хўжаликларини бошқаларига нисбатан тенг бўлмаган ҳолатга кўяди ва бу охир-оқибатда уларнинг иқтисодий ночорлигига ёки узок йиллик самарасиз фаолият кўрсатишига олиб келувчи сабаблардан бири ҳисобланади.

Дехқон ва фермер хўжаликлари фаолият юритиши учун зарур мол-мулкни ва ишлаб чиқариш воситаларини биржаларда, ярмаркаларда, бозорларда юридик ва жисмоний шахслардан сотиб олиши ҳам мумкин.

Дехқон ва фермер хўжаликлари хусусий мулк шаклига асосланган хўжалик юртиш субъектлари ҳисобланади (5.1-чизма).

5.1-чизма.

Дехқон ва фермер хўжаликларининг мол-мулки миқдори чекланмаган бўлиб, у давлат томонидан ҳимоя қилинади. Дехқон ва фермер хўжаликларининг мол-мулки уларнинг аъзоларига умумий биргаликдаги мулк

асосида қарашли бўлади. Шу билан бирга хўжалик аъзолари ўзаро келишиб, умумий улушли мулк ташкил этишлари ҳам қонуний жиҳатдан мумкин. Дехқон ва фермер хўжалиқларининг мол-мулки умумий мулк бўлганлиги учун мол-мулққа эгаллик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш хўжалик аъзолари томонидан ўзаро келишув асосида амалга оширилади. Бунда юридик ва жисмоний шахслар билан ўзаро муносабатларда шу хўжалик номидан хўжалик бошли\и иш юритади.

Агар фермер хўжалиги аъзоси хўжалик таркибидан бошқа фермер хўжалиги тузиш мақсадида чиқиш ниятини билдирса, у ҳолда фермер хўжалиги мол-мулуқидаги ўзига тегишли улушини натурада ёки улуш миқдорига тенг бўлган қийматда олиши мумкин.

Дехқон ва фермер хўжалиқларининг мол-мулки уларнинг аъзоларига мерос қилиб қолдирилиши мумкин ва бунда меросхўрлар мерос ҳуқуқи тўрисидаги гувоҳнома берилганлик учун давлат божи тўлашдан озод этилган.

Фермер ва дехқон хўжалиқлари ўз мажбуриятлари бўйича ундирув қаратилиш мумкин бўлган мол-мулки билан жавобгар бўлади.

«Фермер хўжалиги тўрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг Қонунининг 24-моддасига мувофиқ, ширкат хўжалиги аъзоси бўлмаган, лекин унинг фаолиятида меҳнат шартномаси асосида иштирок этаётган шахс хўжалик мол-мулқига фермер хўжалигининг розилиги билан қўшган улушига мутаносиб равишда хўжалик даромади тақсимотида қатнашиш ҳуқуқига эга. Бу фермер хўжалиқлари мол-мулқларини кўпайтиришни рабатлантирувчи омиллардан биридир.

Дехқон ва фермер хўжалиқларининг мол-мулкини кўпайтириш ва ундан самарали фойдаланишнинг асоси тадбиркорлик фаолияти ҳисобланади.

Тадбиркорлик фаолияти (тадбиркорлик) – тадбиркорлик фаолияти субъектлари томонидан амалга ошириладиган, ўз таваккалчилиги ва мулқий жавобгарлиги остида даромад (фойда) олишга қаратилган ташаббускорлик фаолиятидир. Тадбиркорлик фаолияти субъектлари қаторига ўрнатилган тартибда рўйхатга олинган ва тадбиркорлик фаолиятини юритаётган юридик ва жисмоний шахслар қиради. Фермер ва юридик шахс ҳуқуқларига эга бўлган дехқон хўжалиқлари кичик ва ўрта тадбиркорлик фаолияти субъектлари ҳисобланади. Амалдаги қонунчиликка асосан юридик шахс мақомига эга бўлмаган дехқон хўжалиқлари ҳам тадбиркорлик фаолиятини юритишлари мумкин.

Айнан тадбиркорлик фаолияти мулқдан самарали фойдаланиш имкониятларини рўёбга чиқаради. Мамлакатнинг куч-қуввати, аҳолининг турмуш даражаси ана шу тадбиркорлар, шунингдек, фермер ва дехқон хўжалиқларининг ўз мол-мулки, ресурсларидан қандай фойдаланиши, қандай сифатдаги маҳсулот етиштириши ва фан-техника ютуқларини қай даражада жорий этишига кўп жиҳатдан болиқ. Бозор иқтисодиёти тадбиркорлик фаолияти амалга ошириладиган муҳит ҳисобланади. У турли мулк ва хўжалик юритиш шакллари ўртасидаги кучли рақобатга асосланади ва бу жамият ривожининг асосий омилларидан биридир. Ана шу рақобат таъсирида

жамиятдаги ресурслар мулк ва тадбиркорлик қобилиятидан самарали фойдаланган субъектлар фойдасига қайта тақсимланади.

Дехқон ва фермер хўжалиklarининг бошқа корхоналар, ташкилотлар, фуқаролар ва давлат бошқарув идоралари билан иқтисодий муносабатлари шартномавий тарзда, нақд ва нақд пулсиз ҳисоб-китоб операциялари асосига курилади. Давлат деҳқон ва фермер хўжалиklarининг ривожланиши учун фоиз ставкалари, солиқлар, баҳони белгилаш, иқтисодий чоралар, субсидиялар, ижтимоий ва экологик меъёрларни қўллаш орқали иқтисодий таъсир чораларини кўради.

Амалдаги қонунчиликка мувофиқ тадбиркорлик фаолияти субъекти сифатида деҳқон ва фермер хўжалиklarининг мулкый ҳуқуқларини ҳимоялаш кафолатланган. Яъни уларнинг мол-мулки дахлсиз ва қонун билан ҳимояланади. Уларга фойдаланиш учун берилган ер участкаларини олиб қўйиш фақатгина қонунда белгиланган ҳолат ва тартибда амалга оширилиши мумкин. Ер участкасини ижарага олиш шартномаси фақат томонларнинг келишувига биноан ўзгартирилиши мумкин. Деҳқон хўжалиklари ер участкаларини олиб қўйиш фақатгина олиб қўйилган ер участкасига қиммати тенг бўлган бошқа ер участкасини бериш, бузилган бино ва иншоотлар қийматини қоплаб берилган ёки янгидан куриб берилган тақдирда амалга оширилади.

Ундан ташқари деҳқон ва фермер хўжалиklarининг моддий-техника ресурслари, ёқилди-мойлаш материаллари, ем-хашак, органик ва минерал ўитлар бозорига эркин кириш имконияти кафолатланади.

Деҳқон ва фермер хўжалиklarининг мол-мулкига эгалик қилиш, фойдаланиш ва тасарруф қилиш унинг барча аъзолари томонидан биргаликда, ўзаро келишув асосида амалга оширилади. Мазкур хўжалиklarда аъзоларнинг ўртача сонини камлиги (масалан, Республика бўйича фермер хўжалиklarида аъзоларнинг ўртача сони 7 кишини ташкил этади) мулкдан фойдаланиш самарадорлигини оширувчи омил ҳисобланади. Аксинча, акционерлик жамиятлари каби йирик хўжалик юритиш шаклларида мулкдан самарали фойдаланиш бўйича ўзаро келишувга эришиш аъзолар сонининг кўплиги туфайли бирмунча қийин кечади.

5.2. Деҳқон, фермер хўжалиklarининг пул маблаълари. Хўжалик мол-мулкдан мақсадга мувофиқ тарзда фойдаланиш

Деҳқон хўжалигининг пул маблаъларини ҳосил қилиш манбалари куйидагилардан иборат:

- деҳқон хўжалиги аъзоларининг пул ва моддий маблаъларидан;
- қимматли қоълардан келган даромадлардан;
- кредитлардан;
- корхоналар, бирлашмалар, ташкилотлар ва фуқароларнинг хайрия ва ўзга бадаллари, эҳсонларидан;
- қонунларда таъқиқланмаган ўзга манбалардан.

Деҳқон, фермер хўжалиklари ана шу манбалар ҳисобида олган пул маблаъларини сақлаш ва пул операцияларини юритиш учун банк

бўлинмаларидан счётлар очиш ҳамда бу мабла\ларни эркин тасарруф қилиш ҳуқуқига эга. Бу ҳисоб-китоб счётларидаги пул мабла\лари фақат деҳқон ва фермер хўжалигининг розилигига биноан ёки суд қарорига кўра чегирилиши мумкин.

Ҳисоб-китоб счётидаги мабла\лар нақд пулсиз тартибда ҳам, нақд пул бериш йўли билан ҳам ишлатилади.

Деҳқон, фермер хўжаликларининг мол-мулкларидан унумли фойдаланиш йўналишлари куйидагилардан иборат бўлиши мумкин:

- мавжуд техника воситаларидан интенсиф фойдаланиш;
- бино-иншоотларини ўз вақтида таъмирлаб бориш;
- техника воситалари юк кўтариш қобилиятидан максимал фойдаланиш;
- от-арава транспортдан фойдаланиш.

Кўп мутахассислар фикри ва хорижий давлатлар тажрибасига кўра, вужудга келган ҳолатни бартараф этишнинг энг қулай йўли турли шакилларда ташкил этиладиган ижара ҳисобланади. Бунинг моҳияти шундан иборатки, ортиқча техника воситаси бўлган, ёки механизация ишларини бажаришга ихтисослашган корхоналар турли муддатларга, қисқа ва узоқ муддатларга ўз воситасини деҳқон, фермер хўжаликлариига ижарага беради.

Фермерчилик ривожланган кўпгина хорижий давлатларда техника воситаларидан биргаликда фойдаланиш усули ҳам ривожланган. Буни моҳияти шундан иборатки, бир неча фермер хўжалиги ўзларининг техника воситаларини бирлаштириб, зарурат бўлганда ундан фойдалинадилар. Бу усулнинг афзаллиги шундан иборатки, битта фермер хўжалиги учун техника сотиб олиш о\ир бўлганда кўпчилик фермерлар биргалашиб бу техникани сотиб олиши мумкин. Техника воситаларидан ту\ри фойдаланиш учун жавобгар шахс белгиланади. Харажатлар бажарилган ишга мувофиқ мутаносиб тарзда тақсимланади.

Деҳқон ва фермер хўжаликлари ихтиёрий равишда маҳсулот етиштириш, харид қилиш, уни қайта ишлаш ва сотиш, моддий-техника таъминоти, қурилиш, техникавий, сув хўжалиги, ветеринария, агрокимё, маслаҳат бериш йўсинидаги ва бошқа хил хизмат кўрсатиш бўйича кооперативларга, жамиятларга, иттифоқларга, уюшмаларга ва бошқа бирлашмаларга бирлашиш, кириш ҳуқуқига эга бўлиб, бунда ўз мол-мулклари билан улушли асосда иштирок этадилар.

Улар кредит шартномаси асосида ишлаб чиқариш аҳамиятига молик объектларни қуриш, асосий ишлаб чиқариш воситаларини харид қилиш учун узоқ муддатли кредит ва жорий ишлаб чиқариш фаолияти учун қисқа муддатли кредит олишлари мумкин. Улар учун банк муассасаларида махсус кредит фондлари тузилган бўлиб, бу фондлардан имтиёзли равишда фойдаланадилар.

Деҳқон ва фермер хўжаликлари тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишда бошлан\ия капиталга эга бўлиши катта аҳамиятга эга. Лекин кўпчилик хўжаликлар бошлан\ич капиталга эга эмас. Бу масалаги ҳукуматимиз томонидан катта эътибор қаратилмоқда. Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 10 сентябрда қабул қилинган «Кичик корхона, деҳқон ва фермер хўжаликларини молиялаш, моддий-техникавий таъминлаш, уларга божхона имтиёзлари бериш, бенк ва бошқа хизматларни кўрсатишнинг қўшимча чора-тадбирлари

тўрисида»ги қарорига мувофиқ янги ташкил этилаётган фермер ва деҳқон хўжаликларига бошланғич капитални шакллантиришга кўмаклашиш тадбирлари белгиланди. Жумладан, Бизнес-фонднинг давлат мулкани хусусийлаштиришдан тушган маблағлар эвазига шакллантирилган кредит ресурсларининг 50 фоизидан кам бўлмаган қисми, шунингдек, Деҳқон ва фермер хўжаликларини қўллаб-қувватлаш фонди кредит ресурсларининг 50фоиздан кам бўлмаган қисми ҳар йили деҳқон ва фермер хўжаликларига микрофирма ва кичик корхоналарга бошланғич капитални шакллантириш учун тижорат банкларида мақсадли кредит линиялари очишга йўналтирилади.

Ушбу мақсадли кредит линиялари орқали олинган бошланғич капитал деҳқон ва фермер хўжаликлари томонидан айланма воситаларни шакллантириш, инновацион лойиҳаларни техник-иқтисодий асослашни ишлаб чиқиш ва ускуна-жиҳозлар сотиб олиш учун ишлатилиши мумкин.

Бошланғич капитални шакллантиришга ажратилган кредитлар имтиёзли фоиз ставкалари асосида 3 йилга деҳқон хўжаликлари учун энг кам иш ҳақининг 150 баравари, фермер хўжаликлари учун эса энг кам иш ҳақининг 300 баравари миқдорида берилади.

Шу билан бирга деҳқон ва фермер хўжаликлари ўз эҳтиёжлари учун импорт қилаётган жиҳозлар, хом-ашё ва моддий ресурслар учун имтиёзли бож тўловлари жорий этилган.

Деҳқон ва фермер хўжаликлари ўзига қарашли ва ижарага олинган ишлаб чиқариш воситаларининг, қишлоқ хўжалиги экинларининг, кўп йиллик дов-дарахтларнинг, етиштирилган маҳсулотнинг, хом-ашёнинг, материалларнинг йўқотилиши (нобуд бўлиши), кам чиқиши ва шикастланиши хавфини, шунингдек, шартнома шартларини бузганлик учун ўзининг жавобгарлик хавфини ихтиёрийлик асосида суўрта қилдириш ва суўрта товонинин олиши мумкин.

Деҳқон хўжаликлари ўз ихтиёридаги солиқ солинадиган мулк учун мол-мулк солиғини тўлайдилар. Фермер хўжаликларида эса мол-мулк солиғи ягона ер солиғи таркибига киритилган. Солиқ солинадиган мулкка деҳқон хўжаликлари ихтиёридаги уй-жойлар, гаражлар, молхона ва бошқа бинолар, иморатлар ва иншоотлар ҳамда транспорт воситалари киради.

Деҳқон хўжаликларига мол-мулк солиғидан бир қатор имтиёзлар берилган.¹ Жумладан, маълум талабларга жавоб берувчи гуруҳларга кирган деҳқон хўжаликлари иморатлари, бинолари ва иншоотлари учун умуман мол-мулк солиғи тўлашдан озод этилган.

Мамлакатимизда деҳқон ва фермер хўжаликларининг мулкдан самарали фойдаланиши учун асосий қулайликлар яратилган. Бугунги кунда улар нафақат қишлоқ хўжалиги товар маҳсулоти етиштириш, балки уни қайта ишлаш билан ҳам шуғулланмоқдалар. Баъзи деҳқон ва фермер хўжаликлари ихтиёрида қайта ишлаш ва хизмат кўрсатишга ихтисослашган кичик корхоналар ишлаб турибди.

¹ +аралсин: А.Латипов, А.Бобомирзаев. Дещ=он ва фермер хўжаликларини солиг==а тортиш. – Т.: «Шар» НМАК, 2002 й.

Мулкдан самарали фойдаланган хўжаликларга кўшимча равишда ер участкалари ва имтиёзли кредитлар ажратилмоқда.

Қисқача хулосалар

Дехқон ва фермер хўжаликлари ўз фаолиятларини ихтиёридаги мол-мулкдан, шунингдек, узоқ муддатли ижара ва мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгаликдаги ер участкаларидан фойдаланиш асосида амалга оширади.

Дехқон ва фермер хўжаликларининг мол-мулки миқдори чекланмаган бўлиб, у давлат томонидан ҳимоя қилинади. Дехқон ва фермер хўжаликларининг мол-мулки уларнинг аъзоларига мерос қилиб қолдирилиши мумкин ва бунда меросхўрлар мерос ҳуқуқи тўғрисидаги гувоҳнома берилганлик учун давлат божи тўлашдан озод этилган.

Дехқон ва фермер хўжаликларининг мол-мулкни кўпайтириш ва ундан самарали фойдаланишнинг асоси тадбиркорлик фаолияти ҳисобланади.

Дехқон хўжаликлари ўз ихтиёридаги солиқ солинадиган мулк учун мол-мулк солиғини тўлайдилар. Фермер хўжаликларида эса мол-мулк солиғи ягона ер солиғи таркибига киритилган.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Дехқон ва фермер хўжаликлари мол-мулки таркибига нималар киради?
2. Дехқон ва фермер хўжаликлари мол-мулкнинг ҳосил бўлиш манбалари нималардан иборат?
3. Дехқон, фермер хўжаликларининг мол-мулкларидан унумли фойдаланишнинг асосий йўналишлари нималар?
4. Дехқон хўжалигининг пул маблағларини ҳосил қилиш манбалари нималардан иборат?
5. Дехқон ва фермер хўжаликлари қандай ҳуқуқларга эга?

Асосий адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг «Фермер хўжалиги тўғрисида» ги қонуни. Тошкент, 1998.
2. Ўзбекистон Республикасининг «Дехқон хўжалиги тўғрисида» ги қонуни, Тошкент, 1998 .
3. У.Маҳмадиев «Дехқон ва фермер хўжалиги иқтисоди», Маърузалар матни, Тошкент ,ТДИУ, 2000.
4. С.Н.Усмонов, Ю. Т. Дадабоев «Дехканское хозяйство», Тошкент, 1997.
5. М.Бекет «Фермерское производства, организация управления, анализ», Москва, 1989.
6. Қ. Чориев, Б. Беркинов, «Дехқон ва фермер хўжаликларини ташкил этиш ва юриштишнинг ҳуқуқий – меъёрий асослари», Тошкент, «Шарқ», 2002.
7. Ширкат, дехқон ва фермер хўжаликлари фаолиятини ташкил этиш ва юриштиш билан боғлиқ тушунчаларнинг изоҳли луғати.

VI БОБ. ФЕРМЕР ВА ДЕҲҚОН ХЎЖАЛИКЛАРИНИНГ МОДДИЙ-ТЕХНИК РЕСУРСЛАР БИЛАН ТАЪМИНЛАШ ВА УНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

6.1. Фермер ва деҳқон хўжалиklarини моддий-техник ресурслар билан таъминлаш тизимининг хусусиятлари

Моддий-техника ресурслари – бу такрор ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланиладиган барча меҳнат предмети ва меҳнат воситалари йи\индисидан иборат.

Қишлоқ хўжалигининг моддий-техника ресурслари таркибига хом-ашё, ёнил\и-мойлаш материаллари, эҳтиёт қисмлар, уру\лик ва кўчат, минерал ва органик ў\итлар, ем-хашак ва ёш чорва моллари, техника воситалари ва бошқалар киради.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида моддий-техника воситаларидан фойдаланишнинг ўзига хос хусусиятлари мавжуд:

- қишлоқ хўжалигида моддий-техника воситаларидан фойдаланиш мавсумий характерга эгаллиги улардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш билан бо\лиқ муаммоларни келтириб чиқаради (айниқса ўрим-йи\им комбайнлари, сеялкалар ва шу каби бошқа техника-машиналар);
- моддий-буюмлашган кўринишдаги моддий-техника ресурслари табиий шароитлар таъсирига учрайди ва уларни сақлаш бўйича сарф-харажатлар қилинишини талаб этади;
- қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган моддий-техника ресурслари таркибига жонли организмлар, ўсимликлар ва чорва моллари ҳам киради;
- ишлаб чиқаришда фойдаланиладиган айрим моддий ресурслар шу хўжаликнинг ўзида яратилади (чорвачиликда фойдаланиладиган ем-хашак, ўсимликчиликда уру\лик, органик ў\итлар ва бошқа.).

Иқтисодий назариянинг асосий қонуниятларидан бири моддий ресурсларнинг чекланганлиги билан бо\лиқ. Шу муносабат билан ҳар бир хўжалик юритувчи субъект ўз ихтиёридаги камёб ресурслардан самарали фойдаланишга, яъни ишлаб чиқариш жараёнига сарфланган ҳар бир бирлик чекланган ресурслар ҳисобига максимал миқдорда маҳсулот ишлаб чиқаришга интилади. Бунинг учун эса, ресурсларнинг тўлиқ бандлигига ва ишлаб чиқаришнинг тўлиқ ҳажмига эришиш лозим.

Тўлиқ бандлик ишлаб чиқаришга яроқли барча ресурслардан фойдаланиш лозимлигини кўрсатади. Бунда техника ва технологиялар бекор туриб қолмаслиги, капитал қуйилмалар ва бошқа ресурслар ҳаракатсиз ётмаслиги зарур.

Ишлаб чиқаришнинг тўлиқ ҳажми ресурслардан шундай самарали фойдаланиш лозимлигини кўрсатадики, бунда ишлов чиқаришга жалб этилган ҳар бир бирлик ресурс яратилаётган умумий маҳсулот ҳажмига имкон қадар кўпроқ ҳисса қўшсин.

Ресурслар чекланганлиги улардан фойдаланишни такомиллаштириш ва самарадорлигини ошириш йўллари излаб топишни талаб қилади. Бунинг

учун хўжалик ресурслар тежамкорлиги ва улардан оқилона фойдаланиш бўйича ташкилий, иқтисодий ва техник-технологик тадбирлар тизимини ишлаб чиқиши мақсадга мувофиқ.

Республикамик қишлоқ хўжалигида шаклланиб келаётган фермер ва деҳқон хўжаликларининг мустақкам оёққа туриши ва барқарор суръатлар билан ривожланиши учун уларнинг моддий-техника базасини юксалтиришга эътибор қаратиш лозим.

Деҳқон ва фермер хўжаликлари уюшмасининг ҳисобот маълумотларига кўра фермер хўжаликларининг уруқлик, ёнил\и-мойлаш материаллари, минерал ў\ит ва бошқа моддий ресурсларга бўлган эҳтиёжи тегишли корхона ва ташкилотлар томонидан тўлиқ қондирилмаяпти. Хусусан, 2001 йили Деҳқон ва фермер хўжаликлари уюшмаси томонидан фермер-ларнинг моддий ресурсларга эҳтиёжини ўрганиш орқали Вазирлар Маҳкамасига киритган талабномасининг қондирилиш даражаси азотли ў\итларда 45,59%, фосфорли ў\итларда 19,16% калийли ў\итларда 1,78 %ни, дизел ёқилқисида 44,1%, автобендинда 39,2%, пахта шротида 21,8%, шелухада 48,15% ва омукта емда 22,19% ни ташкил этган. Озуқабоп донга бўлган талаб умуман қондирилмаган (6.1-жадвал).

6.1-жадвал

Фермер хўжаликларининг моддий-техника ресурсларига бўлган талабининг Вазирлар Маҳкамаси томонидан қондирилиши ҳолати.

(2001 йил)

№	Моддий ресурслар тури	Ўлчов бирлиги	2001 йилга талаб	Ҳақиқатда ажратилган	Талабнинг қондирилиши, % да
1.	Минерал ў\итлар:				
	Азотли	Минг тонна	172,4	78,6	45,59
	Фосфорли	Минг тонна	110,9	21,25	19,16
	калийли	Минг тонна	57	1,02	1,78
2.	Ёнил\и-мойлаш материаллари:				
	Дизел ёқил\иси	Минг тонна	167	73,7	44,1
	автобензин	Минг тонна	30,6	12	39,2
3.	Ем-хашак:				
	Пахта шроти	Минг тонна	112,3	24,5	21,8
	Шелуха	Минг тонна	62,3	30	48,15
	Омихта ем	Минг тонна	112,2	24,8	22,19
	Озуқабоп дон	Минг тонна	9,2	-	-

Фермер хўжаликлари ривожланишининг ҳозирги босқичида уларнинг моддий-техника воситалари билан таъминланиши даражасини бошқа қишлоқ хўжалиги корхоналарининг моддий-техника базаси билан солиштириб бўлмайди. Республикамик бўйича фермер хўжаликларининг техника воситалари бил таъминланиш ҳолатини таҳлил этиш шуни кўрсатадики, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши учун энг зарур ҳисобланадиган тракторлар

билан таъминланганлик даражаси меъёр буйича ҳар 1000 гектар экин майдонига талаб этиладиган даражадан (44,74 дона/га) 36,2 фоизни, юк автомобиллари эса меъёрдагидан (16 дона/га) 14,0 фоизни ташкил этмоқда (6.2 - жадвал).

Чорвачиликка ихтисослашган кўпчилик фермер хўжаликларида чорва молларини сақлаш ва парваришлаш учун махсус бинолар, ем-хашак, маҳсулотлар ва моддий ресурсларни сақлаш учун махсус омборлар, техника воситаларини сақлайдиган ёпиқ саройлар етишмайди. Фермер хўжаликларининг механизациялашганлик даражаси паст даражада. Бунинг устига бу биноларнинг қурилиши лойиҳалаштириш талабларига жавоб бермайди.

Бу кўрсаткичлар ҳозирча республикада фермер хўжаликларининг қишлоқ хўжалиги техникалари билан таъминланиш даражаси анча пастлигини улар ўз моддий-техник базасига таяниб зарур агротехник тадбирларни ўз вақтида бажара олмаслигини кўрсатади ҳамда дала тарафидан моддий-техника таъминоти кўрсатиш соҳасида мақсадли дастурлар асосида зарур чора-тадбирларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш зарурлигини таъкид этади.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришни самарадорлигини ошириш кўп жиҳатдан замонавий техника ва технологиялар билан қуролланишга боғлиқ бўлиб бормоқда ва бу ҳолат фермер хўжаликларини моддий-техника воситалари билан таъминлаш йўналишларини такомиллаштириш билан узвий боғлиқликдир.

Фермер хўжаликларини моддий-техника ресурслари билан таъминлаш тизимини қуйидагилар билан изоҳлаш мумкин:

- моддий-техника ресурслари етказиб бериш билан шуғулланувчи корхоналарнинг туманлар миқёсида монопольлик ҳоқимлиги (минерал ўқитлар ва ЁММ бўйича) ва улар тарафидан тақлиф этиладиган ресурслар баҳоларининг қимматлиги;
- янги тарафдан ташкил топаётган кўпчилик фермерларнинг моддий ресурслар сотиб олиш учун ўз маблағлари етишмаслиги ва банклар тарафидан айланма маблағларни тўлдиришга бериладиган қисқа муддатли кредитлар олиш шартларининг мураккаблиги;
- давлат эҳтиёжлари учун етиштириладиган ҳосили учун олдиндан бериладиган бунак пулининг (транш) фермерлар тарафидан мустақил ишлатиш имконияти йўқлиги;
- моддий-техника ресурслари бозорида кучли рақобат муҳити мавжуд эмаслиги.

Моддий-техника ресурслари таъминотида ҳамон ихтисослашган корхоналар ҳиссаси юқори бўлиб, хусусий сектор корхоналари ҳали яхши тараққий этмаган. Қолаверса, минерал ўқитлар ва ёнилғи материаллар бозорини монополиядан чиқариш ва эркинлаштириш чораларини амалга ошириш талаб этилади.

6.2-жадвал

Республикада фермер хўжалиklarининг қишлоқ хўжалиги техникалари билан таъминланиши

№	Вилоятлар	Фермер хўжалик-лари сони	Экин майдони, минг га	Қишлоқ хўжалиги техникалари, дона		Ҳар 1000 га экин майдони тўғриси келади			
				тракторлар	Юк автомашиналари	Тракторлар, дона/минг га	Меъёрга нисбатан, % да	Юк автомашиналари	Меъёрга нисбатан, % да
1.	Қорақалпоғистон Республикаси	3572	27,8	925	271	33,3	74,5	9,7	59,8
2.	Андижон	3458	28,4	565	211	19,9	44,5	7,4	45,7
3.	Бухоро	4870	50,8	1858	76	36,6	81,9	1,5	9,2
4.	Жиззах	5882	122,5	1268	155	10,3	23,0	1,3	8,0
5.	Қашқадарё	4567	82,3	1414	340	17,2	38,5	4,1	25,3
6.	Навоий	2648	19,6	482	120	24,6	55,0	6,1	37,6
7.	Наманган	3077	31,5	605	132	19,2	42,9	4,2	25,9
8.	Самарқанд	7812	57,4	923	80	16,1	36,0	1,4	8,6
9.	Сурхондарё	3438	58,4	752	105	12,9	28,8	1,8	11,1
10.	Сирдарё	3316	97,6	437	73	4,5	10,1	0,7	4,3
11.	Тошкент	4850	47,3	815	168	17,2	38,5	3,5	21,6
12.	Фарғона	4216	37,6	395	32	10,5	23,5	0,8	4,9
13.	Хоразм	3739	34,8	859	35	24,7	55,2	1,0	6,2
14.	Жами	55445	696,3	11298	1798	16,2	36,2	2,3	14,2

Изоҳ: Меъёр¹ бўйича ҳар 1000 гектар экин майдонига 44,7 дона тракторлар ва 16,2 дона юк автомашиналари тўғриси келиши керак

¹ «+ишло= хўжалиги маъсулотлари етиштиришга талаб этиладиган меънат ва моддий ресурслар меъёрлари», ЎзБИИТИ, Тошкент, 1996 й.

6.2. Фермер хўжалиklarини моддий-техник ресурслар билан таъминлаш йўналишлари ва уларни такомиллаштириш

Фермер хўжалиklarининг моддий-техника ресурслари таркибида қишлоқ хўжалиги техникалари ва машиналари муҳим рол ўйнайди. Фермер хўжалиklarининг бир маромда фаолият кўрсатиши учун ер ҳайдаш, экинларга ишлов бериш, етиштирилган ҳосилни ўриб-йи\иб олиш ва ташиш учун улар ихтиёрида ҳеч бўлмаганда биттадан универсал трактор (барча тиркама ва мосламалари билан) бўлиши мақсадга мувофиқ. Чунки, қишлоқ хўжалиги экинларини етиштириш технологиясининг кўпчилик жараёни техника воситалари ёрдамида амалга оширилади.

Фермер хўжалиklarарида мавжуд тракторлар ва бошқа қишлоқ хўжалик машиналари хўжалиklarнинг табиий ишлаб чиқариш шароитлари ва ихтисослашув даражасига мос келиши керак. Фақат шундагина мавжуд техника воситаларини йил давомида оптимал банд бўлиб туришини таъминлаш ва уларнинг иш унумдорлигини ошириш мумкин.

Ҳозирги кунда фермер хўжалиklари қуйидаги йўллар билан техника воситаларини сотиб олишга бўлган эҳтиёжларини қондиришлари мумкин:

1. Бевосита ишлаб чиқарувчи заводлардан ёки воситачи таъминот корхоналари орқали янги техникаларни сотиб олиш.
2. Қишлоқ хўжалиги техникаларини лизинг асосида олиш.
3. Корхона ва ташкилотларнинг эскирган техника воситаларини баланс қийматида ёки ким ошди саводосида сотиб олиш.

Кўпчилик фермер хўжалиklари ўз техника воситаларига эга бўлишни хоҳлайдилар. Бунинг афзаллик томонлари шундаки, фермерлар экинларни белгиланган агротехника муддатларида ва ўзи хоҳлагандек сифатли ишлов бериш имкониятига эга бўлади.

Агар республикамызда фаолият кўрсатаётган аксарият фермер хўжалиklarининг ер майдонлари ҳажми кичиклигини эътиборга оладиган бўлсак (ўртача 22,0 га ер майдони) уларни техника воситалари билан таъминлашда ўзига хос бўлган давлат сиёсатини ишлаб чиқиш лозимлигини кўрамыз.

Фермер хўжалиklarининг бундан буён барқарор суръатлар билан ривожланиб боришига шарт-шароитлар яратиш учун республика миқёсида уларни техник воситалари билан таъминлаш борасида йирик тадбирларни амалга ошириш лозим бўлади. Бунда энг аввало республиканинг ички имкониятларига кенг таянилган ҳолда, кичик ва ўрта қувватли тракторлар ва машиналарни серияли ишлаб чиқариш долзарб масалага айланмоқа.

Республика қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришига машиналар технологиясини жорий этишни тезлаштириш мақсадида Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 25 февралдаги 84-сонли қарорига мувофиқ Ўзбекистон қишлоқ хўжалигини механизациялаштириш ва электрлаштириш илмий тадқиқот институти томонидан «Деқончиликни механизациялаш буйича 2001-2010 йилларга мўлжалланган машиналар ва технологиялар тизими» ишлаб чиқилган. Бу дастурда 2010 йилгача тизимга киритилган техник воситаларнинг

умумий турини 284 донага етказиш режалаштирилган бўлиб, 218 тури ишлаб чиқаришда, 19 тури синовда, 47 турини хориждан келтирилиш мўлжалланган.

Бу тизимга кирган техника воситаларини яратиш, синаб кўриш ва ишлаб чиқариш асосан давлат бюджети ҳисобидан ва УзМЭИнинг таянч хўжаликларидан (20та) вақисман МТПларнинг йиллик ялпи даромадидан фан ва техника жам\армасига бир фоизлик ажратмалари ҳисобига амалга оширилади.

Қишлоқ хўжалигини техника воситалари билан таъминлаш тизимини амал ошириш жараёнида қуйидагиларга эътиборни қаратиш мақсадга мувофиқ:

1. Ишлаб чиқарилиши мўлжалланаётган, синов техника воситалари тизимида кичик ҳажмли фермер хўжаликлари учун мўлжалланган тракторлар ва машиналар турларининг бўлиши.
2. Фермерлар учун мўлжалланган кичик ва ўрта қувватли тракторларни кўп жараёнларни бажаришга (универсал тракторлар) мослаштириш.
3. Техника воситаларининг нархларини арзонлаштириш имкониятларини қидириб топиш ва бунда биринчи навбатда давлатнинг кўмагига таяниш.
4. «Ўзқишлоқхўжаликмашхолдинг» бирлашмаси томонидан қишлоқ хўжалигига етказиб берилаётган техника воситаларига қўшилган қиймат соли\ини қўлламаслик.

Қишлоқ хўжалиги техникаларининг нархлари юқори бўлган ҳозирги шароитда фермер хўжаликларини техника воситалари билан таъминлашнинг истиқболли йуналишларидан бири сифатида лизингни эътироф этиш мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг 1999 йил 14 апрелдаги «Лизинг тў\рисида»ги қонунига мувофиқ: «Лизинг ижара муносабатларининг алоҳида тури булиб, у бир тараф (лизинг берувчи) иккинчи тарафнинг (лизинг олувчини) топшири\ига биноан учинчи тарафдан (сотувчидан) ҳақ эвазига эгалик қилиш ва фойдаланиш учун лизинг шартномасида белгиланган шартларда бериб қўйиш мақсадида мол-мулкни (лизинг объектини) олади».

Лизинг — бу мулкни харид қилишни молиялаштириш — буйича ижара муносабатларининг бир туриб бўлиб, у техника ва ускуналар олишни кредитлашнинг анъанавий шакли банк ссудасига муқобил бўлган тури ҳисобланади. Лизинг ишлаб чиқаришни техник қуроллантириш ва ил\ор технологиялар жалб этишга ўз мабла\лари етишмайдиган фермер хўжаликлари учун ўзларининг инвестицион лойиҳаларини молиялаштиришда самарали воситалардан бир бўлиши мумкин. Айниқса, банклардан мақбул шартларда кредит олиш имкониятлари чегараланган, ёхуд кредит олиш учун кафолатга қўйишда етарли мол-мулки бўлмаган фермер хўжаликлари учун лизинг хизматидан фойдаланиш бу муаммони бир қадар бўлсада ечишга имкон беради.

Лизинг олувчи субъектлар (ш.ж. фермер хўжаликлари) учун уни афзалликларини қуйидагиларда кўринади:

- сотиб олинаётган техниканинг умумий қийматини бир пайтнинг ўзида эмас, узоқ муддат давомида бўлиб-бўлиб тўлаш имконияти ту\илади;
- бир вақтнинг ўзида ҳам замонавий техника ва технологиялар жалб қилиш мумкин, ҳам ишлаб чиқариш кўламини кенгайтириш мумкин бўлади;
- техника ва ускуналар учун лизинг тўловлари уларни ишлатиш натижасида

- олинадиган даромад ҳисобидан тўланади;
- техника ва ускуналарни тўлиқ қиймати бўйича нақд пулга сотиб олинмаслиги айланма мабла\ларни тўлдириш ҳамда бошқа эқтиёжлар учун мабла\ларни озод қилишга имкон беради;
- лизингга олинган техника воситалари нуқсонлари кафолатли муддат давомида лизинг берувчи томонидан бартараф этилади.

Республикамизда амалда бўлган қонунчиликка мувофиқ фермер хўжаликлари асосий воситаларни молиявий ёки оператив лизинг шартларида олишлари мумкин. Молиявий лизингда лизинг муддати тугагач лизинг объекти лизинг олувчининг мулкига ўтади. Бунда лизинг шартномаси муддати лизинг объекти хизмат муддатининг 80 фоизидан юқори бўлиши, лизинг объектининг қолдиқ қиймати эса унинг бошлан\ич қийматининг 20 фоизидан камини ташкил этиши лозим.

Оператив лизингда асосий воситаларни унинг амортизация даврининг 80 фоизидан кам муддатга берилади ва шартнома якунида лизинг объекти лизинг олувчини мулкига ўтмаслиги мумкин.

Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида лизинг хизматлари бозорини кенгайтириш, унда рақобат муҳитини яратиш ҳамда техника воситаларини лизинг шартларида машина-трактор паркларига, қишлоқ хўжалиги корхоналарига ва фермер хўжаликларига етказиб бериш мақсадида Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 30 октябрдаги 486-сонлиги қарори билан «Ўзқишлоқхўжаликмашлизинг» акциядорлик лизинг компанияси ташкил этилди.

Қишлоқ хўжалигига лизинг асосида етказиб берилаётган техника воситалари учун ҳисоб-китоб механизмини такомиллаштириш мақсадида 2000 йилнинг 2 ноябрида Вазирлар Маҳкамасининг 424-сонли «Қишлоқни лизинг шартларида қишлоқ хўжалиги техникаси билан таъминлаш чора-тадбирлари тў\рисида»ги қарори қабул қилинди. Ушбу қарорга мувофиқ 2001-2007 йиллар мобайнида, тажриба тариқасида, «Ўзқишлоқхўжаликмаш-холдинг» компанияси корхоналари томонидан, шу жумладан етакчи хорижий компаниялар иштирокида ишлаб чиқарилаётган замонавий қишлоқ хўжалиги техникалари машина-трактор паркларига, қишлоқ хўжалиги ширкатларига ва фермер хўжаликларига 7 йил муддат билан қуйидаги шартларда етказиб берилади(6.1-чизма):

- трактор ва ўрим-йи\им техникаси қийматининг 15 фоизи аванс сифатида машина-трактор паркларининг худудий бирлашмалари, қишлоқ хўжалиги ширкатлари ва фермер хўжаликлари томонидан ўз мабла\лари ҳисобига тўланади;
- тракторлар ва ўрим-йигим техникасининг 85 фоизи «Ўзқишлоқхўжаликмашлизинг» компанияси томонидан унга Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги ҳузуридаги «Қишлоқ хўжалигини техника билан таъминлашни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш жам\армаси қарз асосида берадиган мабла\лар ҳисобига мабла\ билан таъминланади. Бунда «Ўзқишлоқхўжаликмашлизинг» қишлоқ хўжалиги ширкатлари ва фермер хўжаликларининг талабномалари асосида жорий йил учун

Фермер хўжаликларини «Ўзқишлоқхўжаликмашлизинг» компанияси томонидан лизинг асосида қишлоқ хўжалиги техникалари билан таъминлаш тартиби¹.

¹ Ушбу чизма Вазирлар Мащкамасининг 2000 йил 2 ноябрдаги 424-сонли =арори билан тасди=ланган «Ўз=ишло=хўжаликмашхолдинг» компанияси корхоналари томонидан ишлаб чи=арилган =ишло= хўжалиги техникасини лизингга олиш ТАРТИБИ» асосида ишлаб чи=илган.

лизингга бериладиган техника миқдорининг прогноз кўрсаткичларини ишлаб чиқади ва Молия Вазирлиги ҳузуридаги Жам\армага техника воситалари қийматининг 85 фоизини молиялаштириш учун буюртмалар киритади.

«Ўзқишлоқхўжаликмашлизинг» жам\арма берган кафолат хатлари орқали «Ўзқишлоқхўжаликмашхолдинг» компаниясига қарашли заводларга буюртма беради ва лизингга олувчи тўлаган техника қийматининг 15 фоизи ҳамда жам\арма томонидан молиялаштириладиган мабла\лар (техника қийматининг 85 фоизи) ҳисобидан техникаларга пул ўтказилади.

Тайёр бўлган техникалар лизинг олувчиларга қуйидаги шартлар билан етказилади:

- лизинг олувчиларга техникани лизинг шартномасининг бутун даври учун мулкӣ таваккалчиликлардан «Ўзагросу\урта»да су\урталанганини тасдиқловчи су\урта полиси мавжуд бўлганда бериш;
- лизинг компанияси даромади (маржаси)нинг имтиёзли ставкаси Марказий банк қайта молиялаш ставкасининг 50 фоизидан юқори бўлмаслиги;
- лизинг муддати 7 йилдан иборат бўлиши.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2002 йил 28 августдаги «Лизинг фаолиятини ривожлантиришни янада ра\батлантириш чоратadbирлари тўрисида»ги фармони билан 2002 йилнинг 1 сентябридан бошлаб:

- лизинг тўловлари қушилган қиймат солигидан;
- лизингга бериш учун Ўзбекистон Республикаси ҳудудига олиб келинадигк техникалар божхона тўловлари ва қўшилган қиймат соли\идан;
- лизинг олувчи хўжаликлар лизингга берилган мол-мулкка солиқ тулашдан лизинг шартномаси муддатида озод қилинди.

Ҳозирги кунда фермерларнинг техникага бўлган талабини қондиришда энг истиқболли вариант бу фермерларнинг техникадан ўзаро ҳамкорликда фойдаланиш бўйича уюшиб фаолият кўрсатишидир. Агар фермернинг хўжалигидаги ишлаб чиқариш ҳажми техника воситаларига якка ҳолда эгалик қилиш учун имкон бермаса (ишлаб чиқариш ҳажми кичиклигидан техника сақлаш ҳаражатлари ўзини оқламайди), бир неча фермерлар ўзаро уюшиб қиммат турадиган унумли техникани сотиб олиши ва биргаликда ишлатиши мумкин. Бунинг афзаллик томонлари кўп бўлиб уни қуйидагиларда кўриш мумкин:

- ҳар бир фермер хўжалиги ишлаб чиқариш жараёнида қўлланилиши зарур бўлган бир неча хил техника воситаларини сотиб олиш заруриятдан қутулади, бу билан улар техника харид қилишда тежамга эришадилар ва уларни эксплуатация қилиш билан бо\лиқ ҳаражатларни ўзаро тақсимлайдилар;
- қишлоқ хўжалигида баъзи бир техника воситаларидан жуда қисқа муддатларда фойдаланилиши туфайли алоҳида бир фермер учун комбайнга ўхшаган санокли кунларда ишлатиладиган бу хил техникаларни сотиб олиш ва сақлаш самарали эмас;
- фермер хўжаликларини қишлоқ хўжалиги техникаларининг зарур турлари билан жиҳозлаш ишлари тезлашади.

- техникадан биргаликда фойдаланиш машиналарни иш билан бир маромда банд этиш орқали улардан оқилона фойдаланишга, кичик ва ўрта хўжаликда ҳам ишлаб чиқаришни тўлиқ механизациялаштиришга олиб келади.

Аммо бунда фермерлар орасида ўзаро ишонч бўлиши ва техникадан биргаликда фойдаланиш жараёни турли ихтилофларни келитириб чиқармаслиги керак. Бизнинг республикамизда фермер хўжалиklarининг техникадан ҳамкорликда фойдаланиши бўйича етарли тажрибалар тўпланмаган. Аммо, фермер хўжалиklarининг ривожланиб бориши билан яқин келажакда улар орасидаги ҳамкорлик алоқалари кучайиб бориши кутилади. Шунинг учун ҳисобга оладиган бўлсак, фермер хўжалиklarининг техника воситаларига бўлган талабини қондиришда бундай ҳамкорлик энг истиқболли йўналишлардан бири бўлиши мумкин.

Фермер хўжалиklarининг айланма моддий-техника воситаларига бўлган талабини қондириш йўналишларини такомиллаштириш ҳам муҳим аҳамият касб этади. Хусусан, минерал ўқитлар, ёнил\и-мойлаш материаллари, эҳтиёт қисмлар ва уру\лик каби ресурслар билан ўз вақтида таъминланмаслик ишлаб чиқаришнинг якуний натижасига салбий таъсир кўрсатади.

Кейинги йилларда фермер хўжалиklarини моддий-техника ресурслари билан ўз вақтида таъминлашга энг кўп тўсиқ муаммолардан бири бунинг учун зарур бўлган мабла\ларнинг етишмаслигидир.

Давлат эҳтиёжлари учун пахта ва дон етиштираётган фермер хўжалиklари Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1998 йил 31 декабрдаги УП-2165-сонли фармонида мувофиқ давлат буюртмаси ҳажмидаги етиштираётган маҳсулотни қийматининг 50 фоизи миқдоридан Молия Вазирлигининг «Давлат эҳтиёжлари учун харид этиладиган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари билан ҳисоб-китоб қилиш жам\армаси» мабла\лари ҳисобидан аванс пули(транш) олиш имкониятига эга. Бунинг ижодий томони шундаки, фермер хўжалиklари маҳсулот етиштириш учун зарур бўладиган айланма мабла\ларни юқори фоиз ставкаларида тижорат банкларидан қарзга олишга мажбур бўлмайди.

Аммо, транш орқали бериладиган мабла\ни эркин тасарруф этиш имконияти йўқлиги (транш мабла\и маҳаллий ҳокимият назорати остида фақат белгиланган тартибда МТПлар, «Ўзнефтмаҳсулот», «Ўзбекэнергия» ва «Ўзқишлоқхўжаликкимё» каби корхоналарга ўтказилиши) ундан самарали фойдаланиш имкониятларини йўққа чиқаради. Ушбу хизмат турларидан фойдаланмаган фермерлар ёки бошқа муқобил вариантлардан фойдаланган фермерлар транш мабла\ларини ишлатишда катта тўсиқларга дуч келади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 7 ноябрдаги «Давлат эҳтиёжлари учун етиштирилаётган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқаришни молиялаштириш механизмининг такомиллаштириш тў\рисида»ги қарорига мувофиқ 2002 йилдан бошлаб давлат эҳтиёжлари учун харид қилинадиган маҳсулотларга транш орқали бўнак бериш тажрибасидан босқичма-босқич воз кечилиб, тажриба тариқасида 5 вилоят миқёсида «Давлат эҳтиёжлари учун харид этиладиган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари билан ҳисоб-китоб қилиш жам\армаси» мабла\лари ҳисобидан

тижорат банклари («Пахтабанк» ва «Аллабанк» орқали) қисқа муддатли (5 фоизли) имтиёзли кредит бериш тартиби жорий этилмоқда.

Бунда кредитлар қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши давомийлиги муддатида, тегишли маҳсулотлар учун давлат томонидан якуний ҳисобкитоблар амалга оширилгунга қадар, аммо 18 ойдан ортиқ бўлмаган муддат билан давлат эҳтиёжлари учун харид этиладиган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари қийматининг 50 фоизи миқдорида берилади. Кредит ҳисобидан қуйидаги моддий ресурсларни харид этишга рухсат берилган:

- минерал ўитлар ва ўсимликларни ҳимоя қилишнинг кимёвий воситалари;
- ёнил\и-мойлаш материаллари;
- электр энергияси;
- МТП (муқобил МТПларни ҳам ҳисобга олиб), қишлоқ хўжалиги ширкатлари ва бошқа корхоналарнинг техник ва эҳтиёт қисмлар билан таъминлаш хизматлари учун;
- пленка остида пахта экиш учун пленкалар.

Моддий ресурсларни молиялаштиришнинг бу тури фермерлар учун траншга нисбатан манфаатли бўлишига қарамай, кредит учун гаров суммасини таъминлаш о\ирлигидан ҳамда хўжалик юқорида келтирилган моддий ресурслар ва хизмат турларини МТПлар, «Ўзнефтмаҳсулот», «Ўзбекэнергия» ва «Ўзқишлоқхўжаликкимё» корхоналаридан эмас бошқа муқобиллардан фойдаланиб таъминлаганда имтиёзли кредитни мустақил ишлатиш имкони чеклаб ташланганидан етарли самара бериши мушкул.

Фермер хўжаликларининг моддий-техник ресурслар билан таъминлаш ва улардан самарали фойдаланиш йўллари қуйидагилардан иборат бўлиши мумкин:

- моддий-техник ресурсларни молиялаштиришнинг замонавий бозор иқтисодиётига мос келувчи турли шакллари (лизинг, факторинг, вексел, товар кредити, фьючерс, овердрафт ва бошқа.) вужудга келтириш ва улардан самарали фойдаланиш;
- моддий-техник ресурслар баҳоларини давлат томонидан тартибга солиш;
- фермерларнинг қишлоқ хўжалиги техникалари ва машиналаридан ҳамкорликда (кооперация асосида) фойдаланиши;
- моддий-техник ресурслардан оқилона, самарали фойдаланиш, чиқимсиз ва ресурс тежовчи технологиялардан фойдаланиш;
- ишлаб чиқаришни тўлиқ бандлилик ва тўлиқ ҳажмли ишлаб чиқариш тамойиллар асосида ташкил этиш;
- ишлаб чиқаришга интенсив технологиялар тизимини жорий этиш.

Қисқача хулосалар

Моддий-техника ресурслари – бу такрор ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланиладиган барча меҳнат предмети ва меҳнат воситалари йи\индисидан иборат.

Қишлоқ хўжалигининг моддий-техника ресурслари таркибига хом-ашё, ёнил\и-мойлаш материаллари, эҳтиёт қисмлар, уру\лик ва кўчат, минерал ва

органик ўитлар, ем-хашак ва ёш чорва моллари, техника воситалари ва бошқалар киради.

Республикамиз қишлоқ хўжалигида шаклланиб келаётган фермер ва деҳқон хўжаликларининг мустақкам оёққа туриши ва барқарор суръатлар билан ривожланиши учун уларнинг моддий-техника базасини юксалтиришга эътибор қаратиш лозим. Замонавий фермер хўжалиги ишлаб чиқариш воситалари билан етарли даражада таъминланган бўлиши ва ил\ор техника-технологиялар билан қуролланганлиги билан характерланиши лозим.

Иқтисодий назариянинг асосий қонуниятларидан бири моддий ресурсларнинг чекланганлиги билан бо\лиқ. Шу муносабат билан ҳар бир хўжалик юритувчи субъект ўз ихтиёридаги камёб ресурслардан самарали фойдаланишга, яъни ишлаб чиқариш жараёнига сарфланган ҳар бир бирлик чекланган ресурслар ҳисобига максимал миқдорда маҳсулот ишлаб чиқаришга интилади. Бунинг учун эса, ресурсларнинг тўлиқ бандлигига ва ишлаб чиқаришнинг тўлиқ ҳажмига эришиш лозим.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Фермер хўжаликлари ривожда моддий-техника таъминоти қандай рол ўйнайди?
2. Моддий-техника таъминотини қандай йўллар билан ривожлантириш мумкин?
3. Моддий-техника таъминотини қандай йўналишларда такомиллаштириш лозим?

Асосий адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг «Фермер хўжалиги тў\рисида» ги қонуни. Тошкент, 1998.
2. Ўзбекистон Республикасининг «Деҳқон хўжалиги тў\рисида» ги қонуни, Тошкент, 1998 .
3. С.Н.Усмонов, Ю. Т. Дадабоев «Дехканское(фермерское) хозяйство», Тошкент, 1997.
4. М.Бекет «Фермерское производства, организация управления, анализ», Москва, 1989.
5. Қ. Чориев, Б. Беркинов, «Деҳқон ва фермер хўжаликларини ташкил этиш ва юритишнинг ҳуқуқий – меъёрий асослари», Тошкент, «Шарқ», 2002.
6. Ю.С.Баландин «Крестьянское хозяйство», Москва, «Агропромиздат», 1992
7. Н.А.Попов «Экономика сельского хозяйства», Москва, «Дело и сервис», 2000
8. Н.Я.Коваленко «Экономика сельского хозяйства», Москва, «Тандем», 1999
9. Ширкат, деҳқон ва фермер хўжаликлари фаолиятини ташкил этиш ва юритиш билан бо\лиқ тушунчаларнинг изоҳли лу\ати.

VII БОБ. ИНФРАТУЗИЛМА ХИЗМАТЛАРИ ВА УНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

7.1. Инфратузилманинг моҳияти ва гуруҳланиши

Республикамизда деҳқон ва фермер хўжаликларининг самарали фаолият юритиши ва ривожланиб бориши кўп жиҳатдан улар учун яратилган шарт-шароитларга боқлиқ бўлади. Фермерчилик ривожига қулай имкониятлар яратадиган шарт-шароитлар ичида инфратузилма хизматини алоҳида ажратиб кўрсатиш лозим.

Фермер хўжаликларида ишлаб чиқаришнинг кенгайиб бориши билан уларнинг техник таъмирлаш, агрокимё ва зооветренария, моддий-техника таъминоти, маҳсулотларини сақлаш ва қайта ишлаш, коммуникация ва алоқа, маҳсулот ва ахборот каби бир қатор хизмат турларига бўлган талаби ортиб бораверади. Чунки фермер хўжаликларига керакли ер майдонини ажратиб бериш ва уларга юридик шахс мақомини бериш билангина иш битмайди. Уларнинг тўлақонли фаолиятини фақатгина мукамал ташкил этилган инфратузилма бўлинмалари орқалигина тасаввур қилиш мумкин.

Инфратузилма иқтисодий тизимнинг бир бўлагини ташкил қилиб, у ишлаб чиқаришнинг бир маромда фаолият кўрсатиши учун зарур шарт-шароитлар яратади.

«Инфратузилма» сўзи латин тилидан (infrastructure) таржима қилинганда «тузилмадан ташқарида» маъносини англатади. Иқтисодий нуқтаи-назардан инфратузилма моҳиятига қуйидаги изоҳ кўпроқ мос келади: «инсон ҳаёти ва ижтимоий ишлаб чиқариш жараёнида фаолиятлар алмашинувини таъминловчи товарлар ва хизматлар яратишда ўзига хос меҳнат жараёнлари мажмуаси».

Кейинги йилларда инфратузилма юксак суръатлар билан ривожланиб бормоқда. Буни бир қатор омиллар билан изоҳлаш мумкин. Хусусан, ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръатлари инфратузилмалар ривожидан олдинда бормоқда ва бу иқтисодиётнинг ривожланишига ҳам ўз таъсирини ўтказмоқда.

/арб иқтисодий адабиётларида бу жараённи «иқтисодиётнинг сервислашуви (инглизча «service» хизмат) деган атама билан номланмоқда. Ишлаб чиқаришнинг сервислашувига қуйидаги омиллар ҳам ўз таъсирини ўтказади: ижтимоий меҳнат тақсимотининг чуқурлашуви, аҳоли даромадларининг ўсиши, кредит ресурсларига бўлган талабнинг кенгайиши, ИТТ суръатларининг ошиши, ишлаб чиқаришнинг алоҳидалашуви ва диверсификацияси, ресурсларни тежашга асосланган ишлаб чиқаришнинг ривожланиши ва бошқалар.

Инфратузилма жуда кенг қамровли тушунча бўлиб, бу энг аввало ишлаб чиқариш жараёнига комплекс хизмат кўсатадиган хизмат турларини яратиш билан боғланган. Фермер хўжалигида ишлаб чиқаришнинг якуний натижалари нафақат бевосита хўжаликнинг ўз имкониятларига боғлиқ бўлади, балки унга хизмат кўрсатувчи инфратузилма тармоқларининг ривожланиш даражаси ҳам ўз таъсирини ўтказади.

Инфратузилма бўлинмаларининг ривожланиб боришидан фермер хўжаликлари катта манфаат кўради, негаки бу фермерларни ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатиш билан боқлиқ бўлган ишлардан озод этиб, уларнинг куч-қайратини асосий фаолиятига қаратишга имкон яратади.

Шу пайтга қадар инфратузилмани **ишлаб чиқариш** ва **ижтимоий инфратузилмалар** йи\индисидан иборатдир деб қараб келинган. Бозор иқтисодиётига асосланган иқтисодий тизимнинг кириб келиши билан инфратузилманинг кўлами кенгайиб, «**бозор инфратузилмаси**» ва «**институционал инфратузилма**» (7.1-чизма) сўзлари истеъмомга кириб келмоқда.

Ишлаб чиқариш инфратузилмаси бевосита ишлаб чиқариш жараёнига хизмат кўрсатувчи тармоқларни ўз ичига олади. Унинг таркибига:

- моддий-техника таъминоти;
- маҳсулотни ташиш, сақлаш ва қайта ишлаш;
- агрокимё ва зооветренария хизмати;
- техник хизмат кўрсатиш;
- сув ва электр таъминоти каби бўлинмалар киради.

Бозор инфратузилмаси бевосита ишлаб чиқариш жараёнига хизмат кўрсатмасида, хўжаликнинг умумий фаолиятини таъминлашга хизмат кўрсатади. Масалан, маркетинг ва реклама, ахборот-маслаҳат, аудиторлик, инвестицион ва шу каби бошқа хизмат турлари хўжалик фаолиятининг турли томонлари самарадорлигини оширишга хизмат кўрсатади.

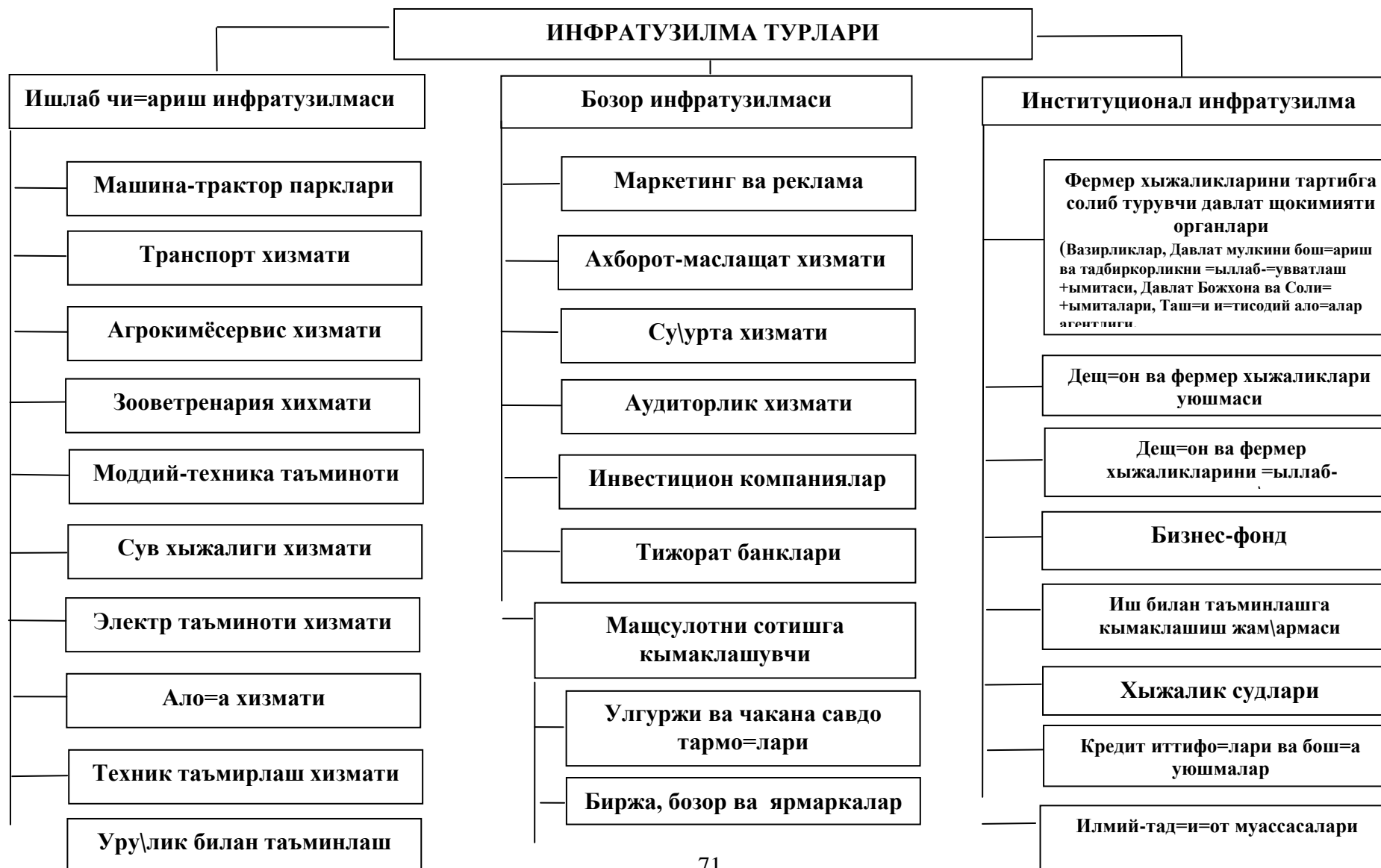
Ижтимоий инфратузилма ишлаб чиқариш жараёнида ишчи ва хизматларга нормал меҳнат фаолияти яратиш ва ишчи кучини такрор ҳосил қилиш учун, шунингдек фермерларнинг турли маиший хизмат турларига бўлган талабини қондириш учун хизмат қилади.

Институционал инфратузилма иқтисодиёт ривожланишининг оптимал макроиқтисодий нисбатларини қўллаб-қувватловчи ва тартибга солувчи соҳалар фаолият турларини ўз ичига олади. Унга иқтисодиётни тартибга солиб турувчи давлат ва нодавлат бошқарув органлари, молия-кредит тузилиши ва бошқалар киради.

Инфратузилманинг ҳар бир тури ҳам фермерлик ривожини учун муҳим аҳамият касб этади, аммо республикамизда фермер хўжаликларини шакллантиришнинг ҳозирги босқичида асосий эътибор шубҳасиз ишлаб чиқариш ва бозор инфратузилмаларини яратиш ва такомиллаштиришга қаратилган бўлмоқи лозим.

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида хизмат кўрсатишнинг у ёки бу соҳасида корхоналарнинг монопол мавқеини қўлга киритишни инкор этиб, фақатгина со\лом рақобат курашига таяниб ривожланувчи кўп сонли корхоналарнинг вужудга келишининг ра\батлантиради. Шу билан бирга мавжуд инфратузилма тизимлари янгидан шаклланиб келаётган хўжаликларнинг хизмат турларига бўлган эҳтиёжларини тўлиқ қондириши лозим.

Фермер хўжаликларига хизмат кўрсатувчи инфратузилмалар тизими

Тайёрлов корхоналари

7.2. Фермер хўжаликларига хизмат кўрсатувчи инфратузилмаларни шакллантириш

Кўпчилик фермерларнинг агротехника ишларини ўз муддатида амалга ошириш учун ўз хусусий техника воситалари йўқ. Бу ҳолат фермерларга техник хизмат кўрсатадиган корхоналар ишини янада жонлантириш бугунги куннинг энг долзарб муаммоларидан бири эканлигини кўрсатади.

Фермер хўжаликларига техник хизмат кўрсатиш ва механизациялашган ишларни бажаришда машина-трактор парклари (МТП) катто роль ўйнайди. МТПлар ерларни экишга тайёрлаш, қишлоқ хўжалик экинларига ишлов бериш ва ҳосилни йиқиб-териш олишга доир механизациялашган ишларни хўжаликлар билан шартномалар бўйича бажаришга ихтисослаштирилган ҳолда Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 24 мартдаги 95-сонли «Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш-техника хизмати кўрсатиш соҳасида шартномавий муносабатиларни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарорига асосан ташкил этилган. МТПларга қишлоқ хўжалиги ишларини бажариш билан бирга, хўжаликларнинг техника воситаларига хизмат кўрсатиш ва таъмирлаш, уларга хизмат кўрсатиш ва таъмирлаш, уларга техникларни ижарага бериш ва янги техникалар келтириб сотиш ишларини ҳам бажариш ҳуқуқи берилган.

Кейинги йилларда МТПларни ривожлантириш йўналишида бир қатор муҳим қарорлар қабул қилинди ва амалга оширилмоқда. Фермер хўжаликлари сифатида қайта ташкил этилаётган қишлоқ хўжалиги корхоналари ҳудудида ташкил этилаётган муқобил машина-трактор парклари солиқ солиш шартлари ва қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларига кўрсатилаётган хизматлар (ер ҳайдаш, экиш, ишлов бериш, ҳосилни йиқитириш ва бошқалар) учун ҳисоб-китоблар бўйича «Ўзағромашсервис» уюшмаси вилоят бирлашмаларининг машина-трактор паркларига тенглаштирилди.

МТПларнинг қишлоқ хўжалиги техникалари паркини янгилаб бориш ва қайта қуроллантиришдан манфаатдорлигини ошириш ҳамда улар билан қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларини давлат томонидан молиявий қўллаб-қувватлаш мақсадида 2000 йил 28 апрелда Вазирлар Маҳкамасининг «Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини давлат томонидан қўллаб-қувватлашга оид кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги қарори қабул қилинди.

Ушбу қарорга мувофиқ 2000-2005 йилларда машина-трактор парклари қишлоқ хўжалиги корхоналарининг (шу жумладан фермер хўжаликларининг) буюртмалари асосида техника хизмати кўрсатиш, бажарилган иш қиймати учун қўшилган қиймат солиғи тўлашдан оз этилиб, мазкур имтиёз бажариладиган иш ва хизматларнинг нархини пасайтиришга йўналтирилиши, «Ўзағромашсервис» орқали ҳукумат қарорлари асосида республикага хориждан техника воситалари ва эҳтиёт қисмлар келтирилганда бож тўлови (божхонада расмийлаштириш йўлими бундан мустасно) тўлашдан ҳамда МТПлар қишлоқ хўжалиги корхоналарига чет элдан харид қилинган техникалар ва эҳтиёт қисмларни сотишда қўшилган қиймат солиғидан озод этилиди.

Бу қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларига етиштириладиган маҳсулот таннархини пасайтиришга имкон яратади. «Ўзағромашсервис» маълумотларига қараганда кейинги йилларда МТП ДАЖлар томонидан фермер хўжаликларига кўрсатилаётган иш ва хизматлар миқдори ошиб бормоқда. Агар, 2000 йилда улар томонидан фермер хўжаликларига 3947,3 млн. сўмлик иш ва хизматлар кўрсатилган бўлса, 2002 йилда бу кўрсаткич 19815 млн. сўмни ташкил этган (7.1-жадвал). Шу оралиқда МТПлар томонидан барча қишлоқ хўжалиги корхоналарига кўрсатилган иш ва хизматлар қийматида фермер хўжаликлари салмоғи 10,64 фоиздан 20,62 фоизга ўсган. Шу билан бирга кўпчилик фермер хўжаликлари МТПлар хизматидан фойдаланмасликка интилади ёки республикамизда эндигина шаклланиб келаётган муқобил МТПларга мурожаат этмоқда. Масалан, 2001 йилда жами 55445 фермер хўжалигидан 21656 таси ёки 39,06 фоизи МТП ДАЖлар билан иш ва хизматлар кўрсатишни сўраб шартнома тузган (7.2-жадвал).

Бунинг асосий сабаби МТП ДАЖлар томонидан кўрсатилаётган иш ва хизматлар нархининг баландлигидадир. Чунки, улар чет элдан келтирилган қимматбаҳо техникалар билан қуроллантирилган бўлиб, уларга амортизация ажратмаси ва техник хизмат кўрсатиш қиймати баландлиги билан характерланади.

Ишлаб чиқариш инфратузилмасида техника воситаларини таъмирлаш ва эҳтиёт қисмлар билан таъминлаш хизмати муҳим ўрин тутаяди. Чунки йил давомида техника воситаларини иш ҳолатида сақлаб туриш, уларни эҳтиёт қисмлар билан ўз вақтида таъминлаш ва керакли таъмирлаш ишларини сифатли бажариш, фермер хўжаликларининг нормал фаолият юритишга ёрдам беради. Ҳозиргача бизда фермерларнинг техника воситаларини таъмирловчи ва уларга эҳтиёт қисмлар етказиб берувчи сервис хизмати яхши шаклланмаган.

Кузатишларнинг кўрсатишича фермерларнинг аксарият кўпчилиги енгилроқ ремонт ишларини ўз кучларига таяниб амалга оширадilar. Капитал ремонт талаб қилинганда эса кўпинча таниш-билишлар хизматидан фойдаланилади.

Фермер хўжаликлари ривожланиб бориши билан уларнинг техника воситалари билан таъминламаганлик даражаси ҳам ўсиб боради. Бу эса келгусида фермерларга техника хизмати кўрсатувчи кўплаб сервис пунктлари тармоғини яратишни талаб этади.

Кейинги йилларда етакчи капиталистик мамлакатларда техник хизмат кўрсатиш иқтисодиётининг энг ривожланаётган тармоғига айланмоқда. Одатда техника воситалари ишлаб чиқарувчи фирмалар техник хизмат кўрсатиш ишини жойлаврдаги дилерлик корхоналари орқали амалга оширади.

АҚШда қишлоқ хўжалиги техникларини реализация қилиш, таъмирлаш ва уларга техник хизмат кўрсатиш системаси ташкилий жиҳатдан уч бўлинка бўлинади: техника ишлаб чиқарувчи фирма - дилер - истеъмолчи (фермер).

7.1-жадвал

Машина – трактор парklarининг (МТП ДАЖ) фермер хўжаликларида механизация ишларини бажариши

№	Бажарилган иш ва кўрсатилган хизматлар тури	Ўлчов бирлиги	2000 йил			2002 йил		
			Барча категория хўжаликларида	ш.ж. фермер хўжаликларида	Фермер хўжаликларида бажарилган ишлар салмоғи %да	Барча категория хўжаликларида	ш.ж. фермер хўжаликларида	Фермер хўжаликларида бажарилган ишлар салмоғи %да
1	Ер ҳайдаш	га	2525200	269529	10,67	1591908	286904	18,02
2	Чизеллаш	га	766090	65717	8,58	603562	92258	15,28
3	Бороналаш	га	652354	41709	6,39	438959	64155	14,62
4	Молалаш	га	792959	58878	7,42	723760	78016	10,78
5	/алла ўриш	га	947891	120269	12,69	1000657	259254	25,9
6	Ер текислаш	га	218012	156	0,07	168988	14113	8,35
7	Эгат олиш	га	87378	2884	3,3	58023	4511	7,77
8	Дон экиш	га	45619	-	-	29883	803	2,69
9	Ариқ олиш	мз	872963	6886	0,78	4051101	8202	2,02
10	Чигит экиш	га	48853	4402	9,04	30183	2222	7,36
11	Ўитлаш	га	88945	2481	2,79	19096	1324	6,93
12	Культивация қилиш	га	254482	40379	15,87	164270	15872	9,66
13	Пахта териш	га	50493	-	-		4925	12,7
14	Шоли ўриш	га	13625	-	-		1033	9,28
15	Озуқа экинлари ўриш	га	52386	2749	5025	19616	1262	6,43
16	Дорилаш	га	47430	465	0,98	21531	3496	16,23
17	Юк ташиш	тн/км	725723	104730	14,43	275897	23770	8,61
18	Турли ишлар	млн.сў м	1682	201,06	11,95	2823	838,9	29,72
	ЖАМИ	млн.сў	37090	3947,3	10,64	96116	19815	20,62

		М						
--	--	---	--	--	--	--	--	--

7.2-жадвал

МТП ДАЖлари томонидан механизация ёрдамада бажарилган ишларга тузилган шартномалар

2001 йил

ВИЛОЯТЛАР	Жами тузилган шартномалар		Жамоа ва ширкат хўжаликлари			Фермер хўжаликлари			Фермер хўжаликлари салмоғи % да		
	сони, дона	қиймати, млн.сўм	сони	тузилган шартнома - лар сони, дона	қиймати, млн.сўм	сони	тузилган шартнома-лар сони, дона	қиймати, млн.сўм	жами тузилган шартнома-лар сониси	тузилган шартномалар қийматид а	жами фермер-лар сонига нисбатан шартнома тузгани
Қорақалпоғистон Республикаси	1628	3119	170	163	2750	3572	1465	369	89,99	11,83	39,04
Андижон	2444	3649	196	196	3269	3458	2248	380	91,98	10,41	65,0
Бухоро	3467	2913	181	174	2272	4870	3293	641	94,89	22,0	67,62
Жиззах	3045	6605	160	160	4680	5882	2885	1925	94,74	29,14	49,04
Қашқадарё	1675	6813	218	221	6400	4567	1454	413	86,8	6,06	31,83
Навоий	535	1443	147	118	1275	2648	417	168	77,94	11,64	15,74
Наманган	1696	2934	160	162	2583	3077	1534	350	90,45	11,63	49,85
Самарқанд	2317	4822	278	327	4454	7812	1898	367	81,92	7,61	24,29
Сурхондарё	1488	3796	135	180	2646	3438	1308	1150	87,9	30,29	38,04
Сирдарё	2692	5876	105	105	3867	3316	2587	2009	96,1	34,18	78,01
Тошкент	850	3818	217	206	3702	4850	644	116	75,76	3,04	13,28
Фарғона	1467	3756	193	219	3163	4216	1248	413	85,07	11,0	29,6
Хоарзим	1153	2277	131	128	2080	3739	675	189	58,54	8,3	18,05
Республика	24457	51641	2291	2359	43141	55445	21656	8490	88,54	16,44	39,06

бўйича:												
----------------	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

Техника воситалари ишлаб чиқарувчи фирмаларнинг 90 фоизга яқини техникаларни сотиш, таъмирлаш ва эҳтиёт қисмлар билан таъминлаш ишларини диллерлик пунктлари орқали кўрсатади.

Албатта АҚШда тартиб топган техник хизмат кўрсатиш системасини автоматик равишда бизнинг республика шароитида қўллаб бўлмайди. Аммо техник хизмат кўрсатишнинг бундай мукамал системаси тажрибаларидан бизнинг шароитда ҳам фойдаланиш мумкин бўлган кўпгина томонлар борки, улардан оқилона фойдаланиш республикада фермерчилик ривожига катта ҳисса қўшган бўлур эди.

Ишлаб чиқариш инфратузилмасининг муҳим звеноси (бўлини) агрохимия хизматидир. Агрохимия хизмати қишлоқ хўжалиги корхоналарини ўқитлар ва ўсимликларни химоя қилиш воситалари билан таъминлаш, химиявоситаларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш юзасидан тадбирларни амалга ошириш ва тавсияномалар бериш каби вазифаларни амалга оширади. Шунинг билан бирга хўжаликларнинг буюртмалари бўйича минерал ўқитлар ва бошқа химоя воситаларини хўжаликларга ташиб бериш ва қўллаш тадбирларини ҳам бажариши мумкин.

Ҳозирги кунда агрохимия хизматини амалга ошириш билан туманлардаги “Агрокимёсервис” ташкилоти шуғулланади. ”Агрокимёсервис” тумандаги хўжаликларни химявий воситалари билан таъминловчи ягона ташкилот ўз хизмат соҳасидаги монопол мавқега эга. Бу эса фермер хўжаликларининг агрохимия хизматидан фойдаланишдаги танлов эркинлигини йўққа чиқаради.

Табиийки, минерал ўқитлар ва бошқа химявий воситалардан фойдаланишда мутахассислар хизматидан фойдаланилмаса, кутилган натижага эришиш қийин. Мана шуларнинг ҳаммаси агрохимия хизматини такомиллаштириш ва сифат жиҳатидан янги босқичга кўтаришни талаб қилади.

Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш жараёни муомала соҳасида яқунланади. Шу туфайли унинг ривожланиш даражаси хўжалик фаолиятининг якуний натижаларига бевосита таъсир кўрсатади. Ҳозирги пайтда фермерлар учун маҳсулот сотишга кўмак берувчи бир нечта йўналишдаги инфратузилмалар мавжуд, яъни улар маҳсулотларини тайёрлов ташкилотлари ва қайта ишлаш корхоналарига, тадбиркор хусусий шахсларга ёки бозорда сотиши мумкин.

Аммо кузатишлар шуни кўрсатдики, ҳозирда фермерлар маҳсулотини асосан тайёрлов ташкилотлари ва қайта ишлаш корхоналарига шунингдек бозорда сотмоқда. Фермер хўжалигининг маҳсулотни реализация қилиш бўйича тайёрлов ташкилотлари ва бошқа корхоналар билан муносабатлари шартнома асосида амалга оширилади.

Ҳозиргача бизда хўжаликларнинг маҳсулотларини маълум ҳақ эвазига сақлаб берадиган советгич установкаларига эга омборлар тармоқи шаклланмаган. Ваҳоланки, ривожланган мамлакатларда хизмат кўрсатишнинг бу тури кенг тарқалган. Махсус советгичларга эга омборлоар тармоғини барпо этиш бозорни йил давомида қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари билан бир

маромда таъминлаб бериш имконини беради. Шунингдек, қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари ҳосилни йиқиб олиш даврида бозорларга талабдан ошиқча маҳсулот пасайиб кетишдан ўзларини бир қадар ҳимоя қила олиш имкониятига эга бўлади.

Фермер хўжаликлари учун маҳсулот сотишга кўмаклашувчи инфратузилмалар ичида фермер бозорлари катта аҳамият касб этади. Маҳсулотни бевосита бозорларда сотишнинг фермер учун манфаатли томонлари кўп. Чунки бунда у маҳсулотини ўзи истаган нарх бўйича (талаб ва таклифдан келиб чиқиб) сотиш имкониятига эга бўлади, шунинг билан бирга бозорда у маҳсулотни нақд пулга сотиши мумкин.

Кейинги йилларда фермерларни эҳтиёт қисмлар, урулик, кўчатлар ва концентрат озукалар каби моддий ресурслар билан таъминлашда қишлоқ жойларда ташкил топаётган дўконлар фаолиятдан фойдаланиш тажрибага кириб бормоқда.

Бозор иқтисодиёти асосида ривожланаётган дунёдаги кўпгина мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, фермерларни моддий техника ресурслари билан таъминлашда товар ва хом ашё биржаларининг аҳамияти каттадир. Биржалар фермерларга ўз маҳсулотларини бозор конъюктураси ва талаб-таклифлардан келиб чиқиб сотиш, шунингдек ўзларига зарур бўлган техника воситалари ва моддий ресурсларни харид қилишга имкон яратади.

Биржаларда маҳсулотларни моддий-техника ресурсларига бартер асосида айрибошлаш учун ҳам шароитлар мавжуд. Хорижий мамлакатлар биржаларида фьючерс савдоси, яъни бўлуси ҳосил учун олдиндан шартнома асосида ҳақ тўлаб қўйиш кенг тарқалган. Бундай битимлар фермерларга йил давомида ишлаб чиқаришни бир маромда ташкил этиш учун олдиндан моддий ресурсларни харид қилиб қўйишга имкон беради.

Бозор муносабатлари такомиллашиб бориши билан, фермерларга хизмат кўрсатуви инфратузилма таркибида биржалар, ярмаркалар ва бозорларнинг аҳамияти тобора ўсиб бориши шубҳасиз.

Бозор муносабатлари ривожланиб бориши билан бозор инфратузилмасининг муҳим таркибий қисми сифатида ярмаркаларнинг роли ошиб боради. Имконият даражасида ҳар бир туманда тез-тез ярмаркалар ташкил этилиб турилиши керак. Шунингдек, туманларда қишлоқ хўжалик маҳсулотлари билан улгуржи савдо қилишга ихтисослашган агробиржалар фаолиятини йўлга қўйиш яхши самара беради.

Ишлаб чиқариш инфратузилмаси таркибида ахборот ва маслаҳат хизмати муҳим ўрин тутди. Чунки етарли ахборотга эга бўлмай туриб, хўжалик самарадорлигини таъмин этувчи бошқарув қарорларини қабул қилиб бўлмайди. Шунингдек ахборот хизмати ишлаб чиқаришни фан ва техниканинг энг янги ютуқлари, замонавий техника ва технологиялар, илорлар тажрибаси билан таъминлаб туришга ёрдам беради.

Ҳозирги кунда фермерлар ҳар қачонгидан ҳам кўра ахборот ва маслаҳат хизматига кўпроқ эҳтиёж сезади. Чунки, уларни зарурий ахборот ва маслаҳат

билан таъминлаб турувчи хизмат турлари ҳам шаклланмаган. Фермер хўжаликларининг ҳажми кичиклигидан уларда агроном, зоотехник каби бир қатор керакли мутахассисларни сақлаб туриш ўзини окламайди. Ҳар бир тумандаги фермер хўжаликлари уюшмаси қошида уларни зарур маълумот ва маслаҳатлар билан таъминловчи малакали мутахассислардан иборат хизмат гуруҳи шакллантирилади.

Қисқача хулосалар

«Инфратузилма» сўзи лотин тилидан таржима қилинганда «тузилмадан ташқарида» маъносини англатади. Иқтисодий нуқтаи-назардан инфратузилма моҳиятига қуйидаги изоҳ кўпроқ мос келади: «инсон ҳаёти ва ижтимоий ишлаб чиқариш жараёнида фаолиятлар алмашинувини таъминловчи товарлар ва хизматлар яратишда ўзига хос меҳнат жараёнлари мажмуаси».

Инфратузилма тўрт қисмга, ишлаб чиқариш, бозор, ижтимоий ва институционал инфратузилмага бўлинади.

Ишлаб чиқариш инфратузилмаси бевосита ишлаб чиқариш жараёнига хизмат кўрсатувчи тармоқларни ўз ичига олади. Унинг таркибига:

-моддий-техника таъминоти;

-маҳсулотни ташиш, сақлаш ва қайта ишлаш;

-агрохимия ва зооветренария хизмати;

-техник хизмат кўрсатиш;

-сув ва электр таъминоти, турли маҳсулотлар ва информация хизмати каби бўлинмалар киради.

Бозор инфратузилмаси бевосита ишлаб чиқариш жараёнига хизмат кўрсатмасида, хўжаликнинг умумий фаолиятини таъминлашга хизмат кўрсатади. Масалан, маркетинг ва реклама, ахборот-маслаҳат, аудиторлик, инвестицион ва шу каби бошқа хизмат турлари хўжалик фаолиятининг турли томонлари самарадорлигини оширишга хизмат кўрсатади.

Ижтимоий инфратузилма ишлаб чиқариш жараёнида ишчи ва хизматларга нормал меҳнат фаолияти яратиш ва ишчи кучини такрор ҳосил қилиш учун, шунингдек меҳнатқашларнинг турли маиший хизмат турларига бўлган талабини қондириш учун хизмат қилади.

Институционал инфратузилма иқтисодиёт ривожланишининг оптимал макроиқтисодий нисбатларини қўллаб-қувватловчи макроиқтисодий тартибга солиувчи соҳалар ва фаолият турларини ўз ичига олади. Унга иқтисодиётни тартибга солиб турувчи давлат ва нодавлат бошқарув органлари, молия-кредит тузилиши ва бошқалар киради.

Инфратузилма бўлинмаларининг ривожланиб боришидан фермер хўжаликлари катта манфаат кўради, негаки бу фермерларни ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатиш билан боқлиқ бўлган ишлардан озод этиб, уларнинг куч-қайратини асосий фаолиятига қаратишга имкон яратади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Инфратузилма деганда нимани тушунаси?
2. Инфратузилма қандай табақалаштирилади?
3. Фермер хўжаликларига хизмат кўрсатувчи инфратузилмаларнинг асосий вазифалари нималардан иборат?
4. Бозор инфратузилмасини қандай йўналишларда такомиллаштириш лозим?

Асосий адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг «Фермер хўжалиги тўрисида» ги қонуни, Тошкент, 1998.
2. Ўзбекистон Республикасининг «Дехқон хўжалиги тўрисида» ги қонуни, Тошкент, 1998 .
3. С.Н.Усмонов, Ю. Т. Дадабоев «Дехканское(фермерское) хозяйство», Тошкент, 1997.
4. М.Бекет «Фермерское производства, организация управления, анализ», Москва, 1989.
5. Қ. Чориев, Б. Беркинов, «Дехқон ва фермер хўжаликларини ташкил этиш ва юритишнинг ҳуқуқий – меъёрий асослари», Тошкент, «Шарқ», 2002.
6. Ю.С.Баландин «Крестьянское хозяйство», Москва, «Агропромиздат», 1992
7. Н.А.Попов «Экономика сельского хозяйства», Москва, «Дело и сервис», 2000
8. Н.Я.Коваленко «Экономика сельского хозяйства», Москва, «Тандем», 1999

VIII БОБ. МАҲСУЛОТ СОТИШНИ АСОСИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИ ВА УЛАРНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

8.1. Дехқон ва фермер ҳамда бошқа қишлоқ хўжалиги корхоналарида маҳсулот тайёрлаш тизимини ривожланиши

Республикамизда олиб борилаётган иқтисодий ислохотлар жараёнида қишлоқ хўжалигида турли мулкчиликка асосланган хўжалик юритувчи субъектлар юзага келиб ривожланмоқда. Аграр секторда фермер ва деҳқон хўжаликларининг миқдори ва ишлаб чиқаришдаги улушлари ортиб бормоқда. Айниқса, истеъмол бозорини картошка, сабзавот ва турли хил мевалар билан таъминлашда уларнинг ҳиссаси жуда каттадир.

2002 йил октябр ҳолатида республикада 3,6 млн. аҳоли хўжаликларидан 1,9 млн. таси деҳқон хўжалиги сифатида рўйхатдан ўтган бўлиб, уларнинг мингтаси юридик шахс мақомига эга бўлган. Ўртача аҳоли хўжаликларининг майдони 1989 йилга нисбатан деярли икки мартага ўсиб 0,2 гектарни ташкил этди. 2001 йилда деҳқон хўжаликлари ҳиссасига: ишлаб чиқарилган картошканинг қарийб 80 фоиз, полиз маҳсулотларининг 64 фоиз, сабзавотларнинг 75 фоиз, гўштнинг 91,9 фоиз, сутнинг 94 фоиз ва тухумнинг 60 фоиз мос келган.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида нодавлат секторининг кучайиши ҳамда ривожланишига чорвачилик ва мева-сабзавот маҳсулотларининг ишлаб чиқаришини мазкур секторга кўчганлиги ҳамда бундай маҳсулотларга давлат буюртмаларини бекор қилинишига асос солди.¹

Қишлоқ хўжалигининг ишлаб чиқаришида йирик товар хўжаликлари қаторида кўп миқдорли аҳоли, деҳқон ва фермер хўжаликларининг шаклланиши ва фаолият кўрсатиши соҳада маҳсулот тайёрлаш тизимини ҳам тубдан янгиланишига ундамоқда.

Чунки қишлоқ хўжалигида маҳсулот етиштириш билан бир қаторда уни тайёрлаш, сақлаш, қадоқлаш ва истеъмолчиларга талофатсиз етказиб бериш муҳим аҳамиятга эгадир. Айниқса, тез бузиладиган ва транспортда ташиши ноқулай бўлган маҳсулотларнинг қишлоқ хўжалигида етиштирилиши маҳсулот бозорига хизмат кўрсатиш тизимида рақобат муҳитини кучайишини тақозо этади.

Чунки, ҳозирги вақтда республикамизда етиштирилаётган мева-сабзавотларнинг бир қисми истеъмолчиларга етиб бормаяпти. Масалан, А.Аюповнинг маълумотларига қараганда мева-сабзавотларнинг 30фоиз истеъмолчиларга етиб бормасдан нобуд бўларкан.²

¹Узбекистан:десять лет по пути формирования рыночной экономики./колл.авт.:Р.А.Алимов, А.К.Бедринцов, А.Ф.Расулов и др. Т.:Узбекистон, 2001.-(352с), 98-99 б.

²Единая Холодильная Цеть Республика Узбекистан //Экспорт плодовоощной продукции дехканских и фермерских хозяйств в Узбекистане: достигнутые результаты и перспективы развития. Сб.науч.стат.Ташкент, 2002, с.128.

Республика мева-сабзавотчилигида юзага келган бундай нокулай шароитни бартараф этиш, соҳанинг барча инфратузилма тармоқлари ва маҳсулот бозорини такомиллаштиришни талаб қилади.

Айни пайтда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг тайёрлов ва сотув каналлари қуйидагилардир:

1. Ишлаб чиқарувчилар – Давлат – Истеъмолчилар;
2. Ишлаб чиқарувчилар – Дехқон бозори – Истеъмолчилар;
3. Ишлаб чиқарувчилар – Хусусий (кичик) олиб сотарлар – Дехқон бозори – Истеъмолчилар;
4. Ишлаб чиқарувчилар – «Ўзбекбирлашув», «Ўзбексавдо» ташкилотлари – Чакана савдо – Истеъмолчилар;
5. Ишлаб чиқарувчилар – Воситачилар – Товар хом ашё биржалари – Улгуржи (хусусий) тайёрлов ташкилотлари – Чакана савдо – Истеъмолчилар;
6. Ишлаб чиқарувчилар – Қайта ишлаш корхоналари – Улгуржи савдо корхоналари – Чакана савдо – Истеъмолчилар;
7. Ишлаб чиқарувчилар – Қайта ишлаш корхоналари – Чакана савдо – Истеъмолчилар;

Пахта хом ашёси, дон, тамаки асосан биринчи канал орқали тайёрланади. Иккинчи канал анъанавий бўлиб, истиқболдир. Мазкур канал орқали қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг сотув ҳажми 56 фоиз ва ундан ортиқни охириги йилларда ташкил этмоқда.³ Расмий маълумотларга кўра, 2001 йил 1 декабрда республика бўйича чакана товар айланишининг умумий ҳажми 269011,8 млн.сўмни ташкил этган, шу жумладан дехқон ва буюм бозорларининг обороти 180748,3 млн. сўмга ёки умумий чакана товар оборотининг 67,2 фоизга тенг бўлган.

Дехқон бозорларида харидор ва сотувчиларнинг эркинликларини таъминлаган ҳолда, ўз моддий-техника базаси (шу жумладан ўз транспорти сақлаш омборхоналари, музлатгичлари, ёпиқ витриналари...)га эга бўлган тайёрлов гуруҳларини ташкил этиш мақсадга мувофиқдир.

Бу қилинадиган харажатлар тез орада ўзини қоплайди. Чунки айни пайтда кўпчилик савдогарлар маҳсулот қолдиқларини кун якунида уйларига олиб бориб, эртанги кунда қайтиб бозорга олиб келадилар. Йирик шаҳарларда тўла инфратузилма хизматлари мажмуига эга бўлган улгуржи қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг бозорини ташкил этилиши ва уларнинг ўзлари маҳсулот тайёрлаш, сақлаш ҳамда улгуржи (ёки чакана) савдо билан шу\улланишлари юқори самара бериши мумкин. Бундай бозорларда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қадоқлаш, навларга ажратиш ва ностандарт товарларни қайта ишлашини йўлга қўйиши уларнинг самарадорлигини янада оширади. Бу билан бирга янги иш жойлари яратилиши мумкин. Энг муҳим қадоқлаш натижасида маҳсулотнинг қайта ишлаш ва сақланиши қулайлашади. Мазкур бозордаги

³ М.А.Орипов. не потерять – значит приумножить // Экономический вестник Узбекистана. №10, 2000, с.14-15.

маҳсулотни қайта ишлаш ва бошқа чиқиндиларни чорвачилик фермерларига сотиш ёки бозорнинг ёнида ўз чорвачилик ёрдамчи хўжаликларини ташкил қилиш ҳам ижобий самара бериши муқаррардир.

Дехқон бозорларини ўзаро кооперациялашувлари асосида тез бузиладиган маҳсулотларнинг қайта ишлаш цехларини ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг сақлаш омборларини қуриш ёки ижарага олишни йўлга қўйиш катта аҳамият касб этмоқда. Чунки айти пайтда, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сақлаш омборларидан фойдаланиш даражаси жуда пастдир. (8.1.-жадвал)

8.1.-жадвал

Республика картошка, сабзавот ва меваларни қишки захираси ва уларни сақлаш омборларини юкланиш даражаси 1998-2000 йиллар*

№	Республика ва вилоятлар	Жами картошка, сабзавот ва мевалар					
		1998 йил		1999 йил		2000 йил	
		минг тонна	о.с.н** фоиз	минг тонна	о.с.н** фоиз	минг тонна	о.с.н** фоиз
1	Қорақалпоғистон Р.	5,52	124	1,9	42	1,2	33
2	Андижон	28,1	52	19,6	36	20,1	37
3	Бухоро	3,6	14	2,3	9	3,9	15
4	Жиззах	1,05	14	0,94	12	1,14	15
5	Қашқадарё	24,8	94	26,2	99	16,4	62
6	Навоий	7,2	39	6,8	36	6,8	37
7	Наманган	30,7	99	41,2	133	40,6	131
8	Самарқанд	4,1	80	4,8	94	4,3	84
9	Сурхондарё	1,4	-	2,4	-	0,9	-
10	Сирдарё	0,78	52	2,45	163	3,4	226
11	Тошкент	22,7	77	16,7	57	18,4	62
12	Фарғона	16,03	60	12,84	49	17,79	69
13	Хоразм	21,7	44	19,1	38	20,3	41
	Жами	167,7	60	155,9	56	155,8	56

*Жадвал Қорақалпоғистон Жуқори Кенгаси Агросаноат комплекси қотибияти ва вилоятларнинг «Матлуботсавдо» ҳиссадорлик компанияларининг маълумотларига биноан тузилган.

**ОСН – Омборларнинг сўлимига нисбатан фоиз.

8.1.-жадвалдаги маълумотлар юқоридаги фикримизни тасдиқламоқда, яъни 1998-2000 йилларда мева – сабзавот ва картошка сақлаш омборларида сўдириш даражасида маҳсулот захира қилинмаган. Бунинг сабаблари қуйидагилар:

1. Омборларни 10-15 фоизнинг мева – сабзавот, картошка сақлаш учун яроқсиз ҳолга келиб ю таъмирга муҳтож бўлиб қолганлиги;

2. Картошка, мева ва сабзавотни етиштирувчилардан сотиб олиш учун тайёрлов корхоналарида етарли маблағларнинг йўқлиги;

3. Мазкур маҳсулотларни сақлаш учун энергия талаб бўлганлиги туфайли мева – сабзавот сақлаш омборларида дон, чорва учун ем ва бошқа

маҳсулотлар сақалмоқдалар ёки омборларни эгаси уларни тадбиркорларга ўз фойдаланиш учун ижарага бериб қўйганлар;

4. Баъзи хусусийлаштирилган омборларни эса тадбиркорлар ишга яроқли материалларини (ўзининг дебиторлик) қарзларини тўлаш учун сотган ёки улардан бошқа мақсадда фойдаланилмоқдалар;

5. Омборларда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сақлаш учун тара ва контейнерларнинг етарли бўлмаганлиги ҳамда уларни нархининг бандлиги ва бошқалар.

Қайд этиш лозимки, 2001 йил 1 декабр ҳолатида жорий маълумотларга кўра 132,2 минг тонна мева-сабзавот, полиз маҳсулотлари ва картошка қишки истеъмол учун заҳира қилинган, бу ўтган йилгисига нисбатан 17,9 фоиз камроқдир. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қишки истеъмол учун камайиб кетаётганлигининг яна бир сабаби: янги ташкил этилган «Ўзбекбирлашув» акционерлик компанияси ва ҳудудий «Матлуботсавдо» бирлашмалари, «Ўзмевасазавоттузумсаноат-ҳолдинг» ҳолдинг компанияси, уларнинг тизимидаги савдо уйлари ҳамда товар ва хом ашё биржаларининг қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорида ўз мақомларига эга бўлганларича йўқ. Бироқ мазкур ташкилот ва корхоналарнинг имкониятлари жуда кенгдир. Бунинг устига республикамизнинг мева-сабзавот омборларининг кўп қисми уларга қарашлилиги мазкур тизимни қишлоқ хўжалиги маҳсулот бозорида рақобатбардошлигини оширади.

АК «Матлуботсавдо» ва собиқ «Мевасабзавот» уюшмасининг (мазкур ташкилот «Ўзмевасазавоттузумсаноат-ҳолдинг» ҳолдинг компанияси таркибига киритилган) фарқлари шундаки, биринчисида қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг ишлаб чиқарилиши йўлга қўйилмаган бўлиб, фақат уларни тайёрлаш ва сотуви ҳамда кам миқдорда қайта ишлаш билан шуғулланади, «Мевасабзавот» уюшмаси эса кўпинча ўзининг тизимидаги қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштирувчилар ва қайта ишловчи корхоналарнинг маҳсулотларини реализация қиларди.

Умуман қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг тайёрлов тизимининг паст суръатлар билан ривожланаётганлигининг асосий сабабларидан бири тайёрлов корхоналарида пул маблағларининг озлиги тара ва хизматлар ҳамда энергоресурсларнинг нархининг ошаётганлиги ва соҳада инвестиция оқимининг пасайганлигидир. Масалан, 1999 йилда АК «Матлуботсавдо» нинг бир қисм эркин савдога мўлжалланган акциялари сотолмай қолган. Бунинг сабаби эса мазкур ташкилотларда рентабелликнинг паст даражада қарор топганлиги ва дебитор-кредитор қарзларнинг катталигидадир.

АК «Матлуботсавдо» бирлашмаларининг қишлоқ хўжалиги корхоналари билан иқтисодий алоҳаларини мустаҳкамлаш мақсадида уларнинг бир қисм акцияларини қишлоқ хўжалиги корхоналарига («Матлуботсавдо»нинг маҳсулот тайёрлов қарзларини ҳисоб-китоби сифатида) бериш лозим. Унда қишлоқ хўжалиги ва «Матлуботсавдо» ташкилотларининг ўзаро иқтисодий манфаатдорчиликлари ошарди.

Дунё мамлакатларининг ил\ор тажрибаси қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг реализациясини улгуржи савдо бирларида тузиладиган фьючерс ва бошқа шартномалар орқали амалга оширилиши самаралироқлигини кўрсатмоқда. Бизнинг мамлакатимизда товар хом ашё биржаларида тузилган шартномалар асосида қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг сотув ҳажмлари йил сайин ўсиб бормоқда. Масалан, Бухоро товар хом ашё биржасида тузилган шартномалар асосида сотилган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ҳажми 1999 йилда 238,2 млн.сўмни ташкил этди, бу 1998 йилга нисбатан 20,2фоизга кўпдир. Умуман, республикаимизда қишлоқ хўжалик маҳсулотларини тайёрлаш ва сотиш тизимида бозор унсурлари аста секинлик билан шаклланиб ривож топмоқда.

8.2. Давлат эҳтиёжлари учун қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини тайёрлаш тизимини такомиллаштириш йўллари

Қишлоқ хўжалигида истиқлол йилларида туб ўзгаришлар юзага келмоқда. Аграр ишлаб чиқариш тизимида турли жамоа, ширкат, хусусий ва аралаш каби мулкчиликка асосланган кўп укладли хўжалик юритувчи субъектлар шаклланиб тараққий этмоқда. Шу боис ҳам қишлоқ хўжалигида етиштирилган маҳсулотга эгаллик қилиш ва уни истеъмолчиларга етказиб бериш механизми ҳам янгиланиб бормоқда.

Ҳозирги вақтда хўжаликлар ўзи етиштирган чорвачилик, сабазвотчилик, бо\дорчилик ва узумчилик маҳсулотларидан ўз хоҳошича фойдаланмоқда.

Давлат буюртмаси фақат пахта ва донгагина сақланиб қолган бўлиб, унинг миқдорлар 1995 йилда пахта ва дон бўйича 30 фоизгача қисқартирилди.⁴

Ҳозирги вақтда эса пахта бўйича давлат буюртмаси 30 фоизгача камайтирилган бўлиб, пахта хом ашёсини тайёрлаш, уни қайта ишлаб толасини сотиш марказлаштирилган ҳолда «Ўзпахтасаноат» уюшмаси ва унинг ҳудудий акциядорлик бирлашмалари орқали амалга оширилмоқда. Республикада пахта хом ашёси бўйича давлат буюртмасини бажарган хўжаликлар ихтиёрида ҳосилнинг 70 фоизи қолади. Бироқ пахта етиштирувчилар бу пахтани ўзлари эркин сота олмайдилар, унинг харидори «Пахтасаноат» уюшмасининг ҳудудий акционерлик бирлашмаларидирлар. Пахта хом ашёсини етиштириш режасини бажарган хўжалик субъектларига завод нархларида ё\, шелуха ва кунжара сотилмоқда. Агар хўжалик пахта хом ашёсини етиштириш режасини бажармаса, бу имтиёздан маҳрум бўлади, давлат буюртмасидан ортиқча пахта толасини (давлат буюртмалари нархидан юқорироқ нархларда) хўжаликлар «Пахтасаноат» ҳудудий бирлашмаларига сотмоқдалар. Бунинг сабаби Республикада пахта давлат монополияси бўлиб, унинг эркин бозори мавжуд эмас.

⁴ И.А.Каримов. Ўзбекистон итисодий ислошотларни чу=урлаштириш йилида. Т.: «Ўзбекистон», 1995й, 71 б.

Шу боис хўжаликлар ўзлари етиштирган пахта хом ашёсини эркин сота олмаётдилар. Ҳозирги пайтда, пахта етиштирувчилар ишчилар билан натура (ё\, шелуха ва кунжара каби маҳсулотлар)да ҳисоб-китоб қилмоқдалар. Пахта етиштирувчиларнинг бошқа иложлари ҳам йўқ, чунки улар ҳам ўзлари етиштирган пахта хом ашёси маҳсулотлари бўлган ё\, шелуха ва кунжарани заводлардан сотиб олмақдалар. Кейин эса ўз эҳтиёжларидан ортиқчасини ишчиларга иш ҳақи сифатида бўлиб бермоқдалар ёки сотмоқдалар.

Лекин республикада шартнома шартларини бажарган пудратчиларга берилиш керак бўлган пахта ёи, кунжара ва шелуха тўлалигича берилмапти. Масалан, Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигининг маълумотига кўра пудратчиларга 1999 йил ҳосилидан 93,2 минг тонна ўрнига 61,4 тонна ё\, 377,3 минг тонна ўрнига 258,8 минг тонна кунжара (ёки унинг 68 фоизи) берилган. Кўриниб турибдики, етказиб берилиши керак бўлган ҳажмда ё\, кунжара ва шелуха пудратчиларга тўлалигича етказиб берилмаган. 1999 йилда республика бўйича 41,6 минг та пудратчи шартномани бажармаган. Бунинг асосий сабаби пахтачиликда қўлланилаётган моддий-техник заҳиралари нархининг ўсиши ва уларнинг меъёр даражада етказиб берилмаётганлигидир. Шу ва бошқа омиллар таъсирида пахтачилик республикамизда кам даромад ва ҳаттоки зарар келтирувчи соҳага айланмоқда. (8.2-жадвал)

8.2-жадвал

Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги тизимидаги корхоналарда пахта ва бу\дой етиштиришнинг 1997-1999 йиллардаги иқтисодий кўрсаткичларини таққосланган динамикаси*

йиллар ва кўрсаткичлар	пахта	бу\дой	пахта бу\дойга нисбатан, фоиз
1997 йил			
1. 1 ц. таннархи, сўм	2440	913	2,67 марта
2. 1 ц. сотиш нархи, сўм	1986	1018	1,95 марта
3. Фойда (зарар) сўм	454	105	4,3 марта
4. Рентабеллик, фоиз	18,6	11,5	X
1998 йил			
1. 1 ц. таннархи, сўм	3272	1186	2,75 марта
2. 1 ц. сотиш нархи, сўм	2408	1332	1,81 марта
3. Фойда (зарар) сўм	-864	146	-5,79 марта
4. Рентабеллик, фоиз	-26,4	12,3	X
1999 йил			
1. 1 ц. таннархи, сўм	3541	1791	1,98 марта
1997 йилга нисбатан, фоиз	145,1	196,1	X
2. 1 ц. сотиш нархи, сўм	3240	2106	1,53 марта
1997 йилга нисбатан, фоиз	163,1	2,1 марта	X
3. Фойда (зарар) сўм	-301	315	-95,5
1997 йилга нисбатан, фоиз	-66,3	3 марта	X
4. Рентабеллик, фоиз	-8,5	17,6	X

1997 йилга нисбатан, фоиз	-27,1	6,1	X
---------------------------	-------	-----	---

* жавдал Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигининг маълумотлари асосида тузилган.

8.2.-жадвалдаги маълумотлар ҳам пахтачиликни 1997 йилда юқори рентабелликка эга бўлганлиги ва кейинги йилларда зарар билан ишлаётганлигини тасдиқламоқдалар. Давлат эҳтиёжлари учун маҳсулот етиштирувчи иккинчи соҳа дончиликдир. Жадвалдан кўриниб турибдики, бу соҳа таҳлил давомида устивор рентабеллик даражасига эга ҳолда ривожланган.

Бу\дой етиштиришда 1997-1999 йилларда унинг сотув нархлари таннархга нисбатан ўсган, пахтачиликда эса мазкур кўрсаткичларнинг нисбатан секинроқ суръатлар билан ошиши соҳада фойда олиш имкониятини бермаган. Агар пахта хом ашёсининг сотув нархи бу\дойники билан муносабат равишда 1997 йилга нисбатан ошганида, пахта етиштирувчиларнинг пахта сотишдан рентабеллик даражаси (1986x210:100қ4170,6:3541x100қ117,8 фоиз) 17,8 фоизни ташкил қилган бўларди.

Қайд этиш лозимки, 1999 йилда пахта ҳосилдорлиги Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги хўжаликларидан ўрта ҳисобда 1997 йилгига нисбатан 0,4 ц/га камайган ҳолда бошоқли дон ҳосилдорлиги гектар ҳисобига 4 центнерга ўсган. Албатта пахтачиликда рентабеллик пасайишига ҳосилдорликнинг камайиши ҳам ўз таъсирини кўрсатган. Ўз навбатида пахта ҳосилдорлигининг пасайишига давлат томонидан белгиланган пахта тайёрлаш нархларининг пастлиги ҳам салбий таъсир кўрсатмоқда. Бундан ташқари пахта тайёрлов тизими ҳам пахта хом ашёси етиштирувчиларини қизиқтира олмаяпти.

Шу боис пахта хом ашёсини тайёрлаш тизимини ички бозорини эркинлаштириш асосида такомиллаштириш зарур. Чунки пахта етиштирувчлар ўзлари етиштирган пахта хом ашёси маҳсулоти бўлган шелуха, кунжара, ё\ ва чигитни қайта ишлаш заводидан сотиб олмақдалар. Аслида агар қишлоқ хўжалиги корхоналарига шу маҳсулотлар керак бўлса, улар ё\ заводларига чигитни қайта ишлаш харажатлари (ҳамда уларнинг фойдалари)ни тўлашлари керак, холос. Яъни ё\ заводларига ё\ (шелуха, кунжара) нархидан чигитнинг нархини чегириб ташлаган ҳолда ҳисоб-китоб қилишлари лозим.

Шундай қилиб, қишлоқ хўжалиги давлат буюртмасидан ортиқча пахта хом ашёсини уларнинг пахта етиштириш режасини бажаришлари (ёки бажармасликлари)дан қатъи назар ўзлари мустақил қайта ишлаб, тола ҳамда чигитини сотишларини йўлга қўйиш мақсадга мувофиқдир. Унда пахта етиштирувчилар қолган пахта хом ашёсини қайта ишлаш харажатларини пахта тозалаш ва чигитни қайта ишлаш заводларига тўлиб, қайта ишланган маҳсулотларни уларнинг эгаси сифатида тасарруф этишлари мумкин. (8.1-чизма)

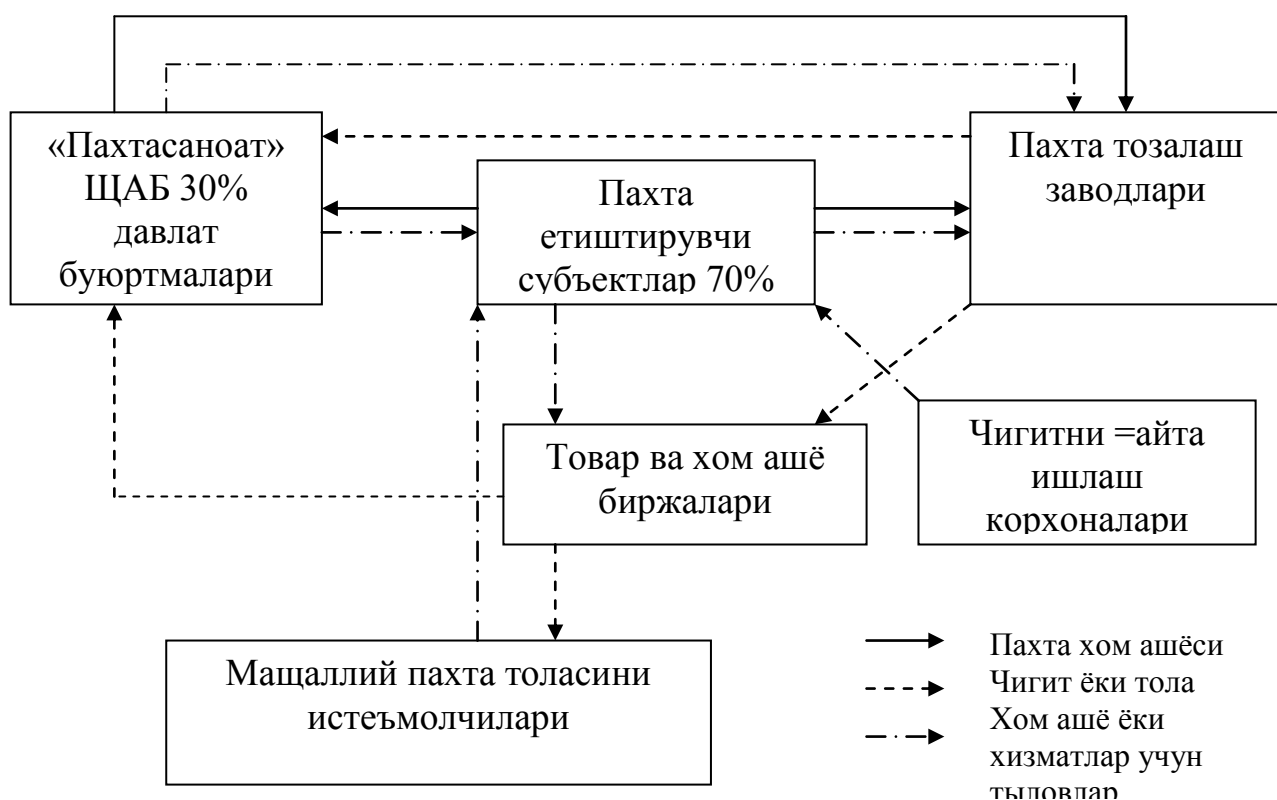
8.1-чизмадан кўриниб турибдики, пахта хом ашёсини қайта ишлаш харажатларининг 30 фоизни «Пахтасаноат» ҳудудий акционерлик

бирлашмалари (ХАБ) ва қолган 70 фоизини эса қишлоқ хўжалиги корхоналари тўлашади. Қишлоқ хўжалиги корхоналари ўзларига қоладиган пахта хом ашёсининг толаси ва чигитини хом ашё товар биржаларида тузиладиган битим асосида хоҳлаган ички бозор субъектларига сотиши мумкин ёки ўзи яна чуқур қайта ишлаб ўз истеъмолига қолдириши мумкин.

Пахта бозорини мазкур тартибда эркинлаштиришда давлат ўз томонидан компенсация нархларини белгилаб қўйиши керак. Мазкур нарх давлатнинг пахта толаси харид нархи бўлиб, ички бозорда пахта толасининг нархи уни ишлаб чиқарувчилар харажатларидан пастга тушиб кетганида ёки унга тенглашганида қўлланилади.

Бу эса пахта бозоридаги мувозанатни сақлаб, пахта етиштирувчиларнинг таваккалини пасайтиради. Ана шу тартибда пахта ички бозорини эркинлаштириш куйидаги имконият ва қулайликлар яратади:

1. Ҳозирги пахта тайёрлаш тизимига хос бўлган пахта етиштирувчиларнинг ўзлари етиштирган маҳсулотлар чиқиндиси: шелуха ва кунжара учун фондларга тобелиги тугатилади.

8.1-чизма. Мамлакат ички бозорида пахта тайёрлаш тизимини такомиллаштириш схемаси

2. Пахта етказиб берувчиларнинг ё, шелуха ва кунжарага эга бўлиш харажатларини камайтиради ва олишни ихчамлаштиради. Чунки мазкур Пахта толасини қайта ишлайдиган саноат корхоналари хом-ашёни танлаш ва уни ўзларига қулай бўлган жойдан сотиб олиш имкониятига эга бўлишади. Пахта толасининг марказлашган тақсмоти тугатилади. Буларнинг ҳаммаси

мамлакатимизда ишлаб чиқарилаётган пахта маҳсулотлари сифатининг ошиши ва нархлари (транспорт харажатлари камайиши ҳисобидан) пасайишига асос солади.

3. Пахта етиштирувчиларнинг моддий манфаатдорлигини оширади, чунки пахта толаси нархининг биржадаги талаб ва таклиф асосида шаклланиши унинг сотишдан келадиган фойда бошқа соҳаларга оқиб кетишини камайтиради.

4. Пахта етиштирувчи ва қайта ишловчи корхоналараро интеграциялашувни кучайтириши мумкин ва бошқалар.

Албатта, мазкур имкониятлар амалий самара бериши шартнома муносабатларини ривожланиши билан ҳам кўп жихатдан болиқ. Чунки бозор иқтисодиёти шароитида шартномаларни тузиш ва уларнинг бажарилишини таъминлаш марказий ўринларни эгаллайди. Шунинг учун пахта ички бозорининг эркинлаштирув жараёнида ҳозирги ҳар йил янгидан тузиладиган шартномалар тартибидан воз кечиб кўп йиллик шартнома тузиш тартибини жорий этиш лозим. Шартномадаги давлат буюртмаси бўлган 30 фоиз маҳсулотга тайёрлов нархини белгилашдан минтақадаги ишлаб чиқариш шароит ва охириги йилларда пахта (ёки алла) учун шаклланган таннархни таҳлил қилган ҳолда кенгайтирилган ишлаб чиқаришни таъминлай оладиган даражада диверсион нарх белгилаш лозим. Яъни давлат эҳтиёжлари учун харид қилинадиган маҳсулотнинг нархини белгилашда ҳар бир ҳудуд ёки минтақанинг иқтисодий-табиий ҳолатларини инобатга олиш зарур. Албатта, мазкур нархларни белгилашда бозор конъюнктураси база сифатида қабул қилиниши лозим.

Мазкур тартибда давлат эҳтиёжлари учун тайёрланадиган маҳсулотларни нархини белгилаш пахта ички бозорини эркинлаштириш соҳасида юзага келган ноқулай иқтисодий вазиятни бартараф этишга хизмат қилиши мумкин.

8.3. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини шартномалар асосида тайёрлаш ва сотишни такомиллаштириш

Ўзбекистонда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорининг таҳлили натижаларидан хулоса қилиб, шуни айтиш мумкинки, мазкур бозорда тадбиркорлик ва бозор иқтисодиётига хос унсурлар шаклланиб, ривожланмоқда. Истиқболда қишлоқ хўжалигида маҳсулот тайёрловчи субъектлар транспорт воситаларининг эгалари билан мувофиқлаштирилган ҳолда фаолият кўрсатишларини таъминлаш муҳимдир. Чунки, озуқа маҳсулотларини ишлаб чиқарилиши қишлоқ хўжалигида кичик ҳажм ва майдонларда концентрациялашган ва уларни етиштирувчиларнинг миқдори жуда кўп.

Масалан, деҳқон, аҳоли ва фермер хўжаликларида мева-сабзавотларнинг бир марталик (1 кунда) териш миқдори 100-750 кг ни ташкил этмоқда. Бу

миқдордаги маҳсулотни ташиш учун катта юк ташувчи автомашинадан фойдаланиш самарасиздир.

Баъзи ҳолларда катта юк ташувчи автомашина ҳосил етиштирадиган майдончага боролмайди ҳам. Чунки, айти пайтда мева ва сабзавот маҳсулотларининг кичик майдонларда жойлашганлиги туфайли, 10 тонналик рефрежераторни тўлдириш учун тайёрловчилар камида 10-15 та хўжалик субъектлари билан келишишларига тўри келмоқда ва унинг тўла юкланиши учун икки кун ва ундан ҳам кўпроқ вақт сарфламоқдалар. Албатта бундай омиллар маҳсулот сифатига таъсир кўрсатади, айтиқса ташқи бозорга қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари экспорт қилинса, бундай маҳсулот тайёрлаш тартибининг самарадорликка акс таъсири янада кўп бўлиши мумкин.

Бу каби ҳолатлар юзага келишининг асосий сабабларидан бири қишлоқ хўжалиги, тайёрлов ҳамда юк ташувчи субъектлараро мувофиқлаштирилган расмий шартномалар йўқлигидир. Ҳозирги кунда қишлоқ хўжалигида қайноқ талабни қондириш анъанага айланмоқда. Шу боис бир замон бўладики, бир деҳқон ёки фермернинг маҳсулотини сотиб олиш учун 3-4 та харидор келади, баъзида эса уларнинг тайёр маҳсулотларини сотиб олиш учун битта ҳам харидор йўқ. Бундан ташқари шундай ҳолатлар бўладики, деҳқон харидор билан озаки келишувга асосан маҳсулотни териб тайёрлайди, харидор ойиб бўлади ёки аксинча бир харидор деҳқон билан келишиб маҳсулотни тайёрлашни буюриб кетади, қайтганида уни буюртмасини бошқа харидор олиб кетган бўлади. Лекин бу ҳолатларнинг юзага келганлиги учун ҳеч ким жавобгар эмас, чунки жавобгарликни тасдиқловчи ҳужжат-далил расмий шартнома йўқ. Бундай ҳолларнинг олдини олиш учун майда товар хўжаликлари билан маҳсулот тайёрловчилар ва ташувчилар ўртасида шартномалар тузилишини ташкил этиш зарур.

Шартномаларда «ишлаб чиқарувчи 10-15 кун маҳсулотнинг тайёр бўлишидан олдин ёзма равишда уни тайёрловчиси харидорларга маҳсулотни тайёрлаш ва ҳажми тўрисида ёзма маълумот такдим этиши унда маҳсулот тайёрловчининг маҳсулот теримидан 3-5 кун олдин деҳқонга аванс тўловларини келишувига биноан тўлаши ҳамда тера (ёки ўрамаматериал)ларини экин майдони келтирилиш» кўрсатилиши лозим⁵.

Ана шундай шартномалар асосида маҳсулот тайёрлашнинг йўлга қўйилиши уни график асосида ташкил этишини таъминлаши ва етиштирилган маҳсулотларни нобудгарчилигини пасайтиради ҳамда маҳсулотни сифати ошади.

Қисқача хулосалар

⁵ М.А. Орипов. «Производственная инфраструктура – важная предпосылка наращивания рынков плодоовощеводства Узбекистана»// Сб. науч. стат. «Экспорт плодоовощной продукции дехканских и фермерских хозяйств в Узбекистане: достигнутые результаты и перспективы развития.» – Т, 2002, стр.45-49.

Дунё мамлакатларининг ил\ор тажрибаси қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг реализациясини улгуржи савдо бирларида тузиладиган фьючерс ва бошқа шартномалар орқали амалга оширилиши самаралироқлигини кўрсатмоқда.

Қишлоқ хўжалиги давлат буюртмасидан ортикча пахта хом ашёсини уларнинг пахта етиштириш режасини бажаришлари (ёки бажармасликлари)дан қатъи назар ўзлари мустақил қайта ишлаб, тола ҳамда чигитини сотишларини йўлга қўйиш мақсадга мувофиқдир.

Деҳқон, аҳоли ва фермер хўжаликларида мева-сабзавотларнинг бир марталик (1 кунда) териш миқдори 100-750 кг ни ташкил этмоқда.

Шартномалар асосида маҳсулот тайёрлашнинг йўлга қўйилиши уни график асосида ташкил этишини таъминлаши ва етиштирилган маҳсулотларни нобудгарчилигини пасайтиради ҳамда маҳсулотни сифати ошади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг тайёрлов ва сотув каналлари қандай тузилишга эга?
2. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларни тайёрлаш ва сотиш тизимини қандай йўллар билан такомиллаштириш мумкин?
3. Мамлакат ички бозорида пахта тайёрлаш тизимини қандай такомиллаштириш мумкин?
4. Пахта ички бозорини эркинлаштиришнинг афзалликлари нималардан иборат?

Асосий адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг «Фермер хўжалиги тўрисида» ги қонуни. Тошкент, 1998.
2. Ўзбекистон Республикасининг «Деҳқон хўжалиги тўрисида» ги қонуни, Тошкент, 1998 .
3. У.Маҳмадиев «Деҳқон ва фермер хўжалиги иқтисоди», Маърузалар матни, Тошкент ,ТДИУ, 2000.
4. С.Н.Усмонов, Ю. Т. Дадабоев «Дехканское хозяйство», Тошкент, 1997.
5. М.Бекет «Фермерское производства, организация управления, анализ», Москва, 1989.
6. Қ. Чориев, Б. Беркинов, «Деҳқон ва фермер хўжаликларини ташкил этиш ва юритишнинг ҳуқуқий – меъёрий асослари», Тошкент, «Шарқ», 2002.

IX БОБ. ААХКІІ АА ОАДИАД ОҮАӘЕЕӘАДЕІІА АААЕАО ХАМДА АІӨҚА ЕІӨІІА ВА ОАӨЕЕЕІӨЕАД АЕЕАІ ЕҚӨЕНІАЕЕ АЕІҚАЕАДЕ

9.1. Иктисодий алоқалар хақида тушунча

Еқрөнһаеё аеіқаеаџ аһһеаа ыіа ааааеі еқрөнһаеё іаіоааџ ,оаеё. Еқрөнһаеё аеіқаеаџ оіііеаџіеіа еқрөнһаеё іаіоааџеаџеаа іһ еаеаі хіеааеіа џеаіәеаіаае аа аеһеі÷а. Еқрөнһаеё аеіқаеаџ оҮәәеё һџеџеіеіа еқрөнһаеё іаџаіеҫіеаџе іџқаеё џаџеааа һіеа џџеаае. ОҮәәеё һџеџеіеіа еқрөнһаеё іаџаіеҫіеаџеаа іаіаеџеа еқрөнһаеё кііоіеаџ џаеаае а÷еёеџеаа џаеаа кееіааеааі еқрөнһаеё ааһџае аа оһџеаџ (џаәаеаџџеџе, аахі, һіеек, ііеёуеаџџеџе аа еџаеџеаџ, џаџоіііаеё іоііһааџеаџ аа х.е.) еџџае.

Дахкіі аа оаџіаџ оҮәәеёеаџеіеіа еқрөнһаеё аеіқаеаџе кџеааае іаіаеџеаџ ыџџаһеаа һіаеџ аҮеаае.

• Дахкіі аа оаџіаџ оҮәәеёеаџеіеіа ыҫаџі еқрөнһаеё аеіқаеаџе. Аоіаа аахкіі аа оаџіаџ оҮәәеёеаџеіеіа аеџ-аеџе билан аҮеааеааі аеіқаеаџ (іеае-һіџае, ыҫаџі ,џааі, аеџ-аеџеаа іџеёеё ,её аіөқа џаџџеаџ аһһеаа ,џааі еҮџһаџеџеаџе) еџџае. Ао әџаа іөхейдир. Чунки аахкіі аа оаџіаџ оҮәәеёеаџе аеџ аеџеіе кҮеаа-кџааџеаіаһааі џаіеёуџ еҮџһаџеџеаџе кееі. Оеаџ аеџаеёеаа оаџіеџа, еџ÷е еџ÷е, џеҫіаџ еҮџһаџеџа÷е һіха џеҫіаџеаџеааі џіеааеаіааеаџ. Іаһаеаі, аеџ оаџіеџаааі џџеё џаџџеаџ аһһеаа еџеё аа оіааі еҮі аахкіі аа оаџіаџ џіеааеаіаае. Ао оеаџаа џаһџџеаџіе џаәаџ аа оеаџааі һаіаџаеё џіеааеаіеџ еіеііеіе ааџае.

• Дахкіі аа оаџіаџ оҮәәеёеаџеіеіа еџџе кәөетк оҮәәеёә еіџџіаџеџе аеёаі (џеџеаџеџе, ыҫџа һџеаџеіеіа ыҫџа-џаџеџаа оҮәәеёеаџе, ÷іџаа÷еџе оаџіаџеџе аа х.с.) аеіқаеаџе. Ао џџџаае оҮәәеёеаџ аеёаі еқрөнһаеё аеіқаеаџіе џеаіәеаіџеџіае џџџеа џіҫеџае џаџіеџаа аахкіі аа оаџіаџ оҮәәеёеаџеіеіе џеаіәеаіџеџе ыџџе іаџеәаеаџ ааџіаеае. Ао аіџааа аеіеқһа еџџе оҮәәеёеаџеіеіа џеҫіаџ еҮџһаџеџе џеҫіеааі, оаџіеџаһеааі џіеааеаіеџ хаџ еџеё оіііаа еаџџа һаіаџа еаеџџеџе іоііеі.

• Дахкіі аа оаџіаџ оҮәәеёеаџеіеіа аіөқа џаџік (һаііаџ, аеіеқһа кәеџа еџеаџ һаііаџе, џџџ\еёе, іеіаџае ы\еџеаџ, оаџіеџа аеёаі џаіііеііа÷е џаџікәаџ еіџџіаџеџе аа х.к) аеёаі еқрөнһаеё аеіқаеаџе. Ао аеіқаеаџіеіа □аі џеаіәеаіааі ааџаәаһе еҮі әехаџааі аахкіі аа оаџіаџ оҮәәеёеаџеіеіе џеаіәеаіеџ ааџаәаһеіе аіеқеаеае. Оеаџ аеёаі аҮеааеааі еқрөнһаеё аеіқаеаџаа ыіа аһһеё џіеіе џаџоіііа аа оіаа еҮџһаџеџеаа іаџџ џаеёеё ыџаае. џаџоіііаеаџ џаџџе хаџ еџеё оіііі о÷оі іаіоааџеё аҮеёеё іакһаааа іоаіџек.

• Дахкіі аа оаџіаџ оҮәәеёеаџеіеіа ыҫ еџ÷е џіаеіеџе аеёаі еқрөнһаеё аеіқаеаџе (іоііһааџеџеџе) хаі оеаџіеіа ыџџе џеаіәеаіеџеаа еаџџа џаіііеџ еҮџһаџеаае.

• Аахкіі аа оаџіаџ оҮәәеёеаџеіеіа аааеаџ іџааіеаџе аеёаі еқрөнһаеё аеіқаеаџе (іоііһааџеџеџе) хаі еаџџа ахалевџаа ыа. Үіа ааааеі һіеек іџааіеаџе, һаҫақа џаіііеііџе џеҫіе, ыҮеіәаеу аеёаі џџ\уеааіџа÷е іџааіеаџ, ааіе, ііеёу, һџ\џџџа џеҫіеаџе аеёаі аҮеааеааі еқрөнһаеё аеіқаеаџ әџаа іөхейаџ. Ао аааеаџ

тўрисида"ги 168-сонли қарори фермер хўжаликлари фаолиятини мувофиқлаштириш ва уларнинг манфаатларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш борасида муҳим қадам бўлди. Қарорга кўра, Дехқон ва фермер хўжаликлари уюшмаси алоҳида ташкилот сифатида фаолият юритиб, унинг асосий вазифаси бўлиб, фермерлар фаолиятини мувофиқлаштириш, уларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини барча хўжалик субъектлари олдида ҳимоя қилиш "Фермер хўжалиги тўрисида"ги қонунида фермер хўжаликлари фаолиятини мувофиқлаштириш, уларнинг ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қилиш, Республика деҳқон ва фермер хўжаликлари уюшмаси, Товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар палатаси ҳамда уларнинг жойлардаги ҳудудий органлари томонидан амалга оширилади, деб белгилаб қўйилган.

Ҳозирги кунда республика Деҳқон ва фермер хўжаликлари уюшмаси, унинг вилоят ва туманлардаги вакилликлари фермер хўжаликлари фаолиятини мувофиқлаштирувчи етакчи ташкилот сифатида фаолият юритмоқда. Шу билан биргаликда, Товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар палатасига аъзо бўлган, Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ҳамда "Ўзгўштсутсаноат" давлат акционерлик уюшмаси тизимида фаолият юритаётган фермер хўжаликлари ҳам мавжуд.

Жумладан, 2002 йилнинг 1 апрель ҳолатига Республика бўйича жами 62310 та фермер хўжалиги мавжуд бўлса, улардан 54842 таси (88 фоизи) Деҳқон ва фермер хўжаликлари уюшмасига аъзо бўлган. Вилоятлар бўйича бу кўрсаткич турлича бўлиб, Навоий, Жиззах, Сирдарё, Фарғона вилоятидаги фермер хўжаликларининг ҳаммаси уюшмага аъзо бўлган.

"Ўзгўштсутсаноат" давлат акционерлик уюшмаси тизимида эса 2002 йилнинг 1 май ҳолатига чорвачиликка ихтисослашган 44 та фермер хўжалиги фаолият юритмоқда.

Маълумки, кейинги йилларда паст рентабелли хўжаликларни тарқатиб, улар негизида фермер хўжаликлари ташкил этиш тадбирлари амалга оширилоқда. Ҳозиргача 160 та жамоа ва ширкат хўжалиги негизида 8619 та фермер хўжалиги ташкил этилди. Тарқатилган хўжаликлар негизида янгидан ташкил этилган фермер хўжаликларининг 6259 таси Деҳқон ва фермер хўжаликлари уюшмасига аъзо бўлган бўлса, 2306 таси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги тизимида ва 45 таси ҳеч қандай ташкилотга аъзо бўлмасдан фаолият юритмоқда.

Хулоса қилиб айтганда, бугунги кунда фермер хўжаликларининг бир қисми Деҳқон ва фермер хўжаликлари уюшмаси, бир қисми қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги, Товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар палатаси, "Ўзгўштсутсаноат" давлат акционерлик уюшмаси каби ташкилотлар тизимида фаолият юритмоқда. Фермер хўжаликлари фаолиятини ривожлантириш борасида ягона, бир тизимли сиёсат олиб бориш учун барча фермер хўжаликлар Деҳқон ва фермер хўжаликлари уюшмаси тизимида фаолият юритиши лозим.

Уюшманинг туман вакилликлари эса бевосита фермер хўжаликлари билан иш олиб боргани ҳолда улар ҳам барча топшириқ ва вазифаларни вилоят вакиллиги ва туман ҳокимиятидан олиб, ўз навбатида вилоят вакиллиги фаолиятини такрорлайди. Шундан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, улар ҳам фермер хўжаликларини ривожлаптириш, улар олдида турган муаммоларни ҳал қилишда ташаббус кўрсатиб, фермер хўжаликларига бевосита амалий ёрдам беришда сезиларли ўрин тута олмайдилар. Туман вакилликларининг асосий вазифаси вилоят вакиллиги ва маҳаллий ҳокимиятлар буйрукига биноан қишлоқ хўжалик экинларини жойлаштириш ва фонд бўйича марказлашган усулда тақсимлашдаги моддий-техника ресурсларини бевосита фермер хўжаликларига етказишдан иборат бўлиб қолмоқда.

Сирдарё вилоятида ўтказилган анкета сўровларида иштирок этган 200 та фермернинг 85-90 фоизи «Дехқон ва фермер хўжаликлари уюшмасининг туман вакиллиги ишлаб чиқаришида, маҳсулот сотишда, материаллар билан таъминлашда ердам берадими?» деган саволларга «йўқ» деб жавоб қайтаришган. Ўтказилган сўровларнинг кўрсатишича, фермерлар туман вакилликларига ЁММ, ўқит ва шу каби материаллар учун тақсимланадиган фондларни олиш учунгина аъзо бўлишади. Фермерлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва улар фаолиятини мувофиқлаштиришда туман вакилликларининг ўрни деярли сезилмайди.

Ривожланган мамлакатлар тажрибасидан маълумки, фермер хўжаликларининг фаолияти давлат томонидан имтиёзли қарзлар, субсидиялар ва бошқа турдаги молиявий ёрдамлар ҳамда квоталар орқали тартибга солиб турилади. Бу тадбирларнинг ҳаммаси бозор иқтисодиёти қонунлари доирасида, махсус давлат дастурлари орқали амалга оширилади.

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, 2002 йилгача мамлакатимизда сурункасига зарар билан ишлаётган 160 та жамоа ва ширкат хўжаликлари тарқатилиб, улар негизида 8,5 мингдан ортиқ фермер хўжалиги ташкил этилди. Ёппасига тарқатилган хўжаликлар негизида ташкил этилган фермер хўжаликлари фаолиятини мувофиқлаштиришда ҳам ҳали кўпгина ҳал бўлмаган масалалар мавжуд. Жумладан, тарқатилган хўжаликлар негизида ташкил этилган фермер хўжаликлари фаолиятини мувофиқлаштириш ва уларга амалий ёрдам бериш мақсадида ўртача 5-6 кишидан иборат "фермерлар бирлашмаси" ёки "фермерлар уюшмаси" деган корхона тузилган. Бу корхонада раис, агроном, муҳандис, муҳосиб, иқтисодчи каби мутахассислар хизмат кўрсатиб, асосан фермер хўжаликлари томонидан ажратилган ажратмалар ҳисобига фаолият юритади.

Янгидан ташкил этилаётган фермер хўжалиги мажбурий-ихтиёрий равишда бир вақтнинг ўзида "фермерлар бирлашмаси (ёки уюшмаси)га", шунингдек, Дехқон ва фермер хўжаликлари уюшмаси туман вакиллигига аъзо бўлмоқда. Амалиёт тажрибаларининг кўрсатишича, мазкур уюшмалар ҳозирги кунда кўпроқ фермер хўжаликлари фаолиятини мувофиқлаштирувчи ва

хуқуқий ҳимоя қилувчи эмас, балки назорат қилувчи органга айланиб қолмоқда. ҳар бир уюшма фаолиятида фермер хўжаликларини мувофиқлаштириш билан назорат қилишнинг аниқ чегаралари қатъий белгиланиши лозим.

Бундан ташқари, туман вакиллиги, фермерлар бирлашмаси ва маҳаллий ҳокимият органлари томонидан ҳар йили фермерларни аттестациядан ўтказиш амалиёти қўлланилмоқда, аттестациядан ўтиш учун фермерлар бирлашмаси (ёки уюшмаси раиси) фермер хўжалигининг фаолияти бўйича ёзма хулоса беради. Ана шу хулосаларга асосан фермер хўжалиги аттестациядан ўтказилади. Ушбу ҳолат фермерлар фаолиятига ноқонуний аралаштириш, улар эркинликларини чеклаш ҳисобланади ва қонун томонидан қатъий ман этилган. Аттестацияни ўтказиш тартиби, ташкилий ва бошқа жиҳатлари савияси жуда паст бўлиб, бош мезон сифатида фермернинг ишлаб чиқариш режасини бажаргани ёки бажармаганлиги олинади.

Ширкат хўжаликлари негизида ташкил этилган фермер хўжаликлари уюшмаси расман мувофиқлаштирувчи ва фермерлар манфаатини ҳимоя қилувчи бўлсада, лекин аслида назоратчи орган сифатида фаолият юритмоқда. Шу билан фермерлар устидан назоратчи ташкилот яна биттага кўпаймоқда. Шунинг учун ҳам, бизнинг фикримизча, ёппасига тарқатилган хўжаликлар заминида ташкил топган фермер хўжаликлар ўзаро ихтиёрийлик асосида кооперация шаклида бирлаштирилиши мақсадга мувофиқдир. Кооперация раиси, унинг ижроия органи демократик асосда фермерлар томонидан сайланиб, унинг фаолияти фақатгина фермер хўжаликларига барча зарурий сервис хизмати кўрсатишни ташкил қилишдан иборат бўлиши лозим.

Фермер хўжаликларининг фаолиятини мувофиқлаштирувчи асосий ташкилот Деҳқон ва фермер хўжаликлари уюшмаси туман вакиллиги ҳисобланади. Ўтказилган сўровлар бугунги кунда мазкур ташкилотнинг фаолиятида бир қанча етишмовчиликлар борлигини кўрсатмоқда.

Сўров ўтказилган фермерларнинг 76,3 фоизи материаллар тақсимлашда вакиллик фаолиятидан қониқсалар, 17,4 фоизи қониқмайдилар. 6,3 фоиз фермерлар эса бу саволга жавоб беришга қийналганлар.

Фермерларнинг 85,2 фоизи ҳужжатларни расмийлаштиришда ёрдам кўрсатишда, маслаҳат беришда вакиллик фаолиятини қониқарли, деб ҳисоблайди. 9,7 фоиз фермерлар эса бу соҳада вакиллик фаолиятини қониқарсиз деб ҳисоблайди.

9.1-жадвал

Дехқон ва фермер хўжаликлари уюшмаси туман вакиллиги фаолиятига
фермернинг муносабати

(фоиз ҳисобида)

Вилоятлар	Материаллар тақсимлашда			ҳужжатларни расмийлаштириш ва маслаҳат беришда		
	қони қарли	қони қарсиз	жавоб бериш қийин	қониқарли	қони қарсиз	жавоб бериш қийин
Тошкент	80,0	18,4	1,6	85,0	11,7	3,3
Хоразм	81,6	13,4	5,0	90,0	8,3	1,7
Фарғона	70,0	13,4	16,6	80,0	6,7	13,3
Андижон	96,8	3,2	-	96,8	-	3,2
Наманган	76,4	14,8	5,8	85,3	2,9	8,8
Сирдарё	74	22	4	90,0	8,0	2,0
Жиззах	56,8	29,5	13,7	68,6	23,6	7,8
Жами	76,3	17,4	6,3	85,2	9,7	5,1

Ҳозирги кунда фермерлар фаолиятини мувофиқлаштирувчи асосий ташкилот ҳисобланган Дехқон ва фермер хўжаликлари уюшмаси вилоят ва туман вакилликлари фаолияти фермерлар талабига жавоб бермайди. Чунки бу вакилликларнинг асосий вазифаси моддий-техника ресурслари учун ажратилаётган фондларни тақсимлашдан иборат бўлиб қолмоқда. Бу ташкилотлар мувофиқлаштирувчи эмас, назратчи ташкилотларга айланиб қолмоқда. Шунинг учун ҳам кўпчилик фермерлар туман вакиллиги ярим давлат ташкилот бўлиб, давлат ва туман ҳокимияти топшириқларини бажаради, деб ҳисоблайдилар,

Шу билан биргаликда, уюшманинг туман вакилликларида ишловчи мутахассислар малакаси, билим даражаси ҳам етарли даражада эмас. Фермерлар фақат моддий-техника ресурсларига фонд олиш учун туман вакилликларига аъзо бўладилар. Амалда вакилликлар фермерларнинг муаммоларини ҳал қилиб бера олмайдилар.

Бугунги кунда фермерларни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш ҳам етарли даражада эмас. Мелиоратив ҳолати ёмон, унумдорлиги паст ерлардаги фермер хўжаликларига ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш, суғориш тизимини тартибга солиш учун деярли ҳеч қандай ёрдам кўрсатилмаяпти. Ҳозирги кунда фермерлар сифатли маслаҳат ва ахборот олишга муҳтож. Бу тизимни эса бевосита давлат ташаббуси ва мувофиқлаштируви орқалигина амалга ошириш мумкин.

9.3. Фермер хўжаликлари ва хизмат кўрсатувчи корхоналар ўртасидаги иқтисодий алоқалар

Фермер хўжалигининг маҳсулотни реализация қилиш бўйича тайёрлов ташкилотлари ва бошқа корхоналар билан муносабатлари шартнома асосида амалга оширилади.

Масалан пахта етиштирувчи фермер хўжаликларининг тумандаги пахта тозалаш очик ҳиссадорлик жамиятлари билан пахтани сотиш бўйича муносабатлари қуйидаги тартибда амалга оширилади.

Хўжаликлар йил бошидан бўлуши ҳосил учун пахта тозалаш заводи билан шартнома тузади. Бундан ташқари хўжаликлар ихтиёрида қоладиган пахта хом-ашёсидан чиққан чигитни ҳам эркин нарх асосида сотиши ёки ё\экстрация завоидига айта ишлаш учун жўнатиши мумкин.

Фермерларнинг қолган тайёрлов ташкилотлари ва қайта ишлаш корхоналари (консерва заводи, сут заводи ва ҳ.к.з.) ҳамда хизмат кўрсатувчи корхоналар («Агрокимёсервис», МТПлар, Нефт маҳсулотлари омборлари ва бошқ.) билан алоқалари ҳам худди шунга ўхшаш тартибда шартномалар асосида амалга оширилади.

Аммо, хизмат кўрсатувчи корхоналарнинг жойларда озчиликни ташкил этиши туфайли улар монопол мавқега эга бўлиб, фермерларнинг танлов эркинлигини йўққа чиқармоқда. Техник хизмат кўрсатиш ва моддий техника таъминоти соҳаларида бўлгани каби маҳсулотларни тайёрлаш ва қайта ишлаш шу\улланувчи корхоналар ҳам озчиликни ташкил қилиб, ўз маҳсулотларида яқка ҳокимликларни (монополия мавқеини) қўлга киритиб олганлар. Шунинг учун, ҳар бир туман миқёсида қайта ишлаш корхоналари тармоқини кўпайтириш бўйича жиддий тадбирларни амалга ошириш зарур. Маҳсулотларни қайта ишловчи янги цехларни ишга тушириш ёки мавжуд корхоналарнинг бир неча жойда маҳсулот қабул қилувчи шахобчаларини очиш керак.

Маҳсулотни хом-ашё сифатида сотишдан йил давомида тер тўкиб меҳнат қилган фермер эмас, балки арзимаган ҳақ эвазига уни харид этиб, қайта ишлаб сотадиган корхоналар катта фойда кўради.

Кейинги йилларда кўпчилик қайта ишлаш ва тайёрлов корхоналари ҳамда хизмат кўрсатувчи тузилмалар давлат тасарруфидан чиқарилиб, очик ҳиссадорлик жамиятларига айлантирилди. Аммо уларнинг акционерлари кўпинча шу корхоналарнинг аъзоларидан иборат бўлмоқда. Шунингдек акцияларнинг кўпчилик қисми давлатга тегишли. Фикримизча қайта ишлаш ва тайёрлов корхоналарининг яқка ҳокимлигини тугатиш ва хўжаликларнинг уларга бо\лиқлигини бартараф этиш учун, бундай корхоналар акцияларининг катта қисмини биринчи навбатда шу корхоналарга маҳсулот етказиб берувчи хўжаликларга сотиш керак (ҳеч бўлмаганда назорат пакети миқдориди) чиқарилган ишловчи шахслар эгалик қилиши корхонада ишловчи шахслар ёки

бошқа қишло хўжалиги корхоналари ўзлари маҳсулот стадиган қайта ишлаш ёки тайёрлов корхоналарининг акцияларига эга бўлса, улар ҳам шу корхоналар фойдасининг бир қисмига шерик сифатида уларни ривожлантиришдан манфаатдор бўлади, ҳам бошқаришда сезиларли таъсир кўрсатиб қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг арзон баҳоларда сотиб олинишига чек қўйилади.

9.4. Фермер хўжаликларининг банк- кредит муассасалари билан ўзаро иқтисодий алоқалари

Маълумки, фермер хўжаликлари фаолиятини ривожлантиришда уларни кредит билан таъминлаш муҳим омил ҳисобланади. Айниқса, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши билан шу\улланувчи фермер хўжаликлари учун имтиёзли кредитлар ажратиш муҳим аҳамиятга эга. Айни пайтда фермер хўжаликлари ва бошқа кичик ҳамда ўрта бизнес субъектларини кредитлар билан таъминлаш мақсадида қатор ҳуқуқий ва меъёрий ҳужжатлар ишлаб чиқилганлигига қарамадан, фермер хўжаликлар етарли даражада кредитлар, айниқса, имтиёзли кредитлар билан таъминланмаётир. Буни ўтказилган анкета сўровлари ҳам тасдиқлади.

Фермер хўжаликларини имтиёзли кредитлар билан таъминлаш Тошкент вилоятида бошқа вилоятлардагига нисбатан бир оз яхши йўлга қўйилган. Тошкент вилоятида сўралган фермерларнинг 23 таси ёки 38,3 фоизи имтиёзли кредит олган. Шу жумладан, 8 та фермер хўжалигига 2001 йилда имтиёзли кредитлар берилган.

Қолган вилоятларда имтиёзли кредитлардан фойдаланган фермерлар сони жами фермерлар сонига нисбатан жуда озчиликни ташкил этади. Жумладан, Хоразм вилоятида сўров ўтказилган фермерларнинг 8 таси ёки 13,3 фоизи имтиёзли кредитлардан фойдаланган бўлса, бу кўрсаткич Фар\она вилоятида 5 тани (16,6 фоизни), Андижон вилоятида 6 тани (18,7 фоизни), Наманган вилоятида 4 тани (11,7 фоизни), Сирдарё вилоятида 9 тани (18 фоизни), Жиззах вилоятида эса 8 тани (15,6 фоизни) ташкил этади. Имтисзли кредитлар асосан кейинги 3 йил - 2000-2002 йилларга тў\ри келади.

Ҳозирги кунда фермер хўжаликларининг бошқа кичик ва ўрта бизнес субъектлари каби Бизнес фонд, Меҳнат биржаси, Дехқон ва фермер хўжаликларини қўллаб-қувватлаш жам\армаси томонидан имтиёзли кредитлар билан таъминлаш кўзда тутилган. Шу билан биргаликда мавжуд тижорат банкларининг имтиёзли кредит фонди мабла\ларидан ҳам фермерларга кредитлар ажратилмоқда.

Кредитлардан фойдаланган жами фермерларнинг Тошкент вилоятида 47,8 фоизи, Хоразм вилоятида 50 фоизи, Андижон вилоятида 50 фоизи, Наманган вилоятида 25 фоизи, Сирдарё вилоятида 44,4 фоизи банкларнинг имтиёзли кредит фондидан кредит олишган.

Андижон вилоятида фермерлар томонидан олинган кредитнинг 33,3 фоизи, Сирдарё вилоятида 44,4 фоизи, Жиззах вилоятида 37,5 фоизи, Наманган

вилоятида 2 5 фоизи Бизнес фонднинг бошлан\ич мабла\лар учун мўлжалланган кредитлари ҳисобига тў\ри келади. Бизнес фонд томонидан бериладиган микрокредитлар унчалик юқори салмоққа эга эмас. Бу турдаги кредитдан баъзи вилоятлардаги кредит олган фермерларнинг 16-20 фоизи фойдаланган.

Меҳнат биржаси томонидан бериладиган кредитлардан фақат Тошкент ва Хоразм вилоятидаги фермерларгина фойдаланишган. Қолган вилоятлардаги фермер хўжаликларига бу жам\арма томонидан умуман кредит берилмаган. Тошкент ва Наманган вилоятларидан кредит олган фермерлардан биттаси, Фар\она вилоятидан 2 таси, Жиззах вилоятидан 5 таси Дехқон ва фермер хўжаликларини қўллаб-қувватлаш жам\армаси томонидан кредит олишган. Хоразм, Андижон, Сирдарё вилоятларида сўралган фермерларнинг биронтаси ҳам мазкур жам\армадан кредит олмаган.

Фермер хўжаликларига берилаётган кредитлар миқдори таҳлил қилинганда шу нарса маълум бўлдики, кредит олган фермер хўжаликларининг асосий қисми 1-3 млн.сўм миқдорида кредит олган. 7 та вилоят бўйича кредит олган фермерларнинг 8 таси 1 млн. сўмгача, 25 таси 1 млн. сўмдан 3 млн. сўмгача, 11 таси 3 млн. сўмдан 5 млн. сўмгача, 9 таси 5 млн. сўмдан 10 млн. сўмгача, 8 таси 10 млн. сўмдан кўп кредит олган.

Имтиёзли кредитдан фойдаланмасликнинг асосий сабаблари: банкларнинг туман филиалларида молиявий ресурсларни йўқлиги, гаров ёки кафолатнинг йўқлиги, кредит миқдорининг камлиги ва бошқалардир.

Тижорат кредитларидан фойдаланаётган фермерлар сони жуда озчиликни ташкил этади. Чунки тижорат кредитларининг шартлари фермер учун тў\ри келмайди, Тижорат кредитларидан фойдаланаётган фермерлар сони Тошкент вилоятида 6 та (10 фоиз) ни, Хоразм вилоятида 1 та (1,6 фоиз)ни, Фар\она вилоятида 2 та (6,6 фоиз)ни, Андижон вилоятида 3 та (9,3 фош)ни, Наманган вилоятида 2 та (5,8 фоиз)ни, Сирдарё вилоятида 2 та (4 фоиз)ни, Жиззах вилоятида 4 та (7,8 фоиз)ни ташкил этади. Умуман олганда сўров ўтказилган 7 та вилоятда жами 317 та фермернинг 20 тасигина тижорат кредитларидан фойдаланишган.

Фермерлар томонидан олинган тижорат кредитларининг йиллик фоиз ставкаси 20-40 фоизни ташкил этади. Олинган жами 20 та тижорат кредитининг 10 таси қисқа муддатли (1 йилгача) кредитдир. Фақат Хоразм вилоятида 1 та фермер 5 йилдан узоқ бўлган муддатга 30 фоиз йиллик фоиз билан кредит олган.

Тижорат кредитидан фойдаланмаган фермерлар сони Тошкент вилоятида 54 та (90 фоиз)ни, Хоразм вилоятида 59 та (98,3 фоиз)ни, Фар\она вилоятида 28 та (93,3 фоиз)ни, Андижон вилоятида 29 та (90,6 фоиз)ни, Наманган вилоятида 32 та (94,1 фоиз)ни, Сирдарё вилоятида 48 та (96 фоиз)ни, Жиззах вилоятида 47 та (92,1 фоиз)ни ташкил этади.

Тижорат кредитидан фойдаланмаган фермерларнинг 85-90 фоизи фойдаланмасликнинг асосий сабаби сифатида ташшф қилинаётган кредитлар юқори фоизли эканлигини кўрсатишган.

Айни пайтда фермер хўжаликлари ва бошқа кичик ҳамда ўрта бизнес субъектларини кредитлар билан таъминлаш мақсадида қатор ҳуқуқий ва меъёрий ҳужжатлар ишлаб чиқилганлигига қарамадан, фермер хўжаликлари кредитлар, айниқса, имтиёзли кредитлар билан етарли даражада таъминланмаётир.

Имтиёзли кредитлардан фойдаланган фермерлар салмоғи 19,8 фоизни ташкил этади. Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, ҳозирги кунда фермерларни имтисзли кредитлар билан таъминлашда тижорат банкларининг имтиёзли кредит фонди салмоғи ўрин (42,8 фоиз) тутмоқда.

Таъкидлаш жоизки, ҳозирги кунда фермерларга берилаётган кредитларнинг асосий қисмини, яъни 42,8 фоизини 1 млн.дан 3 млн.гача бўлган кредитлар ташкил қилмоқда. Бу миқдор фермер учун техника воситалари ёки бошқа қишлоқ хўжалик машиналарини сотиб олиш имконини бермайди.

9.2-жадвал

Фермер хўжаликларини имтиёзли кредитлар билан таъминлаш

(фоиз ҳисобида)

Вилоятлар	имтиёзли кредит олган фермерлар салмоғи	Жами имтиёзли кредит олган фермерлар сонига нисбатан									
		Кредит тури					Миқдори				
		Бизнес фонддан бошлакич маблағ учун маблағ учун	Бизнес фонддан микрокредит	Меҳнат биржасидан олинган	Банкларни имтиёзли кредит фонди	Фермерларни қўллаб-қувватлаш жамғармаси	млнгача	1-3 млнгача	3-5 млнгача	5-10 млнгача	10 млндан ортиқ
Тошкент	38,3	4,3	21,7	8,6	56,5	4,3	8,6	56,5	13	8,6	13
Хоразм	13,3	25	-	25	50	-	12,5	75	12,5	-	50
Фарғона	16,6	-	20	-	40	40	-	20	40	40	-
Андижон	18,7	33,6	16,6	-	50	-	50	33,3	-	16,6	-
Наманган	11,7	25	25	-	25	25	-	100	-	-	-
Сирдарё	18,0	44,4	11,1	-	44,4	-	-	11,1	44,4	33,3	11,1
Жиззах	15,6	37,5	-	-	-	62,5	25	25	12,5	12,5	-
Жами	19,8	70,6	15,8	6,3	42,8	14,2	12,6	42,8	17,4	14,2	12,6

Бугунги кунда фермер хўжаликларига ажратилаётган кредитлар кўзланган мақсадга эриши имконини бермайди. Чунки фермерларга ажратилган кредитларнинг аксари қисми 1-3 млн. сўмни, муддати 1-3 йилни ташкил этмоқда. Бу фермерга трактор ёки бошқа турдаги қишлоқ хўжалик техникаси сотиб олиш имкониятини бермайди. Фермерларни тижорат банкларидан, Деҳқон ва фермер хўжаликларини қўллаб-қувватлаш жамғармаси, Бизнес фонд ва шу каби жамғармалардан кредит олиш тизими жуда мураккаблаштирилиб юборилган. Шунинг учун ҳам фермерларга кредит берувчи нодавлат ташкилотларнинг умумий берилган кредитлардаги улуши жуда кам. Бундан ташқари, мазкур фондларнинг кредит ресурслари ҳам етарли эмас.

Қисқача хулосалар

Ўзбекистон Республикасининг «Фермер хўжалиги тўғрисида» қонуни, 1998. Фермер хўжаликлари фаолиятини ривожлантириш борасида ягона, бир тизимли сиёсат олиб бориш учун барча фермер хўжаликлар Деҳқон ва фермер хўжаликлари уюшмаси тизимида фаолият юритиши лозим. Техника билан таъминланганлик фермер хўжаликлари ривожланишида муҳим омиллардан бири бўлиб ҳисобланади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Деҳқон ва фермер хўжаликлари фаолиятининг самарадорлигида иқтисодий алоқалар қандай аҳамиятга эга?
2. Деҳқон ва фермер хўжаликлари фаолиятининг самарадорлигида қандай алоқалар ўрнатилган?
3. Сувдан фойдаланувчилар уюшмаси(СФУ)нинг асосий вазифалари нималардан иборат?
4. Деҳқон ва фермер хўжаликларининг фаолиятини қайси ташкилот мувофиқлаштиради ва унинг вазифалари нималардан иборат?

Асосий адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг «Фермер хўжалиги тўғрисида» ги қонуни. Тошкент, 1998.
2. Ўзбекистон Республикасининг «Деҳқон хўжалиги тўғрисида» ги қонуни, Тошкент, 1998 .
3. У.Маҳмадиев «Деҳқон ва фермер хўжалиги иқтисоди», Маърузалар матни, Тошкент ,ТДИУ, 2000.
4. С.Н.Усмонов, Ю. Т. Дадабоев «Дехканское хозяйство», Тошкент, 1997.
5. М.Бекет «Фермерское производства, организация управления, анализ», Москва, 1989.
6. Қ. Чориев, Б. Беркинов, «Деҳқон ва фермер хўжаликларини ташкил этиш ва юритишнинг ҳуқуқий – меъёрий асослари», Тошкент, «Шарқ», 2002.

Х БОБ. ХЎЖАЛИК ФАОЛИЯТИ ИҚТИСОДИЙ САМАРАДОРЛИГИ ВА УНИНГ ТАҲЛИЛИ

10.1. Иқтисодий самарадорликнинг моҳияти ва мезони

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши самарадорлигини ошириш энг долзарб вазибаларидан бири бўлиб, уни муваффақиятли ҳал этиши қишлоқ хўжалигини юксак суръатлар билан ривожлантириш, мамлакатни қишлоқ хўжалик маҳсулотлари билан етарли таъминлаш имконини беради. Бозор иқтисоди шароитида ҳар бир қишлоқ хўжалик корхонаси самарали ишлаши чекланган ресурслардан оқилона фойдаланиш орқали юқори натижага эришишга ҳаракат қилади. Ишлаб чиқариш самарадорлиги - жуда мураккаб иқтисодий категориядир. У объектив иқтисодий қонунлар, ижтимоий ишлаб чиқаришнинг асосини ифода этувчи – натижани, яъни оқибатни акс эттиради. Оқибат ёки натижа ҳар қандай фаолиятнинг мақсадидир. Самара тушунчаси билан иқтисодий самара тушунчасини фарқлаш керак.

Самара бу кенг тушунча бўлиб, ҳар қандай тадбир ёки фаолиятнинг натижасида, ўқитлардан фойдаланиш самараси, экинлар ҳосилдорлиги ошишида, ем-хашак самараси, чорва маҳсулдорлиги ошишида ифодаланади. Аммо бу самара, яъни ҳосилдорликнинг ва маҳсулдорликнинг ошиши бу тадбирлар қанчалик фойдалилигини кўрсатмайди. Ўқит ва ем-хашаклардан фойдаланиш билан боʻлиқ харажатларнинг қопланганлик даражаси шу харажатлар билан олинган натижа даромад билан таққослангандагина маълум бўлади. Ўқит ва ем-хашакдан фойдаланиш натижасида экинлар ҳосилдорлиги, чорва моллари маҳсулдорлигини ошуви бу тадбирни техник самарадорлигини ифода қилса, тадбирни ўтказиш билан боʻлиқ харажатлар билан, бунинг натижасида олинган даромадни таққослаш иқтисодий самарадорликни ифода қилади.

Иқтисодий самарадорлик ишлаб чиқариш воситалари ва жонли меҳнатни қўллаш орқали олинган фойдали натижани ёки жами ресурслар бирлигига олинган натижани ифода этади.

Ҳар қандай фаолият ва ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлиги хўжаликни, шу жумладан, фермер хўжаликлари даромадини ортиради, ижтимоий харажатларни яхшилашга олиб келади. Бу жараён нафақат корхоналарга манфаатли, давлатга ҳам фойдалидир. У ёки бу тадбирга баҳо беришда ёки унинг ўлчамларини аниқлашда иқтисодий самарадорлик мезонини билиш керак. Бозор иқтисодиёти шароитида ҳар бир корхона тўла иқтисодий ва ҳуқуқий мустақилликка эга бўлганлиги учун асосий мақсади ўзига бириктирилган ресурслардан тўла ва самарали фойдаланишга қаратилган бўлиб, шу ресурслар бирлигига қанча кўп даромад ва фойда олса, рақобат курашида шунча устунликка эга бўлади. Фермер ва деҳқон хўжалиги моҳиятига кўра, улар фаолиятини баҳолашда иқтисодий самарадорликнинг асосий мезони сифатида хўжалик ресурслари бирлигига олинган ялпи даромадни қўллаш

мақсадга мувофиқдир. Ялпи даромад категориясининг афзаллиги шундаки, бунда ҳам маҳсулот миқдори, сифати, қандай бозорда ва қандай баҳода сотилганлиги, моддий харажатлар қанчалик тежалганлиги ўз аксини топади. Корхона, фермер хўжалиги қанча кўп ялпи даромад олишга эришса, турли тўловларни (солиқ ва йи\имлар) тўлагандан кейин ўз эҳтиёжларини кўпроқ қондиришга, корхонани кенгайтиришга имкон берадиган мабла\га эга бўлади.

10.2. Иқтисодий самарадорлик кўрсаткичлари ва уларни аниқлаш усуллари

Қишлоқ хўжалиги ва унинг асосий ташкилий шакли бўлган фермер хўжаликларини ривожлантириш билан бо\лиқ турли-туман тадбирларга ҳолисона баҳо бермасдан унинг иқтисодий самарадорлигини таъминлаб бўлмайди. Иқтисодий самарадорликнинг асосий мезони қанчалик тўла ва аниқ жараённи ҳамма томонларини, ишлаб чиқаришнинг ҳамма омиллари ҳаракатини тўла акс эттира олмайди.

Масалан, фермер хўжалигининг ялпи даромади йилдан йилга ўсиб бормоқда. Бу хўжалик фаолияти ижобий йўналишда бораётганлигини кўрсатади. Аммо бу ўсишга нима ҳисобига эришилаётганлиги, қайси омиллар қандай таъсир этаётганлиги, келажакда қайси омилга кўпроқ эътибор бериш кераклигини кўрсатмайди. Шунинг учун корхона фаолиятига таъсир этувчи ҳар бир омил ҳаракатини ифода этувчи ўзига хос кўрсаткичларни билиш керак. Шунинг учун фақат кўрсаткичлар тизими фермер хўжаликлари иқтисодий самарадорлигини оширишнинг асосий йўналишларини комплекс таҳлил қилиш ва ишончли хулосалар чиқариш, тўри қарорлар қабул қилиш имконини беради.

Фермер хўжалиги фаолияти ва ишлаб чиқариши иқтисодий самарадорлигини аниқлашда қишлоқ хўжалигининг ўзига хос хусусиятларини эсдан чиқармаслик керак. Чунки биологик жараён ва турли табиий иқлим шароитлари ишлаб чиқариш натижаларига турлича таъсир этади. Фермер хўжаликлари бир хил меҳнат сарф қилган ҳолда турли шаклларда ва турли йилларда турли натижаларга эришиши мумкин. Фермер хўжаликлари фаолиятига баҳо беришда ҳамма кўрсаткичларни икки гуруҳга: натура кўрсаткичларига ва қиймат кўрсаткичларига бўлиш мумкин.

Натура кўрсаткичлари иқтисодий самарадорликни бевосита ифода қилмасда, бу кўрсаткичларсиз тадбирга тўла баҳо бериб бўлмайди. Чунки натура кўрсаткичлари жараённинг интенсивлигини ифодалайди. Қишлоқ хўжалигини хусусиятги кўра, ер асосий восита бўлганлиги, уни табиатдан чекланганлиги, бошқа воситалар каби инсон уни хоҳлаганича кўпайтира олмаслиги қишлоқ хўжалигини ривожлантиришни интенсив бўлишини зарурият қилиб кўяди. Шунинг учун 1 гектар ердан олинадиган маҳсулот, яъни ҳосилни, чорва маҳсулдорлигини ошириш, ҳар бир фермер хўжалигининг асосий вазифаси ҳисобланади. Фермер хўжалигида олинган маҳсулот ва

даромад турли ишлаб чиқариш омилларининг ўзаро интеграл (функционал) алоқаси натижаси бўлганлиги учун қиймат кўрсаткичларидан фойдаланилади.

Қиймат кўрсаткичлари нафақат ўлчов вазифасини ўтайди, шу билан бирга иқтисодий мазмунга эга бўлиб, товар-пул муносабатларини ҳам ифода қилади.

Иқтисодий самарадорликни ифода этувчи энг асосий кўрсаткичлар қуйидагилардир:

1. Ялпи маҳсулотни шу маҳсулотни етиштириш учун сарфланган жонли ва буюмлашган харажатлар қийматига нисбати:

$$Исм = \frac{ЯМ}{ИХ + К \times АФ};$$

Бунда: Исм – иқтисодий самара;

ЯМ – ялпи маҳсулот қиймати;

ИХ – жорий ишлаб чиқариш харажатлари;

К – асосий фонд ва капитал сарфларидан фойдаланиш коэффиценти;

АФ – фермер хўжалигининг асосий фондлари;

Ялпи маҳсулот фермер хўжалиги асосий фаолиятининг натижавий кўрсаткичи ҳисобланади. Ялпи маҳсулот корхона хўжалик ҳисоби фаолияти учун жорий баҳоларда маълум таҳлилий хулосалар чиқариш, мавжуд ресурслардан (меҳнат, моддий в.х.) фойдаланиш диманикасини аниқлаш мақсадида қиёсий, яъни таққослама баҳоларда ҳисобга олиб борилади. Фермер хўжалиги қанча кўп ва сифатли маҳсулотлар етиштирса, уларни юқори баҳоларда сотса шунча кўп ялпи маҳсулот етиштирган бўлади. Бундан ташқари маҳсулот етиштириш учун қанча кам мабла\ сарф қилган бўлса, шунча кўп самара олган бўлади. Бу формула маҳсулот етиштириш учун хўжалик қанча кам жорий сарф харажат ва асосий фондларни жалб қилган бўлса шу харажатлар бирлигига кўпроқ маҳсулот етиштирганлигини ифода қилади.

Масалан, фермер хўжалиги 2001 йилда 50 млн.сўмлик ялпи маҳсулот етиштирган. Жорий харажатлар асосий воситаларни амортизациясидан ташқари 30 млн.сўмни ташкил қилган. Асосий фондлар қиймати жами 60 млн.сўмни ташкил этган бўлса, фермер хўжалигида жами сарфларнинг бир сўмига етиштирилган ялпи маҳсулот – 1,3 сўмни ташкил этади.

$$Ис = \frac{50\text{млн}}{30\text{млн} + 0,14 * 60} = \frac{50\text{млн}}{30\text{млн} + 8,4\text{млн}} = \frac{50}{38,4} = 1,3$$

Асосий фондлар ва капитал сарфлардан фойдаланиш ёки инвестиция самарадорлик коэффицентининг меъёрий даражаси халқ хўжалиги учун 014 қилиб қабул қилинган. Шу меъёрий даражага кўра харажатларни бир хиллик ўлчовга келтириш учун шу коэффицентдан фойдаланилади.

2. Ялпи даромаднинг уни яратган сарф-харажатларга нисбати:

$$Исд = \frac{ЯД}{ИХ + К * АФ};$$

Бунда: ЯД – фермер хўжалигининг ялпи даромади;

Ялпи даромад (корхонани соф маҳсулоти) ҳамма шаклидаги корхоналар учун жуда катта аҳамиятга эга. Чунки бу даромад ҳам истеъмол, ҳам корхонани кенгайтириш, ижтимоий соҳаларни ривожлантириш учун асосий мабла\ манбаи хисобланади. Ялпи даромад миқдори фермер хўжалигининг ялпи маҳсулоти ҳажмидан шу маҳсулотни етиштириш учун кетган материал ва хизматлар қийматини чегаралаб ташлаш орқали аниқланади.

Масалан, фермер хўжалигининг 2001 йилга ялпи маҳсулоти қиймати 50 млн.сўмни ташкил этиб, сарфланган материал харажатлари (уру\лик, ёқил\и, ем-хашак), транспорт ва бошқа хизматлар қиймати – 30 млн.сўм бўлган бўлса, унда хўжаликнинг ялпи даромади 30 млн.(50млн-20млн)сўмни ташкил этади.

Бунда: $Ис\delta = \frac{30}{30+014*60} = \frac{30}{38,4} = 0,78$ сўм яъни 1 сўмлик жами тенглаштирилган

харажатларга етиштирилган ялпи даромад 0,78 сўмни ташкил қилади. Харажатларнинг бир бирлигига етиштирилган ялпи даромад қанча кўп бўлса, фермер хўжалигининг иқтисодий даражаси шунча юқори бўлади. Ҳар бир фермер хўжалиги 1 сўмлик жами харажатларга қанча кўп ялпи даромад етиштириш учун маҳсулот ҳажмини ошириши, хўжалик ер майдонини ўз хоҳишига кўра, кўпайтириш имконига эга бўлмаганлиги учун маҳсулот етиштирининг интенсив йўлидан, яъни экинлар ҳосилдорлигини ошириш бозор талаб этадиган маҳсулотларни етиштириш ва сақлаш уларнинг юқори сифатли бўлишига эришиш ҳамда энг мақбул бозорларда юқори баҳоларда сотишга ҳаракат қилади.

3. Меҳнат унумдорлиги. Бу кўрсаткич фермер хўжалигида меҳнатни самарадорлигини кўрсатади. Фермер хўжалигида ўртача йиллик ходим, сарфланган киши-куни, киши-соатига етиштирилган ялпи маҳсулот ва ялпи даромад миқдори билан ифодаланади.

4. Маҳсулот таннархи. Бу кўрсаткич ишлаб чиқаришга ва фермер хўжалиги фаолиятига иқтисодий баҳо беришда жуда катта аҳамиятга эга бўлиб, бир йилда етиштирилган маҳсулотига қанча жорий хўражатлар қилинганлигини ифода этади. Эркин рақобат амал қилган бозор иқтисоди шароитида ҳар бир корхона маҳсулотининг нархи бозор баҳосига катта таъсир этолмайди. Аммо етиштираётган маҳсулотига қилинаётган харажатлар даражаси, яъни маҳсулот таннархи корхона фаолиятига бевосита бо\лиқ. Шунинг учун корхона харажатларини камайтирадиган технологияларни қўллаши, экинлар ҳосилдорлигининг, чорва маҳсулдорлигининг устун даражада ўсишини таъминлаши, маҳсулот бирлигига харажатларни камайтиришга, таннарх пасийишига ва натижада ялпи даромад ҳамда фойда ошишига олиб келади.

5. Фермер хўжалигида ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлигини таҳлил этишда ишлаб чиқаришни асосий ресурслари (омиллари) бўлган ер ва асосий ҳамда айланма фондлардан самарали фойдаланишни ифода этувчи кўрсаткичлардан ҳам фойдаланиш мумкин. 1 га қишлоқ хўжалигига яроқли ерга етиштирилган ялпи маҳсулот ва ялпи даромад, 1 сўмлик асосий ва айланма фондларга етиштирилган ялпи маҳсулот (фонд

қайтими) ёки 1 сўмлик ялпи маҳсулотга тўғри келадиган фондлар (фонд сифатида), айланма фондларнинг айланиш коэффициентлари в.х.

10.3. Фойда ва рентабеллик

Фойда ва фойдалилик – барча корхоналар каби қишлоқ хўжалик корхоналари фаолиятининг энг асосий ва якуний кўрсаткичидир.

Фойда миқдори ва фойдалилик даражаси корхонанинг қанчалик самарали ташкил этилганлигини, унинг ривожланиш даражасини, рақобатбардошлигини, иқтисодий барқарорлигини кўрсатади.

Ҳозир амалда қўлланилаётган низомга кўра, хўжалик юритувчи субъектлар фаолияти молиявий натижаларини шакллантиришда фойданинг қуйидаги кўрсаткичлари қўлланилади:

1. Маҳсулотни сотишдан олинган ялпи фойда. Бу маҳсулотлар (ишлар, хизматлар) сотишдан олинган соф тушум билан сотилган маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннари ўртасидаги тафовут сифатида аниқланади.

$$ЯФ = ССТ - ИТ ;$$

Бунда: ЯФ – ялпи фойда;

ССТ – сотишдан олинган соф тушум;

ИТ – сотилган маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннари.

2. Асосий фаолиятдан кўрилган фойда. Бу маҳсулотни сотишдан олинган ялпи фойда билан давр харажатлари ўртасидаги тафовут ва плюс асосий фаолиятдан кўрилган бошқа даромадлар ёки минус бошқа зарарлар сифатида аниқланади.

$$АФФ = ЯФ - ДХ + БД - БЗ$$

Бунда: АФФ – асосий фаолиятдан олинган фойда;

ДХ – давр харажатлари;

БД – асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар;

БЗ – асосий фаолиятдан кўрилган бошқа зарарлар;

3. Умумхўжалик фаолиятдан олинган фойда ёки зарар. Бу асосий фаолиятдан олинган фойда суммаси плюс молиявий фаолиятдан олинган даромадлар ва минус кўрилган зарарлар сифатида аниқланади.

$$УФ = АФФ + МД - МЗ$$

Бунда: УФ – умумхўжалик фаолиятдан олинган фойда;

МД – молиявий фаолиятдан олинган даромадлар;

МЗ – молиявий фаолиятдан кўрилган зарарлар.

4. Солиқ тўлагунгача олинган фойда. Бу умумхўжалик фаолиятдан олинган фойда плюс фавқулодда (кўзда тутилмаган) вазиятлардан кўрилган фойда ва минус зарарлар сифатида аниқланади.

$$СТФ = УФ + ФФ - ФЗ ;$$

Бунда: СТФ – солиқ тўлагунгача бўлган фойда;

ФФ – фавқулодда вазиятлардан олинган фойда;

ФЗ – фавқулодда вазиятларда кўрилган зарар.

5. Йилнинг соф фойдаси. Бу солиқ тўлагандан кейин хўжалик юритувчи субъект, яъни корхона (фирма) ихтиёрида қоладиган ҳамда хўжалик субъекти мустақил тасарруф этадиган фойда. Уни солиқлар тўлангунга қадар бўлган фойдадан, даромаддан солиқни ҳамда қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа солиқлар ва тўловларни чиқариб ташлаган ҳолда аниқланади.

$$СФ = СТФ - ДС - ВС ;$$

Бунда: СФ – соф фойда;

ДС – даромад (фойда)дан тўланадиган солиқлар;

ВС – бошқа солиқлар ва тўловлар.

Хўжалик юритувчи субъектлар, яъни корхона(фирма)лар томонидан улар хўжалик фаолиятини амалга ошириш натижасида олинадиган даромадларнинг манбалари қуйидагилар:

- а) Сотишдан олинган соф тушум;
- б) Асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар (операция даромадлари);
- с) Молиявий фаолиятдан олинган даромадлар;
- д) Фавқулодда даромадлар.

Корхона даромадининг асосий манбаси–махсулот (иш, хизмат)ларни сотишдан келиб тушадиган пул тушумидир.

Соф пул тушуми бу – умумий пул тушумидан қўшилган қиймат, акциз солиқи ва экспорт божи олиб ташлангандан қолгани.

Асосий ишлаб чиқариш фаолиятидан олинадиган бошқа даромадларга ундирилган ёки эътироф этилган қарзлар, ҳисобот йилида олинган ўтган йилги фойда, ошхоналар ва ёрдамчи хизмат даромадлари, асосий воситаларни тугатишдан келган даромадлар, давлат субсидиялари, ҳолисона моддий ёрдам ва бошқа даромадлар киради.

Молиявий фаолиятдан олинган даромадларга – олинган сармоя трансферти, қийматли қоғозлар бўйича даромадлар, мол-мулкни узоқ муддатли ижарага беришдан олинган даромадлар (лизинг тўловини олиш), валюта счегидаги ижобий курс тафовутлари, қийматли қоғозларни қайта баҳолашдан олинган ва бошқа даромадлар киради.

Фавқулодда фойда – бу кўзда тутилмаган, тасодифий тусга эга бўлган, ҳодиса ёки хўжалик юритувчи субъектнинг одатдаги фаолияти доирасидан четга чиқадиган тусдаги операциялар натижасида пайдо бўладиган ва олиниши кутилмаган фойдалар.

Корхона молия-хўжалик фаолиятини таҳлил қилишда фойданинг умумий суммасини билиш билан бирга уларни қандай харажатлар эвазига олинаётганлини, ишлаб чиқаришнинг фойдалилик даражасини, маблаълар (пул ва моддий) қандай даражада айланаётганлигини билиш, ҳам мулкдорлар, ҳам ҳамкорлар ҳамда тадбиркорлар учун ўта аҳамиятли ҳисобланади. Шунинг учун корхонанинг молиявий ҳисоботида фойдалилик даражаси ва маблаълар айланишини ифода этувчи қуйидаги кўрсаткичлар акс эттирилади:

1. Корхонанинг ҳамма активлари рентабеллиги. (РАК)

$$PAK = \frac{CF}{AK};$$

Бунда: АК- корхонани ҳамма активлари суммаси.

Корхонанинг ҳамма активлари рентабелиги ҳамма мулкдор ва кредитор томонидан корхона активларига қўйилган маблаъларнинг бир сўмига тўри келадиган соф фойда, у корхона активларидан қанчалик даражада фойдаланилганлигини ифода қилади.

2. Ўз капиталнинг рентабелиги (РЎК)

$$PUK = \frac{CF}{UK}$$

Бунда: ЎК- ўз капиталининг ўртача йиллик қиймати (Устав капитали плюс қўшимча капитал плюс захира капитал).

Ўз капиталининг рентабелиги - мулкдорлар мулк эгаллари томонидан корхонанинг сарфланган ўз маблаъларини, қўшимча олинган соф фойдани ифода қилади ва ўз маблаъларидан фойдаланиш фойдалилик даражасини ифода қилади.

3. Сотилган маҳсулот рентабеллиги (РСМ) ёки ялпи фойда бўйича рентабеллик (РЯФ)

$$PCM = \frac{YF}{CCT};$$

Бунда: РСМ- сотилган маҳсулот рентабеллиги.

Сотилган маҳсулот рентабеллиги сотилган маҳсулотнинг ҳар бир сўми қанча ялпи фойда келтирганини кўрсатади.

4. Соф фойда бўйича рентабеллик (РСФ).

$$PCF = \frac{CF}{CCT};$$

Бунда: РСФ – соф фойда бўйича рентабеллик

Соф фойда бўйича рентабеллик ҳар бир сўм сотилган маҳсулот корхона учун қанча соф фойда келтиришини ёки сотилган маҳсулот таркибида қанча соф фойда борлигини ифода қилади.

5. Бир акция рентабеллиги.

$$F \setminus A = \frac{CF}{AC}$$

Бунда: F\A – битта акцияга тўри келган фойда

AC- муомалага чиқарилган акциялар сони.

Бир акция рентабеллиги муомалага чиқарилган бир акцияга қанча соф фойда тўри келишини кўрсатиб, бу бир акция қиймати бирлигига ёки бир акциянинг ўзига дивидент белгилашда қўлланилади.

6. Маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари рентабеллиги (РИХ), бу айрим турдаги маҳсулотларни ишлаб чиқариш учун қилинган харажатларнинг бир сўмига олинган ялпи фойдани ифода қилади. Бу кўрсаткичдан маҳсулотлар ва экинларнинг солиштирма самарадорлигини аниқлашда кенг фойдаланилади.

$$РИХ = \frac{ЯФ}{ИХ - ДХ};$$

Бунда: РИХ – маҳсулотларни ишлаб чиқариш рентабеллиги
Мабла\ларнинг айланиш жараёнларни кўрсаткичлари.

1. Корхона ҳамма активларининг айланиши.

Активларнинг айланиши – бу корхонани активига қўйилган мабла\ларнинг бир сўми қанча сўмлик сотилган маҳсулот қийматини келтирганини кўрсатади.

$$АКА = \frac{ССТ}{АК};$$

Бунда: АКА- корхона активлигини айланиши;
АК- ўртача йиллик активлар қиймати.

2. Айланма мабла\ларнинг айланиш сони.

$$АС = \frac{ССТ}{АУК};$$

Бунда: АС- айланма мабла\ларнинг айланиш сони;
АУК- айланма воситаларнинг ўртача йиллик қолди\и.

3. Дебитор қарзларнинг айланиши (АД).

$$АД = 365 \cdot \frac{ССТ}{ДК};$$

Бунда: ДК- дебитор қарзи.

Дебитор қарзларнинг айланиши харидор учун қарзини неча кунда узиши мумкинлигини кўрсатади.

4. Кредитор қарзларнинг айланиши (АК)

$$АК = 365 \cdot \frac{СМТ}{КК};$$

Бунда: СМТ- сотилган маҳсулот таннархи;
КК- кредитор қарзи.

Кредитор қарзларнинг айланиши (кунда) маълум корхонага ўз қарзини узиш учун неча кун кераклигини кўрсатади.

5. Моддий ишлаб чиқариш захиралари айланиши (АЗ).

$$АЗ = \frac{СМТ}{МИЗ};$$

Бунда АЗ – моддий ишлаб чиқариш запаслари айланиши;
МИЗ – Моддий ишлаб чиқариш запаслари.

Юқорида келтирилган молиявий ишлаб чиқариш кўрсаткичлари корхона фаолиятини таҳлил қилиш, тадбиркорликни мақбул ва самарали йўлларини белгилаш, инвестицияларни жалб қилиш имконини беради.

10.4. Инвестициялар самарадорлиги ва уни аниқлаш усуллари

Ҳар бир қишлоқ хўжалик корхонаси, у қандай шаклда бўлишидан қатъий назар, маҳсулот етиштириш ва хизмат кўрсатишни ташкил қилиш учун сармоя

сарф этади. Бозор иқтисоди эса, ҳар бир инвестор сармоясини сарфлашдан олдин сармоя сарфланадиган тадбир қандай натижа беришини, унинг иқтисодий самараси қандай бўлишини билишни талаб этади. Фермер хўжалиги ҳам сарфланадиган ёки йўналтириладиган капитал сарфларни, узоқ муддатга фойдаланиладиган воситаларни ташкил этишга қаратилган маблағлар самарасини лойиҳалаштириш жараёнида кўзда тутади.

Инвестиция қилиш учун фермер хўжалиги маблағни ўз даромади ёки ёлланган маблағ (банк ва турли жамғармалар)дан ташкил этиши мумкин. Фермер хўжалиги бирон тадбирни амалга ошириш учун ташқаридан маблағ жалб қиладиган бўлса, тадбирни ифода этувчи лойиҳада кўзда тутилган сарф-харажатлари иқтисодий самарадорлиги аниқ ҳисобланган бўлиши керак. Бу лойиҳани техник-иқтисодий жиҳатдан асосланганлигини (ТЭО) ифодаловчи ҳужжатда акс эттирилади. Бу масалани ҳал қилишда капитал сарфлар ва инвестициянинг иқтисодий самарадорлигини аниқлаш усулидан фойдаланилади.

Узоқ муддатга қилинадиган инвестициянинг

- абсолют ёки мутлақ самарадорлиги
- қиёсий ёки нисбий самарадорлиги аниқланади.

Мутлоқ самарадорлик фермер хўжалиги сарф қилган сармоя натижасида қўшимча натижа, яъни сарф қилган сармоянинг бир бирлигига олган қўшимча ялпи даромад ва фойда билан ифодаланади. Корхона бўйича бу қуйидаги формула билан аниқланади:

$$Cca = \frac{\Delta ЯД \text{ ёки } \Phi}{C};$$

Бунда: Cca – мутлоқ самарадорлик;

ΔЯД - қўшимча олинган ялпи маҳсулот;

Φ - қўшимча олинган фойда;

C – сармоя(инвестиция)нинг ўсган қисми.

Масалан, фермер хўжалиги хўжаликнинг бозор иқтисоди талаблари даражасида бўлишини таъминлаш учун комплекс тадбирларни амалга оширишни режалаштириб, бу тадбирларга 30 млн.сўм инвестиция ажратмоқчи. Ҳисоб-китоблар бу тадбирларни амалга ошириш хўжалик фойдасини ҳар йили 8 млн.сўмга ошириш имкониятини беради. Бунда сарф-харажатларнинг самарадорлик коэффициенти – 0,27 ни ташкил этади.

$$Ca = \frac{8\text{млн}}{30\text{млн}} = 0,27$$

Инвестиция айрим воситалар ва йўналишлар бўйича сарфланганда мутлақ самарадорликни аниқлашда қуйидаги формуладан фойдаланилади.

$$Ca = \frac{(T_0 - T_1) \times M}{C}$$

Бунда: T₀ – сармоя қилингунга қадар бўлган даврдаги маҳсулот бирлиги;

T₁ – сармоянинг қилингандан кейинги таннарх;

M – сармоя қилиши натижасида олинган маҳсулот ёки иш ҳажми.

Масалан, фермер хўжалиги сигирларидан сут соʻиб олишни механизациялаш учун соʻиш агрегатларини сотиб олиб ўрнатди. Бу тадбирларга 15 млн сўм сарф-харажат қилди. Натижада 100 бош сигирнинг ҳар бири 3000 кг (30 центнер) сут берадиган, қўлда соʻиладиган сигир машиналар ёрдамида соʻиладиган бўлди. Сигирлар қўлда соʻилганда 1 центнер сут таннархи – 1300 сўм бўлган бўлса, уларни машинада соʻиш натижасида 1 центнер сут –таннархи 1200 сўмни ташкил этди. Шу тариқа ҳар бир центнер сутни соʻиб олишдан – 100 сўм тежашга эришилди. Маълумотларни юқоридаги формулага қўйиш орқали бу тадбирга қилинган сарфлар (инвестиция) иқтисодий самарадорлигини аниқлаймиз:

$$C_a = \frac{(T_o - T_1) * M}{C} = \frac{(1300 - 1200) * 3000}{15000000} = \frac{3000000}{15000000} \text{қо,2}$$

Бу тадбирга қилинган сарф-харажат мутлоқ самарадолик коэффиценти – 0,2 га тенг бўлди. Сармоя сарфларининг меъёрий самарадорлик коэффиценти-0,14 ни ташкил этганлиги учун сигирларни машинада соʻиш учун соʻиш агрегатларини соʻиб олиш ва ишга тушуриш билан боʻлиқ тадбирга – 15 млн сўм сарфлаш иқтисодий жиҳатдан самарали экан. 0,2 ёки 0,14 коэффицентларнинг моҳияти шундаки, юқоридаги тадбирга сарф қилинган сармоянинг ҳар сўми – 0,2 сўм тежаш ёки фойда олишни таъминлаган. Меъёрий самара эса – 0,14 сўмга тенг. Энди сарф-харажатларнинг самарадорлигини янада тўлиқроқ тушуниш учун уларни қоплаш муддатини билиш керак, яъни бу сарфлар ўз қийматини олинган қўшимча даромадлар билан неча йилда қоплайди? Сарф–харажатларни қоплаш муддати қуйидагича аниқланади:

Корхона бўйича $ҚМ_k \frac{C}{\Delta\Phi} = \frac{30000000}{8000000} = 3,7\text{йил}$

Айрим йўналишлар $ҚМ_k \frac{C}{(T_o - T_1) * M} = \frac{15000000}{(1300 - 1200) * 3000} = \frac{15\text{млн}}{3\text{млн}} = 5\text{йил}$

сармоя тури бўйича

меъёрий $ҚМ_k \frac{1,0}{0,14} = 7,14\text{йил}$

Ҳар иккала тадбирда ҳам қоплаш муддати меъёрий муддатдан кам бўлганлиги сарф–харажатнинг иқтисодий самарали эканлигини кўрсатади.

2. Қийёсий ёки нисбий самарадорлик.

Бу усулдан бирор бир тадбирни бир неча йўлда амалга ошириш мумкин бўлган тақдирда фойдаланилади. Бу усулда иқтисодий баҳо беришнинг асосий мезони энг кам харажат қилиш ҳисобланиб, қуйидаги формула билан ифодаланади:

$$C + H * K \rightarrow \min$$

Бунда: C –маҳсулот ёки иш бирлиги учун қопланган жорий харажатлар;

Н – капитал сарфлар ёки инвестициянинг меъёрий даражаси;

К – у ёки бу йўналишдаги капитал сарфлар ёки инвестиция.

Масалан, фермер хўжалиги бошоқли дон экинлари ҳосилини ўриб-йи\иб олувчи комбайн харид қилмоқчи. Ишлаб чиқариш омиллари бозорида 3 хил русумдаги комбайн мавжуд бўлиб, бири Россия Федерациясида ишлаб чиқарилган «Енисей» комбайни, баҳоси–16 млн сўми, иккинчиси-АҚШ да ишлаб чиқарилган «Кейс» комбайни, баҳоси–22 млн, учинчиси–Германияда ишлаб чиқарилган «КСА» комбайни, баҳоси–19 млн сўм.

Комбайнлар паспортида кўрсатилган техник маълумотларга кўра мавсумда «Енисей» - 600 тонна, «Кейс» - 1200 тонна, «КСА» комбайни эса – 840 тонна бошоқли донни ўриб-йи\иб олиши мумкин.

Ҳар бир русумдаги комбайн билан ўриб-йи\иб олишга кетган жорий харажатлар 1 тонна ҳисобига «Енисей» комбайнида – 50 минг сўми, «Кейс» комбайнида – 35 минг сўми, «КСА» комбайнида – 40 минг сўми ташкил этган. Юқорида келтирилган маълумотларни нисбий (таққослама) самарадорликни аниқлаш формуласига қўйиш орқали қайси русумдаги комбайнни сотиб олиш фермер хўжалиги учун иқтисодий самарали эканлигини аниқлаймиз:

1. «Енисей» $50 + 0,16 * 26,6 = 54,2$ минг сўм;

2. «Кейс» $35 + 0,16 * 18,3 = 37,9$ минг сўм;

3. «КСА» $40 + 0,16 * 22,6 = 43,6$ минг сўм.

Ҳисоблардан кўриниб турибдики, фермер хўжалиги «Енисей» русумли комбайнни сотиб олганда 1 тонна бошоқли донни ўриб-йи\иб олишга бир хилликка келтирилганда – 54,2 минг сўм, «КСА» комбайнини харид қилганда – 43,6 минг сўм, «Кейс» комбайнидан фойдаланганда – 37,9 минг сўм сарф қилган бўларди. Ёки «КСА» комбайнидан фойдалангандан кўра – 5,7 мингга «Енисей» га нисбатан эса – 16,3 минг сўм кам сарф қилишга эришади. Шунинг учун фермер хўжалиги «Кейс» русумли комбайнни сотиб олгани маъқул.

Қисқача хулосалар

Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш, рақобатбардошликни ошириш ислохотларнинг асосий мақсади ҳисобланади.

Ишлаб чиқариш самарадорлиги жуда мураккаб иқтисодий категория бўлиб, техника ва иқтисодий самара тушунчаларини ўз ичига олади.

Иқтисодий самарадорлик ишлаб чиқариш воситалари ва жонли меҳнатни қўллаш орқали олинган фойдали натижани ёки жами ресурслар бирлигига олинган натижани ифода этади. Фермер хўжаликлари фаолиятига иқтисодий баҳо беришда етиштирилган ялпи даромад (соф маҳсулот) асосий мезони ҳисобланади.

Ишлаб чиқариш ва фермер хўжалиги фаолиятига тўри ва тўла баҳо бериш учун иқтисодий самарадорлик кўрсаткичлари тизимидан фойдаланилади. Бунда асосий кўрсаткич сифатида бир хилликка келтирилган жами харажатларнинг бир бирлигига етиштирилган ялпи даромад (соф

маҳсулот), ялпи маҳсулот, фойда ва рентабеллик, ер, асосий фондлар бирлигига етиштирилган ялпи маҳсулот ва ялпи даромад, меҳнат унумдорлиги кўрсаткичларидан фойдаланилади.

Фермер хўжалиги фаолиятининг самарали ташкил этилиши капитал сарфлар ва инвестицияни тўри йўналтиришга боʻлиқ. Бунинг учун раҳбарлар ва мутахассислар инвестиция йўналишларига тўри баҳо бериши ва уларнинг иқтисодий самарадорлигини аниқлаши керак. Капитал сарфлар ва инвестицияларни мутлақ (абсолют) ва нисбий самарадорлиги аниқланади ва шунга кўра маълум қарорлар қабул қилинади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Самарадорлик, иқтисодий самарадорлик нима?
2. Иқтисодий самарадорлик мезони деганла нима тушунилади?
3. Иқтисодий самарадорликнинг кўрсаткичлар тизими қандай кўрсаткичларни ўз ичига олади?
4. Капитал сарфлар ва инвестиция деганда қандай сарфлар тушунилади?
5. Капитал сарфларнинг мутлақ (абсолют) самарадорлиги қандай аниқланади?
6. Капитал сарфларнинг нисбий (қиёсий) самарадорлиги қандай аниқланади?

Асосий адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг «Фермер хўжалиги тўрисида» ги қонуни. Тошкент, 1998.
2. Ўзбекистон Республикасининг «Дехқон хўжалиги тўрисида» ги қонуни, Тошкент, 1998 .
3. У.Маҳмадиев «Дехқон ва фермер хўжалиги иқтисоди», Маърузалар матни, Тошкент ,ТДИУ, 2000.
4. С.Н.Усмонов, Ю. Т. Дадабоев «Дехканское хозяйство», Тошкент, 1997.
5. М.Бекет «Фермерское производства, организация управления, анализ», Москва, 1989.
6. Қ. Чориев, Б. Беркинов, «Дехқон ва фермер хўжаликларини ташкил этиш ва юритишнинг ҳуқуқий – меъёрий асослари», Тошкент, «Шарқ», 2002.
7. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил ва 1999 йилдаги «Маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўрисида»ги қарорлари. Вазирлар Маҳкамаси ахбороти 1994 йил ва 1999 йиллар.
8. Положение о составе затрат по производству и реализации продукции (работ и услуг), включенных в себестоимость продукции (работ и услуг) и о порядке формирования финансовых результатов комментарий. Из. Минфин. Т., 1995 г.

9. Методические рекомендации по оценке эффективности инвестиционных программ и их отбору для финансирования. М., 1984 г.

XI БОБ. ФЕРМЕР ХЎЖАЛИКЛАРИНИ ДАВЛАТ ТОМОНИДАН ТАРТИБГА СОЛИШ ВА ҚЎЛЛАБ-ҚУВВАТЛАШ

11.1. Фермер хўжаликлари фаолиятини давлат томонидан тартибга солиб туришнинг моҳияти, зарурияти ва ўзига хос хусусиятлари

Фермер хўжаликлари фаолиятини давлат томонидан тартибга солиш ва қўллаб-қувватлаш заруриятини даставвал мамлакат иқтисодиётининг энг муҳим тармоқларидан бири - қишлоқ хўжалиги ва унинг ўзига хос хусусиятлари билан боʻлиқ ҳолда қарамоқ мақсадга мувофиқдир.

Эркин бозор тарафдорлари аграр соҳага хос бўлган бир қатор хусусиятларга (қишлоқ хўжалик маҳсулотлари бозорида соф рақобат имкониятларининг мавжудлиги, аграр ишлаб чиқаришга хос бўлган табиий – биотехнологик омиллар фермердан мустақил қарорлар қабул қилишни талаб этиши ва бошқ.) таяниб, бу тармоқда эркин бозор мунсабатлари амал қилиши учун қулай шарт-шароитлар мавжуд деган ояни илгари сурадилар. Уларнинг фикрича бозорнинг ўз-ўзини тартибга сола олиш хусусияти, аграр иқтисодиётга давлат аралашувини талаб этмайди ва бунга зарурият ҳам йўқ. Мустақил хўжалик юритиш ва тадбиркорлик эркинлиги эса бозор шароитида фермер хўжаликларининг юксак суръатлар билан ривожланишига олиб келиши керак.

Аммо, республикаимиз бозор муносабатларига тўла бошлаганидан бери ўтган давр сабоқлари ҳамда илʼор хорижий мамлакатларнинг тажрибалари қишлоқ хўжалигини давлатнинг фаол аралашувисиз ривожлантириб бўлмаслигини кўрсатмоқда мутахассисларнинг фикрича «...бозор механизми аграр соҳада ҳам ҳамма масалаларни ҳал қилаолмайди. Бошқача қилиб айтганда, иқтисодиётнинг аграр сектори бозор шароитида алоҳида ўрин тутди ва давлат томонидан қўллаб-қувватланмасдан туриб соҳалараро рақобатга бардош бераолмайди»⁶

Америкалик иқтисодчи – олимлар К.Р. Макконнел ва С.Л. Брю давлатнинг аграр соҳага фаол аралашуви заруриятини қуйидаги муаммоларга боʻлайдилар:

- қишлоқ хўжалик маҳсулотлари бўлган талабнинг ноэластиклиги;
- техник ривожланиш натижасида фермерлар маҳсулотларининг талабдан ошиқча ишлаб чиқарилиши;
- қишлоқ хўжалик ресурсларининг нисбатан иммобиллик хусусияти;
- қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорида соф рақобат кураши ҳукм сурган ҳолда, унга ресурслар етказиб берувчи бозорларда монополия элементларининг мавжудлиги.

Шу туфайли ҳам аграр соҳани давлат йўли билан қўллаб-қувватлаш ҳар бир ривожланган мамлакатлар ҳукуматларининг диққат марказида туради.

⁶ Р.Ш.Шусанов, М.Осимов, «Деш=он хўжалигини юритишнинг илмий ва амалий асослари», Т.:«Чылпон», 2000, 74 б.

Масалан, АҚШда фермерларни қўллаб-қувватлаш бўйича давлат дастурлари 1930 йиллардан бери амалга ошириб келинади ва улар ўз ичига қуйидаги масалаларни қамраб олади:

1. Фермер маҳсулотлари баҳоси, ишлаб чиқариш ҳажми ва даромадлар.
2. Тупроқ ва сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш ҳамда атроф-муҳитни муҳофаза қилиш.
3. Қишлоқ хўжалигига оид илмий-тадқиқотлар.
4. Фермерларни кредит билан таъминлаш тизими.
5. Фермерлар ишлаб чиқаришни турли табиий офат ва фавқулотда ҳолатлардан суўрталаш.

Қишлоқ хўжалиги мураккаб биотехник технологик ҳамда ижтимоий - иқтисодий тизим сифатида тавсифланади. Унда ташкилий, иқтисодий ва ижтимоий характердаги омиллар билан биргаликда ер, сув, ўсимлик ва чорва моллари организм, ёру\лик. Иссиқлик, ҳаво, табиий иқлим ва жу\рофик жойлашув каби табиий омиллар ҳам муҳим аҳамият касб этади. Ишлаб чиқариш жараёни турли тавсифдаги ушбу омиллар уй\унлашиб кетади.

Фермер хўжалиги қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг бир шакли сифатида ушбу тармоққа хос бўлган барча омиллар таъсирида ривожланиб боради.

Ишлаб чиқариш – хўжалик фаолиятига таъсир кўрсатувчи омилларнинг серкирралиги ва мураккаб тизимдан иборатлиги фермер хўжалигининг самарали фаолият кўрсатиш имкониятларини чеклайди. Хусусан, ишлаб чиқариш табиий омилларнинг бир қисмини (об-ҳаво, табиий иқлим шароити ва х.к.) бошқариш фермернинг имкониятлар доирасидан ташқарида бўлиб, уларни олдиндан режалаштириб ёки олдини олиб бўлмайди. Аммо, бу омилларнинг кўлай ёки ноқулай шароитларда келиши хўжаликнинг якуний молиявий натижаларига кучли таъсир кўрсатади. Фермер хўжалиги ишлаб чиқаришнинг табиий иқлим шароити, (жонли организмлар жу\рофий муҳит ва обқҳавога бо\лиқлиги улар фаолиятини ра\батлантириш ва суўрталаш каби бир қатор химоя воситаларини яратишни талаб қилади.

Фермер манфаати томонидан ёндошсак, йил давомида маҳсулот етиштириш учун сарфланган харажатлар табиий офат ва кур\оқчилик туфайли бекорга совурилиши мумкин. Бундай пайтларда фермернинг кўрган зарарини қисман бўлсада қопламаслик келгуси йил ҳосилига ҳам таҳдид солади. Об-ҳавонинг ноқулай келиши нафақат қишлоқ хўжалиги тармо\ида балки, бутун мамлакат миқёсида ҳам қийинчиликлар ту\дириши мумкин. Озиқ-овқат танқислиги вужудга келмаслиги учун давлатнинг махсус захиралари бўлиши мақсадга мувофиқ. Ҳосил мўл бўлган йилларда давлат озиқ-овқат маҳсулотларининг талабдан ошиқ қисмини деҳқонлардан харид қилиб, махсус омборларда сақлаш ва об-ҳаво ноқулай келиб танқислик вужудга келган йиллари бу захиралардан талабни қондириш мақсадида фойдаланиши мумкин. Бу тадбир ҳозирги вақтда дунёнинг бир қатор ил\ор давлатларида қўлланиб келинади ва ўзининг ижобий самарасини бермоқда.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг табиий-иқлимий шароитларга боʻлиқлиги бу тармоқда баҳолар ва фермер хўжалиги даромадининг барқарорлигига ҳам салбий таъсир кўрсатади. Масалан, қулай об-ҳаво шароитида бозорга талабдан ортиқча маҳсулотнинг кириши баҳонинг кескин пасайишига олиб келиши мумкин. Бундай ҳолатни кўпроқ сабзаёт, полиз, мева ва узум маҳсулотлари бозорида кузатиш мумкин. Баъзан баҳоларнинг бундай пасайиши маҳсулот таннархини қоплашга ҳам имкон бермаслиги оқибатида фермерлар катта зарар кўради. Табиийки, бундай шароитларда аграр соҳада эркин бозор муносабатлари амал қилаётган бўлса, фермерлар хонавайрон бўлиши турган гап. Ёки иккинчи бир йили об-ҳавонинг ноқулай келиши (қуроқчилик, сел, жала ва ҳоказо) ҳосилнинг кескин камайиб кетишига ва натижада нархларнинг ҳаддан ташқари қимматлаб кетишига сабаб бўлиши мумкин. Бундай ҳолларда фермерлар ҳосилнинг камайиб кетишидан зарар кўрсалар. Истеъмолчилар нархларнинг баландлигидан азият чекадилар. Кўриниб турибдики, ҳар иккала ҳолда ҳам фермер кўпроқ зарар кўради ва бу ҳолат қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини, давлат томонидан тартибга солиш ва қўллаб-қувватлаш заруриятини юзага келтирувчи омиллардан бири сифатида юзага чиқади.

Маълумки, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари биологик жараёнлар билан боʻлиқлиги туфайли тез бузилувчан бўлади. Уларни узоқ муддатда сақлаш ёки олис масофаларга тешиш имкониятлари анча чегараланган. Қишлоқ хўжалиги корхоналаридан фарқли равишда саноат, савдо ёки хизмат кўрсатиш корхоналари ўз маҳсулотларига баҳо белгилашда анча қулай мавқега эга. Чунки, уларни истеъмолчи сўраётган нарх қониктирмаса, токи бозорда қулай вазият вужудга келгунга қадар товарларини сотмай сақлаб туриш мумкин. Қишлоқ хўжалиги корхоналари эса сабзаёт, мева ёки сут каби тез бузилувчан маҳсулотларни бозорда қулай вазият келиши кутиб, узоқ вақт ушлаб тураолмайдилар. Бу хил маҳсулотлар маълум муддат ўтгандан сўнг ўзининг истеъмол қийматини йўқотиши мумкинлиги сабабли фермерлар бозорда ташкил топган нархлар даражаси билан қаноатланишга мажбур бўладилар.

Иккинчи томондан, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштирувчи корхоналар республикамизда кўпчиликни ташкил этади ва эркин бозор ҳукм суриб турган шароитда улар ҳеч қачон ўзаро келишиб, маҳсулотларига юқори нарх белгилай олмайдилар, яъни қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорида соф рақобат ҳукм суради. Бир турдаги маҳсулотни жуда кўп сонли ишлаб чиқарувчилар ишлаб чиқарганлиги сабабли бозорда вужудга келадиган шу маҳсулот нархини алоҳида олган корхона ўзгартира олмайди.

Одатда, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига бўлган талабнинг ўзгариши унчалик катта бўлмайди. Бошқача қилиб айтганда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига бўлган талаб эластик (ёки жуда паст эластикликка эга) эмас. Қишлоқ хўжалиги корхоналари харид қиладиган саноат маҳсулотлари (техника, минерал ўjit, ёқилди ва ҳ.к.) нархи эса кўп ҳолларда тез сурьатларда ўсади. Бу эса ўз навбатида қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи корхоналар

фаолиятининг иқтисодий самарасини пасайтиради ёки умуман зарарли қилиб кўяди. Бундай ҳолат ҳеч бир мамлакат манфаатига мос тушмайди.

Аксинча, қишлоқ хўжалигига моддий-техника ресурслари етказиб берувчи ҳамда уларга турли хизматлар кўрсатувчи корхоналар ҳудудлар миқёсида камчиликни ташкил этиб, баъзан монопол мавқега эга эканлиги билан характерланади. Натижада қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари баҳолари билан бу тармоқ учун зарур бўлган саноат товарлари ёки хизматлар баҳолари ўртасида йирик номутаносиблик (баҳолар паритети) вужудга келади. Бундай вазиятда давлат қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчлари учун ноқулай бўлган баҳолар номутаносиблигини бартараф этиш ва моддий техника таъминоти ҳамда хизмат кўрсатувчи корхоналарнинг монопол мавқеини чеклаш чораларини кўришга мажбур бўлади.

Бундан ташқари қишлоқ хўжалигида жуда муҳим бўлган ижтимоий зарур маҳсулотлар ишлаб чиқарилади. Айниқса, озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг аҳамияти катта. Бу омил ҳам давлат томонидан қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши давлат томонидан тартибга солиб турилишини тоқазо этади.

Фермер хўжаликлари фаолиятини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш зарурияти қишлоқ хўжалигида капитал айланишининг хусусиятларидан ҳам келиб чиқади. Маълумки, саноат, савдо, молия бозорлари каби бир қатор тармоқларда капитал айланиши қишлоқ хўжалигига нисбатан бир неча марта юқоридир. Капитал қанча тез айланса, шунчалик кўп фойда келтириши туфайли қишлоқ хўжалигида капиталнинг секин айланиши бу тармоққа инвестиция имкониятларини кескин чегаралайди. Кўпчилик фермер хўжаликларида ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш учун дастлабки капитал ҳажми етарли бўлмайди. Банк кредитларидан фойдаланиш имкониятлари гаровга қўйиладиган мол-мулк етишмаслиги оқибатда чегараланган. Кўп ҳолларда бундай кредитлар қисқа муддатли бўлиб, кўпроқ айланма мабла\ларга сарфланади.

Аммо, ерларнинг мелиоратив ҳаолатини яхшилаш, янги ерларни ўзлаштириш ва су\ориш тармоқларини барпо этиш, ишлаб чиқаришни техник куроллантириш, фан-техника ютуқлари ва ил\ор технологияларни жорий этиш, экологик вазиятни барқарор ушлаб туриш каби муҳим тадбирларни амалга ошириш учун йирик капитал мабла\лар талаб этиладигани, бу тадбирларни ёл\из фермер хўжаликларининг мабла\лари ҳисобидан амалга ошириб бўлмайди. Бунинг учун давлат бюджети ҳисобидан махсус мабла\лар ажратилиши мақсадга мувофиқ. Ва ниҳоят, фермер хўжаликларининг ижтимоий ривожалниши, яъни улар учун йўллар барпо этиш, газ, сув, электр таъминоти, ижтимоий маданий объектлар қуриш каби умумдавлат аҳамиятига эга бўлган муаммолар мавжудки, бу муаммоларни давлат ҳомийлигисиз ечиб бўлмайди.

Ҳозирги пайтда дунё давлатлари қишлоқ хўжалигини қўллаб-қувватлаш учун ҳар йили ўрта ҳисобда 350 млрд. АҚШ доллари миқдорида мабла\ сафламоқда. Дехқон ва фермер хўжаликлари фаолиятини давлат томонидан тартибга солиб туришни талаб қиладиган яна бир омил уларнинг даромадлари

миқдори билан боʻлиқ. Деҳқон ва фермер хўжаликлари даромадлари иқтисодиётнинг бошқа тармоқларидаги корхоналарга нисбатан орқада қолиш тенденциясига эга. Бу ҳолат деҳқон ва фермер хўжалиги маҳсулотларига баҳонинг пасайиб кетмаслигини таъминлаш вазифасини келтириб чиқаради.

Албатта деҳқон ва фермер хўжаликлари фаолиятини тартибга солиб туриш тўғрисида гап борганда уларнинг фаолиятига давлатнинг бевосита аралашуви ҳақида эмас, балки давлатнинг ўз қўлидаги маъмурий, иқтисодий ва институционал дастаклар билан деҳқон ва фермер хўжаликлари фаолиятига таъсир кўрсатиши ҳақида гап бораётганини унитмаслик лозим.

11.2. Давлатнинг фермер хўжалиklarини тартибга солиш ҳамда қўллаб-қувватлашдаги асосий вазифалари, уни амалга ошириш шакллари ва усуллари

Фермер хўжаликлари фаолиятини давлат томонидан тартибга солиш ва қўллаб-қувватлаш зарурияти давлатнинг олдида *бир қатор вазифаларни* қўяди. «Фермер хўжалиги тўғрисида»ги қонунда давлатнинг фермер хўжалиklarини қўллаб-қувватлаш бўйича асосий вазифалари сифатида қуйидагилар белгиланган:

- ишлаб чиқариш ва ижтимоий-маиший аҳамиятга молик объектлари бўлмаган ҳудудда фермер хўжаликлари ташкил этилганида уни бирламчи ободонлаштириш (йўллар, электр узатиш, ва алоқа линиялари қуриш, сув билан таъминлаш, газлаштириш, телефонлаштириш, радиолоштириш, ер тузиш, ерларни мелиорациялаш);
- уларга ишлаб чиқариш объектлари ва турар жойларни барпо этишда ёрдам кўрсатиш;
- фермер хўжалиги учун керакли мол-мулк ва ишлаб чиқариш воситаларини биржаларда, ярмаркаларда, бозорларда юридик ва жисмоний шахслардан олишда кўмаклашиш;
- навли уруғ ва қишлоқ хўжалик экинларининг кўчат материалларини, органик ва минерал ўғитларни, қишлоқ хўжалик экинларини зараркунандалар ва касалликлардан ҳимоя қилиш воситаларини етказиб бериш юзасидан давлат тегишли агротехник хизмат кўрсатиш тизимлари орқали техникавий хизмат кўрсатиш;
- қишлоқ хўжалиги техникаси, асбоб-ускуналари ва ашё-анжомларини лизинг асосида олишда кўмаклашиш;
- чорва моллар ва паррандалар боқиш учун шартнома асосида аралаш озуқа ажратиш, ёш чорва моллар ва паррандалар, зотдор қорамоллар олишда кўмаклашиш;
- чорва молларига зооветеринария хизмати кўрсатиш учун зарур шароитлар яратиб бериш;
- етиштирган маҳсулотларини тайёрлаш ва сотишда кўмаклашиш;

- консалтинг ва ахборот хизматлари кўрсатиш.

Қишлоқ хўжалигининг хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда давлатнинг деҳқон ва фермер хўжалиklarини тартибга солишдаги асосий вазифалари сифатида яна қуйидагиларни белгилаш мумкин:

1. **Ҳуқуқий ҳимоялаш ва тартибга солиш вазифаси** – фермер хўжалиklarининг барқарор ривожланишини ҳамда бошқа хўжалик юритувчи субъектлар билан тенг шароитларда фаолият юритишини таъминлашга имкон берувчи қонуний-меъёрлар ҳужжатларни қабул қилиш ҳамда уларга риоя этилишини назорат этишни назарда тутати.
2. **Ра\батлантириш вазифаси** – хусусий тадбиркорлик ташаббуси, адолатли рақобат кураши ҳамда фермер хўжалиklари, шунингдек уларга хизмат кўрсатувчи тармоқлар фаолиятини турли иқтисодий дастаклар ёрдамида ра\батлантириш ва қўллаб-қувватлаш чораларини ифодалайди.
3. **Тақсимлаш вазифаси**- ижтимоий адолат ва ҳимоялаш воситаси сифатида даромадларни қайта тақсимлаш, шунингдек фермер хўжалиklarининг моддий-техникавий ресурслардан имтиёзли асосларда фойдаланишига шароит яратиш мақсадида ресурслар тақсимотига тузатишлар киритиш билан бо\лиқ.
4. **Ижтимоий кафолатлаш вазифаси** – ижтимоий таъминот ва ҳимоялашнинг самарали тизимини яратиш, шунингдек фермер хўжалиklarининг таълим, со\лиқни сақлаш ва маданий тадбирларга бўлган эҳтиёжини қондириш билан бо\лиқ чора-тадбирларни ўз ичига олади.
5. **Ахборот-маслаҳат таъминоти вазифаси** - фермерларнинг ахборот таъминоти тизимидан тенг шароитларда, тўсиқларсиз фойдаланиш имкониятини яратиш, улар учун иқтисодий муаммоларнинг самарали ечимини топиш, хом-ашё ва ресурслар таъминоти, ил\ор техника ва технологияларни қўллаш юзасидан маслаҳатлар беришни назарда тутати.
6. **Ташқи иқтисодий фаолиятни муқобиллаштириш вазифаси** – халқаро бозорларда фермер хўжалиklари манфаатларини ҳимоялаш, имтиёзли божхона таърифлари ва солиқлар орқали экспорт учун қулай иқтисодий муҳит ҳосил қилиш тадбирларидан иборат.

Бозор иқтисодиёти шароитида давлатнинг фермер хўжалиklarини қўллаб-қувватлашдаги вазифаларидан бири уларнинг бошқа хўжалик юритиш субъектлари билан тенг шароитларида фаолият кўрсатишини таъминловчи ҳуқуқий – меъёрий асосларни яратишдир. Бу қишлоқ фуқароларининг тадбиркорлик фаолиятида эркин иштирок этишига шарт-шароитлар яратиш ва бундан уларнинг манфаатдорлигини оширишни, фермерларнинг қонуний ҳуқуқлари ва манфаатларини муҳофаза қилишни ҳамда тадбиркорлик фаолияти эркинлигини кафолатлаш чораларини назарда тутати.

Давлат фермер маҳсулотларига барқарор талаб ва таклифнинг шаклланишини қўллаб-қувватлайди. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига барқарор талабни шакллантириш учун аҳолининг даромадларини ўстириш ва

қайта тақсимлаш, истеймол учун зарур бўлган баъзи маҳсулотларнинг баҳоларини тартибга солиш каби тадбирлар қўлланилади. Давлат истеймол учун зарур бўлган ҳамда стартегик аҳамиятга эга бир қатор маҳсулотларга давлат буюртмаларини шакллантириш орқали ҳам уларнинг маҳсулотларига барқарор талабни юзага келтиришга ҳисса қўшади.

Давлатнинг яна бир муҳим вазифаси фермер хўжаликларини самарали фаолият юритишга етакловчи со\лом рақобат муҳитини шакллантиришдир. Бунинг учун қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорининг очиқлигини ҳамда адолатли рақобат муҳитини яратиш, носо\лом рақобат ва монополияга қарши курашнинг самарали воситаларини қўллаш чоралари амалга оширилади.

Давлат фермер хўжаликларининг жаҳон қишлоқ хўжалиги ва озиқ-овқат бозорларида тенг ҳуқуқли субъект сифатида қатнашиши учун қулай шарт-шароитларни яратиб бермо\и лозим. Бунинг учун давлат:

- фермер хўжаликларининг экспортга йўналтирилган рақобатбардош маҳсулотлар етиштиришга ра\батини ошириш;
- маҳаллий бозорларда фермерларни ташқи экспортёрлар рақобатидан етарлилик даражасида ҳимоялаш (протекционизм) воситаларини ишга солади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида давлатнинг энг муҳим вазифаларидан бири фермерларга хизмат кўрсатувчи ишлаб чиқариш ҳамда ижтимоий инфратузилмаларни барпо этишга кўмаклашишдир. Бу вазифани амалга ошириш деҳқон ва фермер хўжаликларига моддий-техник ресурслар етказиб берувчи, маҳсулотларни сақлаш, ташиш, қайта ишлаш ва сотишга кўмаклашувчи хизмат кўрсатувчи корхоналар тармо\ини яратиш, банк, молия ва қимматли қо\озлар бозори, фонд биржалари ва ярамаркалар, ахборот маслаҳат марказлари ҳамда улар манфаатларини ҳимоя қилувчи уюшмалар, фондларни ташкил этиш ва ривожлантиришни назарда тутлади.

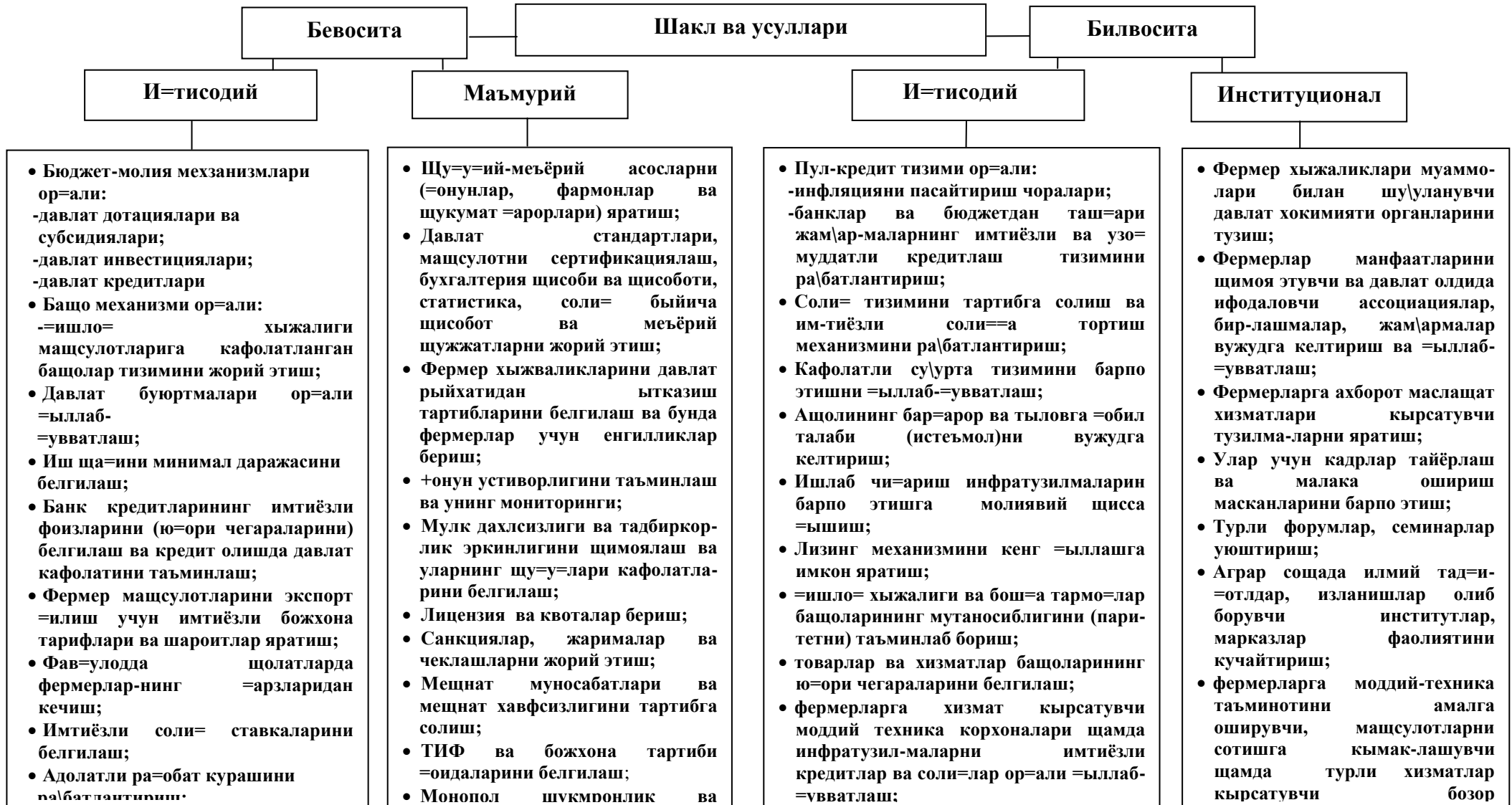
Давлатнинг фермер хўжаликларини ривожлантиришни тартибга солиш ва қўллаб-қувватлаш борасидаги вазифалари **маълум бир тамойилларга таяниб** амалга оширилади. Бу тамойилларни қуйидаги тавсифлаш мумкин:

- фермер хўжалигининг моҳияти, қишлоқ хўжалигини ривожлантириш ва аҳолини озиқ-овқат билан таъминлашда унинг тутган ўрни ва аҳамиятини илмий тушуниш;
- зарурият ва етарлилик даражасидаги протекционизм сиёсати;
- фермер хўжаликларини мақсадли-дастурий тартибга солиш;
- давлат ҳомийлигининг доимий кафолатланиши;
- қўллаб-қувватлаш тадбирларининг табақаланган ҳолда қўлланилиши;
- давлат аралашувининг ра\батлантирувчи йўналишга эгаллиги;
- давлат аралашувининг ижтимоий йўналтирилганлиги.

Давлатнинг фермер хўжаликларини ривожлантиришни тартибга солиш ва қўллаб-қувватлаш соҳасидаги фаолияти маълум бир **шакллар ҳамда усуллар асосида** олиб борилади. Давлат фермер хўжаликлари фаолиятига **маъмурий**,

иқтисодий ёки институционал усуллар ёрдамида бевосита ёки билвосита таъсир ўтказди (11.1-чизма).

Фермер хўжаликлари фаолиятини давлат томонидан тартибга солиш ва қўллаб-қувватлаш тизими

Давлат ўзининг реал ҳокимияти кучидан фойдаланган ҳамда фермер хўжаликлари фаолиятини маъмурий усуллар ёрдамида тартибга солиш, иқтисодий ёки институционал усуллар ёрдамида уларни қўллаб-қувватлаш чораларини амалга оширади. Эркин бозор муносабатлари ривожланиб бораётган ҳозирги шароитда давлатнинг маъмурий усуллар ёрдамида тартибга солиш даражаси камайиб боради. Аммо, унинг аҳамияти сақланиб қолади. Негаки, хусусий мулк ва тадбиркорлик эркинлиги дахлсизлигини ҳимоялаш монополияни чеклаш, қонун устиворлигини таъминлаш, экологик мувозанатни сақлаб туриш каби муҳим тадбирларни фақатгина кучли давлат ҳокимияти ва маъмурий усуллар орқалигини таъминлаш мумкин.

Шу билан бирга иқтисодий ва институционал усуллар орқали фермер хўжаликларини қўллаб-қувватлаш кўпроқ аҳамият касб этиб бораверади. Чунки, улар фермернинг ички хўжалик фаолияти ҳамда хўжалик қарорлари қабул қилиш эркинлигини чекламайди. Аксинча, тадбиркорлик ва танлов эркинлиги, шахсий манфаатдорлик ва соʻлом рақобат муҳитида фермер хўжаликларининг самарадорлигини юксалтиришда давлатнинг раʼбатлантирувчи ролини юзага чиқаради.

Давлат фермер хўжаликлари фаолиятини республикада амалда бўлган қонунчилик доирасида тартибга солиб туради. Бу биринчи навбатда фермер хўжалигини ташкил этиш ва фаолият кўрсатиши қоидаларини белгилаш, уларда ердан фойдаланиш, меҳнат, мол-мулк ва бошқа муносабатларни тартибга солиш ҳамда бухгалтерия, солиқ ва статистик ҳисоботларни юритиш тартибларини жорий этишни назарда тутди.

Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида фермер хўжаликларининг бошқа хўжалик юритиш шакллари билан тенг шароитларда ва соʻлом рақобат асосида мустақкам ҳуқуқий-меъёрий база яратилган. Хусусан, Ўзбекистон Республикасининг Бош Қомуси, «Фуқаролик Кодекси», «Фермер хўжалиги тўʼрисида»ги, «Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўʼрисида»ги қонунлар, республика Президентнинг бир қатор фармонлари ва Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари, фермер хўжаликлари фаолиятининг мулкӣ дахлсизлиги ва тадбиркорлик эркинлигини таъминлашга ҳамда қўллаб-қувватлаш вазифаларини амалга оширишга хизмат қилади.

Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида фермер хўжаликларининг бошқа хўжалик юритиш шакллари билан тенг шароитларда ва соʻлом рақобат асосида фаолият юритиши учун мустақкам ҳуқуқий-меъёрий база яратилган. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, «Фуқаролик Кодекси», «Фермер хўжалиги тўʼрисида»ги, «Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўʼрисида»ги қонунлар, республика Президентининг бир қатор фармонлари ва Вазирлар Маҳкамасининг қарорларида фермер хўжаликларига берилган кафолатлар, уларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ҳамда раʼбатлантириш чоралари белгилаб берилган. Масалан, Ўзбекистон Республикаси «Фермер хўжалиги тўʼрисида»ги қонунининг 29-моддасида: «Давлат қишлоқ хўжалиги маҳсулоти етиштириш ва уни реализация қилиш билан шуʼулланувчи фермер

хўжаликларини ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига риоя этилишини кафолатлайди», - деб эътироф этилган.

Кузатишлар шуни кўрсатадики, республикамизда фермер хўжаликларининг ҳуқуқларини ва қонуний манфаатларини муҳофаза қилиш борасида муайян ишлар амалга оширилмоқда. Хусусан, Ўзбекистон Республикасининг «Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида»ги қонуннинг 39-бандига мувофиқ: «Тадбиркорлик субъектларининг фаолиятини текшириш назорат қилувчи органлар томонидан қонун ҳужжатларига мувофиқ режали тартибда, назорат қилувчи органлар фаолиятини тартибга солиш бўйича махсус ваколатли органнинг қарорига биноан йилига кўпи билан бир марта амалга оширилиши мумкин».

Бундан ташқари, қонунда ўтказилаётган текширишларнинг тадбиркорлар фаолиятига тўсқинлик қилмаслиги, текшириш предметига оид бўлмаган маълумотлар ва ҳужжатлар сўрашнинг таъқиқланиши, назорат қилувчи ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг ваколат доирасига кирмайдиган талабларни бажармаслик ҳуқуқи ва бошқа бир қатор кафолатлар мустаҳкамлаб қўйилган.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 22 августдаги 347-сонли «Тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатидан ўтказиш ҳамда ҳисобга қўйиш тизимини такомиллаштириш тўғрисида»ги қарори билан тадбиркорлик субъектларини, жумладан фермер хўжаликларини давлат рўйхатига олиш ва ҳисобга қўйишнинг енгиллаштирилган тартиби жорий этилди. Унга кўра тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатига олиш «бир йўла» тамойили асосида, уларни автоматик тарзда ҳисобга қўйиш билан амалга оширилади. Қарорга мувофиқ туман ҳокимиятлари таркибида давлат рўйхатига олиш бўйича махсус хизмат ташкил этилган бўлиб, унинг ходимлари тадбиркорни давлат рўйхатидан ўтказиш билан боʻлиқ барча ҳужжатларни тайёрлаш, уларни йўл фонди, меҳнат, бандлик ва ижтимоий таъминот бўлими, солиқ ҳамда статистика органларида ҳисобга қўйиш ишларини ўзлари амалга оширадilar.

Фермер хўжалигини ер ижараси билан боʻлиқ барча ҳужжатлар тайёр бўлган тақдирда давлат рўйхатига олишнинг умумий муддати (ички ишлар бўлиmidан муҳр ҳамда бурчак штампини тайёрлашга рухсат олишни ҳам қўшиб ҳисоблаганда) 12 кундан ошмаслиги лозим.

Фермер хўжаликлари қонунда белгилаб берилган тартибда ҳисоб ва ҳисобот ишларини юритадилар. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 23 февралдаги 65-сонли «Кичик ва ўрта бизнес корхоналари учун ҳисоботлар юритилишини қисқартириш ҳамда соддалаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарорига мувофиқ 2000 йилнинг I-чорагидан фермер хўжаликлари учун максимал қисқартирилган ва соддалаштирилган ҳисобот шакли ҳамда уни тақдим этиш белгилаб берилган.

Фермер хўжаликларин тартибга солиш ва қўллаб-қувватлашнинг *иқтисодий усулларига* қуйидагилар орқали амалга оширилади:

- молия-кредит тизими орқали қўллаб-қувватлаш;
- табақаланган ва имтиёзли солиқ тизимидан фойдаланиш;
- баҳолар паритетини сақлаш;
- ташқи иқтисодий фаолиятни рабатлантириш ва бошқалар.

Давлатнинг фермер хўжаликлари фаолиятини **иқтисодий дастаклар орқали қўллаб-қувватлаш** чоралари **бевосита ва билвосита** шаклларда амалга оширилади. **Бевосита қўллаб-қувватлаш** фермер хўжалиklarининг ривожланишига қулай шарт-шароитлар яратиш мақсадида давлат томонидан бериладиган иқтисодий рабатлантириш чораларидан ташкил топади.

Бевосита қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўридан-тўри фермер хўжалиklarига йўналтирилган бўлади ва уларнинг моддий аҳволини яхшилаш ҳамда иқтисодий самарадорлигини оширишга хизмат қилади. Бундай чора-тадбирлар сирасига солиқлар тўлашда енгилликлар бериш, имтиёзли шартлар ва фоизларда кредитлар бериш, давлат буюртмаси бўйича харид қилинадиган маҳсулотларга кафилланган баҳолар белгилаш, экспорт-импорт операцияларида қулай тарифлар ва тўловлар ўрнатиш каби иқтисодий дастаклар киради.

Баъзан давлат фермер хўжалиklarига қулай шарт-шароитлар яратиш ва уларнинг самарадорлигини ошириш мақсадида **билвосита қўллаб-қувватлаш** чораларини ишга солади. Билвосита қўллаб-қувватлашда давлат маълум бир соҳаларда тўридан-тўри фермерларга имтиёзлар яратмасдан, балки уларга хизмат кўрсатувчи тармоқлар корхоналарига имтиёзлар яратади. Бундан асосий мақсад ушбу корхоналарнинг фермерларга етказиб бераётган товар-моддий қийматликлар ҳамда хизматларининг нархини сезиларли даражада пасайтириш ва оқибат натижада фермер хўжалиklarига қулай иқтисодий шароитлар яратиб беришдир. Гарчи билвосита қўллаб-қувватлаш чораларининг объекти бевосита фермер хўжалиklarи бўлмасада, улар фермерлар учун муҳим аҳамиятга эга.

Фермер хўжалиklarига солиқ тўлашда сезиларли енгилликлар жорий этилган. Амалдаги қонунчиликка мувофиқ улар дастлаб ташкил этилганидан бошлаб 2 йил мобайнида ягона ер солиқи тўлашдан озод этилган. Кейинги йилларда эса улар бошқа қишлоқ хўжалиги корхоналари билан тенг шароитларда ер майдонининг жойлашган ўрни ва тупроқнинг унумдорлиги даражасидан келиб чиқиб белгиланадиган балл-бонитетлар асосида ягона ер солиқи тўлайдилар.

Фермер хўжалиklarини молия-кредит тизими орқали қўллаб-қувватлаш биринчи навбатда имтиёзли кредит бериш механизмининг қўллаш ҳамда кафолатлаш жараёнини ривожлантириш билан характерланади. Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонунчилигига мувофиқ фермер хўжалиklarи қуйидаги манбалардан кредитлар олиши мумкин:

1. Тижорат банкларининг ўз маблаълари ҳисобидан.
2. Нобюджет фондлар ва жамъармаларнинг маблаълари ҳисобидан.
3. Халқаро молия ташкилотларининг маблаълари ҳисобидан (тижорат банкларининг лойиҳалари орқали).

Тижорат банкларининг кредит сиёсатида деҳқон (юримдик шахс мақомидаги) ва фермер хўжаликлари учун қулай шароитлар белгиланган. Масалан, Адлия Вазирлиги томонидан 2000 йил 7 мартда 907-сон билан рўйхатга олинган «Фермер хўжаликлари ҳамда кичик ва ўрта бизнес субъектларини тижорат банклари томонидан кредитлаш тартиби»га мувофиқ айланма маблаъларни тўлдиришга бериладиган қисқа муддатли кредитлар кичик ва ўрта бизнес субъектлари учун 1 йилгача муддатга берилса, деҳқон ва фермерлар учун у камида 2 йил қилиб белгиланган. Шунингдек, қисқа муддатли кредитларни қайтариш муддати кичик ва ўрта бизнеснинг бошқа субъектлари учун 12 ойдан ошмайдиган (форс-мажор ҳолатидан ташқари) қилиб белгиланган бўлса, деҳқон ва фермер хўжаликларига қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини ташкил этиш учун айланма маблаъларни тўлдиришга йўналтирилган қисқа муддатли кредитлар учун бу муддат узоқи билан 30 ой этиб белгиланган.

Тижорат банкларининг кичик ва ўрта бизнесни, хусусий тадбиркорликни ривожлантиришда фаол қатнашишини рабатлантириш мақсадида 2000 йил 19 майда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 195-сонли «Тижорат банкларининг кичик ва ўрта тадбиркорликни ривожлантиришда қатнашишини рабатлантиришга доир кўшимча чора-тадбирлар тўрисида»ги қарори қабул қилинди. Бу қарорнинг ижобий аҳамияти шундаки, бунга қадар кўпчилик фермер хўжаликлари тижорат банкларида кредит учун фоиз ставкалари баландлигидан кредит олишга имконияти чекланган эди. Ушбу қарорда бу муаммони ҳал этиш мақсадида тижорат банкларида кичик ва ўрта бизнес субъектларини кредитлаш учун «имтиёзли кредит бериш махсус жамлармаси»ни шакллантириш ҳамда унинг ҳисобидан кредит бериш тартиблари белгилаб берилди. Қарорга мувофиқ ҳар йили тижорат банклари фойдасининг 25 фоизи имтиёзли жамлармани шакллантиришга йўналтирилади. Шу билан бирга, тижорат банкларини ушбу жамлармани барпо этишдан манфаатдорлигини ошириш мақсадида жамларма маблаълари ҳисобига кредит беришдан олинган даромадлар, кўрсатиб ўтилган маблаълар унинг ресурсларини кўпайтиришга мақсадли йўналтирилган тақдирда 5 йил муддатга даромад солиқидан озод этилади.

Тижорат банкларининг имтиёзли кредит бериш махсус жамлармаси маблаълари ҳисобидан берилган кредитлардан фойдаланганлик учун имтиёзли фоиз ставкаси миқдори Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки қайта молиялаш ставкасининг 50 фоиздан ортиқ бўлмаган миқдорда белгиланади.

Кейинги йилларда кичик тадбиркорликни молиявий қўллаб-қувватлаш чоралари кенгайётгани туфайли кредитлашнинг янги тизими сифатида микрокредитлаш вужудга келди. 2000 йил 29 февралда 903-сон билан рўйхатга олинган «Фермер хўжаликлари ва ўз фаолиятини юримдик шахс мақомида юритувчи кичик бизнеснинг бошқа субъектларини миллий ва хорижий валютада микрокредитлаш тартиби» тўрисидаги Низомга кўра микрокредит сифатида фермерлар ва ўз фаолиятини юримдик шахс мақомида амалга

ошираётган бошқа кичик бизнес субъектлари учун миллий ёки хорижий валютада қарз берилаётган кунда биржадан ташқари валюта бозоридаги курс бўйича 10000 (ўн минг) АҚШ долларига тенг қийматдаги кредит бериш тушунилади. Микрокредитлар фермер хўжаликларига 3 йилгача муддатга берилади. Микрокредитларни нақд пул шаклида, миллий валютада бериш умумий кредит суммасининг 50 фоизигача миқдорда, фақат фермер хўжаликларига аҳолидан чорва моллари, парранда ва кўчатлар харид қилиш учун 1,5 йилгача (18 ой) муддат билан амалга оширилади.

Микрокредитлардан фойдаланганлик учун фоиз ставкалари Марказий банкнинг расмий қайта молиялаш ставкасидан ошиқ бўлмаган ҳажмда мижоз ва банк ўртасидаги кредит шартномасига асосан ўзаро келишув асосида белгиланади. Агар микрокредит тижорат банкларининг махсус микрокредитлаш жам\армаси мабла\лари ҳисобидан ажратилаётган бўлса, имтиёзли фоиз ставкалари белгиланади.

Кейинги йилларда фермер хўжалиklarини кредит билан таъминлашда бюджетдан ташқари жам\армаларнинг аҳамияти ортиб бормоқда. Республикамизда «Дехқон ва фермер хўжалиklarини қўллаб-қувватлаш жам\армаси», Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш «Бизнес-фонди» ва Меҳнат Вазирлигининг «Иш билан таъминлашга кўмаклашиш жам\армаси» фермер хўжалиklarини кредитлаш билан шу\улланади. Бюджетдан ташқари жам\армалар фермер хўжалиklarини ўз мабла\лари ҳисобидан тижорат банклари орқали молиялаштирадilar. Унинг тартиби Адлия Вазирлиги томонидан 1074-сон билан рўйхатга олинган «Тижорат банклари томонидан якка тартибдаги тадбиркорлик, кичик ва ўрта бизнес субъектларини бюджетдан ташқари жам\армаларнинг кредит линиялари ҳисобидан кредитлаш тартиби тў\рисидаги Низом» билан амалиётга жорий этилган. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 10 сентябрдаги 366-сонли «Кичик корхоналар, деҳқон ва фермер хўжалиklarини мабла\ билан таъминлаш, моддий-техник таъминлаш, уларга божхона имтиёзлари бериш, банк хизматлари кўрсатиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тў\рисида» ги қарори билан кичик ва ўрта бизнес, деҳқон ва фермер хўжалиklarини ташкил этишни ра\батлантириш-ни кучайтириш мақсадида бюджетдан ташқари жам\армаларга давлат томонидан бир қатор вазифалар ва имтиёзлар белгилаб берилди.

Биринчидан, «Бизнес-фонд»нинг давлат мулкини хусусийлаштиришдан тушган мабла\лар ҳисобига шакллантириладиган кредит ресурсларининг камида 50 фоизи, шунингдек, «Дехқон ва фермер хўжалиklarини қўллаб-қувватлаш жам\армаси» мабла\ларининг камида 50 фоизи ҳар йили микрофирмалар ва кичик корхоналар, юридик шахс мақомига эга бўлган деҳқон хўжалиklари ва фермер хўжалиklarининг дастлабки (бошлан\ич) сармоясини шакллантириш учун тижорат банкларида мақсадли кредит линиялари очишга йўналтирилиши лозимлиги қатъий белгилаб қўйилди.

Иккинчидан, фермер хўжаликларига дастлабки сармоя учун ажратиладиган микрокредит Марказий банк қайта молиялаш ставкасининг олтидан бир қисми миқдоридаги имтиёзли фоиз ставкаси бўйича 3 йилгача муддатда энг кам ойлик иш ҳақининг 300 баравари миқдоригача деб белгиланди. Бунда фоизлар тўлашни 12 ойга кечиктириш ва асосий қарзни кредит олгандан кейин 18-24 ой ўтгач қайтаришни бошлаш шартлари кўзда тутилади.

Учинчидан, Молия Вазирлиги ва Давлат Мулки Қўмитасининг давлат тасарруфидан чиқариш ҳамда хусусийлаштиришдан тушган, 2001 йил 1 июл ҳолатига кўра «Бизнес-фонд»га йўналтирилган маблаъларни қайтариш муддати дастлабки сармоя сифатида кредитлаш мақсадларига йўналтириш шарти билан 2006 йилгача узайтирилди(2006 йилдан бошлаб 5 йил муддат ичида қайтарилади).

Тўртинчидан, «Бизнес-фонд» ва «Дехқон ва фермер хўжаликларини қўллаб-қувватлаш жамлармаси»нинг кредит ресурсларини кенгайтириш мақсадида 2002 йил 1 январдан бошлаб 2005 йил 31 декабргача бўлган даврга уларнинг даромадларига солиқ ставкаси амалдаги ставканинг 50 фоиз миқдорида белгиланди ҳамда солиқдан бўшаб қолган маблаълар кичик ва ўрта бизнесни молиявий қўллаб-қувватлашга йўналтириладиган бўлди.

Бюджетдан ташқари жамлармаларнинг кредит линиялари ҳисобидан фермер хўжаликларига бериладиган кредитлар учун имтиёзли фоиз ставкаси кредитланаётган лойиҳаларнинг хусусиятларидан келиб чиқиб, қуйидаги миқдорда белгиланади:

- дастлабки сармояни шакллантиришга Марказий банкнинг амалдаги қайта молиялаш ставкасининг 1/6 қисми миқдорида;
- фермер хўжалигини ривожлантириш ва кенгайтириш, қишлоқ хўжалиги техникасини сотиб олиш, фермерлик иншоотларини қуриш учун Марказий банкнинг амалдаги қайта молиялаш ставкасининг 1/3 қисми миқдорида.

«Бизнес-фонд» кредит линиялари ҳисобидан фермер хўжаликларига кредитлар лойиҳанинг копланиш муддатидан келиб чиққан ҳолда 2 йилдан 5 йилгача имтиёзли даврни кўзда тутган ҳолда 10 йилгача бўлган муддатга, «Дехқон ва фермер хўжаликларини қўллаб-қувватлаш жамҳармаси»нинг кредит линиялари ҳисобидан эса 3 йил муддатгача узайтириш ҳуқуқисиз берилади.

«Дехқон ва фермер хўжаликларини қўллаб-қувватлаш жамлармаси»нинг кредит ресурсларини кенгайтириш ҳамда унинг манбаларини аниқлаштириш мақсадида 2001 йил 10 сентябрда Вазирлар Маҳкамасининг 366-сонли қарори билан жамлармага мўлжалланган ким ошди савдосида ер участкаларини фуқароларнинг меросга қолдирадиган умрбод эгалик қилишлари учун сотишдан олинадиган тушумнинг 5,5 фоизи, деҳқон хўжаликларидан ундириладиган ер солиғи суммасининг 5 фоизи ва фермер хўжаликларидан ундириладиган ер солиғининг 2,5 фоизи миқдоридаги маблаълар ва уни ундириш тартиби аниқ белгилаб берилди. Ушбу қарорнинг аҳамияти шундаки,

у «Дехқон ва фермер хўжаликларини қўллаб-қувватлаш жам\армаси» кредит ресурсларини тўлдиришга яқиндан ёрдам беради.

Фермер хўжаликлари ривожланиб бориши, уларнинг сони ва ишлаб чиқаришдаги салмо\и ортиб бориши билан кредит ресурсларига бўлган талаб ҳам кучайиб бориши табиий. Шундай экан, тижорат банклари ҳамда бюджетдан ташқари жам\армаларнинг фермерликни ривожлантиришга йўналтираётган кредит ресурсларини кўпайтиришни ҳар томонлама ра\батлантирмоқ лозим. Шунингдек, кўп ҳолларда фермер хўжаликларида кредитни таваккалчиликдан (рискдан) ҳимоя қилиш учун талаб этиладиган гаровга қуйишда етарли мол-мулки бўлмаслигини эътиборга олиб, кредит таваккалчилигини су\урталовчи институционал тузилмаларни кенг ривожлантирмоқ мақсадга мувофиқдир.

Республикамизда давлат эҳтиёжлари учун харид этиладиган пахта ва дон маҳсулотларининг харид нархларини кўтаришга жиддий эътибор билан қаралмоқда. Жумладан, республикамиз Президентининг 2002 йил 20 августдаги «Пахта нархини шакллантириш механизми тў\рисида»ги фармони билан пахта экадиган хўжаликларнинг юқори сифатли рақобатбардош маҳсулотлар етиштиришга ра\батини ошириш ҳамда нарх белгилашда бозор иқтисодиёти талабларига жавоб берадиган жаҳон амалиётида қабул қилинган меъёр ва тамойилларни кенг жорий этиш мақсадида пахта хомашёсига ички харид нархлари, экспортга ва республика истеъмолчиларига етказиб берилаётган пахта толасининг улгуржи нархлари жаҳон бозорида шаклланаётган пахта нархи конъюктурасига мувофиқ белгиланиши тартиби жорий этилди. Бунинг натижасида фермер хўжаликларининг давлат буюртмалари бўйича етказиб бераётган пахта хомашёси нархлари сезиларли даражада ошди.

Давлатнинг фермер хўжаликлари ривожланишига кўмаклашувчи ***институционал ва инфратузилмаларни қўллаб-қувватлаши*** муҳим аҳамият касб этмоқда. Бу вазифани амалга ошириш фермер хўжаликларига моддий-техник ресурслар етказиб берувчи, маҳсулотларни сақлаш, ташиш, қайта ишлаш ва сотишга кўмаклашувчи хизмат кўрсатувчи корхоналар тармо\ини яратиш, банк, молия ва қимматли қо\озлар бозори, фонд биржалари ва ярмаркалар, ахборот-маслаҳат марказлари ҳамда фермерлар манфаатларини ҳимоя қилувчи уюшмалар, фондларни ташкил этиш ва уларни ривожлантириш учун қулай шарт-шароитларни яратишни назарда тутди. Давлат бу йўл билан фермерликнинг ривожини билвосита қўллаб-қувватлайди.

Давлат томонидан фермер хўжаликларининг фаолиятини тартибга солиб туриш зарурати маълум органлар бўлишини тақозо қилади. Ўзбекистон Республикасида қишлоқ хўжалиги тармо\и ва ундаги корхоналар фаолияти қуйидаги давлат ва ўзини-ўзи бошқариш органлари томонидан тартибга солиниб турилади.

Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги мамлакатимизда олиб борилаётган аграр ислохотларга бевосита масъул вазирликдир. Қорақолпо\истон Республикаси, вилоятлар ва барча туманларда

ушбу вазирликнинг ҳудудий бўлимлари мавжуд. Вилоят ва туман қишлоқ ва сув хўжалиги бошқармаларининг раҳбарлари бир вақтнинг ўзида вилоят ва туман ҳокимларининг биринчи муовинлари ҳисобланишади. Бу ҳолат аграр ислохотларнинг боришида мавжуд қонун ва кўрсатмаларнинг бажарилиш имкониятларини оширади.

Дехқон ва фермер хўжаликларининг фаолиятини мувофиқлаштириб бориш ҳамда уларнинг ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қилиш Ўзбекистон Дехқон ва фермер хўжаликлари уюшмаси ҳамда Товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар палатаси томонидан амалга оширилади. Албатта, бу уюшма дехқон ва фермерларнинг ихтиёрий уюшмаси бўлиб, асосий мақсади уларга иқтисодий масалаларда (бозордаги маҳсулотнинг у ёки бу турига талаб, уларнинг нархи каби) ахборот беришдир. Дехқон ва фермерларга ахборот бериш йўли билан уларнинг ишлаб чиқаришни нимага йўналтириш керак, қайси маҳсулот турларини экиш мақсадга мувофиқ, етиштирилган маҳсулотни қайси бозорда ва қай вақтда сотиш самарали эканлиги тўғрисида қарор қабул қилишига таъсир этилади. «Ўзмевасабзавот-ҳолдинг» компанияси, «Ўзбекқоракўл», «Ўзбек ипаги», «Ўзбалиқ» каби уюшмалар ҳам дехқон ва фермер хўжаликлари фаолиятини давлат томонидан тартибга солиб туришда иштирок этадилар.

11.3. Фермер хўжаликларини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш ва уларнинг фаолиятини тартибга солиб туришни такомиллаштириш йўллари

Фермер хўжаликларини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш ва уларнинг фаолиятини тартибга солиб туришни такомиллаштириш давлатнинг истиқболдаги аграр сиёсатини амалга ошириш йўналишларига узвий боғлиқдир. Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг аграр сиёсатида истиқболда қишлоқ хўжалиги маҳсулоти ишлаб чиқарувчи асосий субъект – фермер хўжаликларини ҳар томонлама ривожлантириш кўзда тутилган. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2003 йил 27 октябрдаги «2004-2006 йилларда фермер хўжаликларини ривожлантириш концепцияси тўғрисида»ги фармонида истиқболда фермер хўжаликларини ҳар томонлама ривожлантириш қишлоқ хўжалигида ислохотларни амалга оширишнинг устивор йўналиши сифатида белгиланди.

Республикада фермер хўжаликларини давлат томонидан тартибга солиш ва қўллаб-қувватлашни қуйидаги йўللар билан такомиллаштириш кўзда тутилмоқда:

- фермер хўжаликларининг тўлиқ иқтисодий ва молиявий мустақиллигини таъминлайдиган ва фермер хўжаликларига узоқ муддатли ижарага берилган қишлоқ хўжалиги ер ресурсларидан мақсадли, оқилона ва самарали фойдаланишни рағбатлантирадиган ҳуқуқий шарт-шароитлар ва кафолатларни яратиш;

- қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқаришни молиялашнинг бозор тамойилларига жавоб берадиган услуб ва шакллари такомиллаштириш, молиявий маблағлардан фойдаланишда фермер хўжаликларининг мустақиллигини, барча харажатларни қишлоқ хўжалигини сотишдан тушадиган ўз даромадлари ҳисобига қоплашни таъминлайдиган ишончли тизимни шакллантириш;
- бозор шароитида бизнесни бошқариш кўникмаларига эга бўлган фермер хўжаликлари раҳбарлари ва мутахассисларини тайёрлаш тизимини яратиш;
- қишлоқда фермер хўжаликларининг эҳтиёжларига қараб барча зарур хизматларни кўрсата оладиган замонавий ишлаб чиқариш ва бозор инфратузилмаларини жадал ривожлантириш;
- фермер хўжаликларининг бошқа корхона ва ташкилотлар билан шартномавий муносабатларига риоя этилишини назорат этиш;
- фермерларнинг тадбиркорлик эркинлиги ва ҳуқуқларини ҳар томонлама муҳофаза этиш, қонунда кўрсатилган ҳуқуқлари бузилишига йўл қўймаслик ва ички фаолиятига аралашувнинг ҳар қандай кўринишига йўл қўймаслик;
- фермерларнинг барқарор даромад олишлари учун керакли шарт-шароитларни таъминлаш ҳамда қишлоқ хўжалиги ва саноат маҳсулотлари нархлари ўртасидаги мутаносиблик, яъни «баҳолар паритети»ни сақлаб бориш;
- уларни илмдор технология ва техникалар билан таъминлаш тизимини такомиллаштириш;
- маҳсулотларини сотишнинг энг мақбул йўллари ишлаб чиқиш.

Фермер хўжаликлари фаолиятини давлат томонидан тартибга солиб туриш жараёни доимо такомиллаштирилиб борилади.

Қисқача хулосалар

Фермер хўжаликлари фаолиятини тартибга солиб туриш – бу уларнинг фаолиятига давлатнинг бевосита аралашуви эмас, балки давлатнинг ўз қўлидаги жуда кучли қурол ва дастаклар билан фермер хўжаликлари фаолиятига таъсир кўрсатиши (уларнинг фаолиятини тартибга солиб туриши)дир.

Фермер хўжаликларининг фаолиятини мувофиқлаштириб бориш ҳамда уларнинг ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қилиш Ўзбекистон Дехқон ва фермер хўжаликлари уюшмаси ҳамда Товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар палатаси томонидан амалга оширилади.

Давлат томонидан фермер хўжаликлари фаолиятини тартибга солиб туришнинг меъёри ҳақида гап борганда давлатнинг фермер хўжаликлари ўз

фаолиятларини нормал олиб бориши учун муҳит (ҳуқуқий, сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий) яратиши кўзда тутилади.

Фермер хўжаликларини қўллаб-қувватлаш республика ва маҳаллий ижро этувчи ҳокимият органлари, посёлка, қишлоқ ва овул фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари, қишлоқ хўжалик кооперативлари (ширкат хўжаликлари) томонидан амалга оширилади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Фермер хўжаликларини фаолиятини давлат томонидан тартибга солиб туриш деганда нимани тушунасан?
2. Фермер хўжаликларини фаолиятини давлат томонидан тартибга солиб туришни қандай омиллар тақозо этади?
3. Фермер хўжаликларини фаолиятини тартибга солиб туриш ва қўллаб-қувватлаш зарурияти давлат олдида қандай вазифаларни қўяди?
4. Давлат томонидан фермер хўжаликларини фаолиятини тартибга солиш ва қўллаб-қувватлаш қандай усуллар ва шаклларда олиб борилади?
5. Фермер хўжаликларини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш қайси давлат органлари орқали амалга оширилади?

Асосий адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг «Фермер хўжалиги тўғрисида»ги қонуни, Тошкент, 1998 .
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Қишлоқ хўжалигида ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим йўналишлари тўғрисида»ги Фармони. «Халқ сўзи», 2003 йил 25 март.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2003 йил 27 октябрдаги «2004-2006 йилларда фермер хўжаликларини ривожлантириш концепцияси тўғрисида»ги фармони, «Халқ сўзи», 2003 йил 28 октябр
4. «Ислохотлар стратегияси – мамлакат иқтисодий салоҳиятини юксалтиришдир». Президент И.Каримовнинг Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил якунлари ва 2003 йилдаги асосий вазифаларга бағишланган йиғилишида сўзлаган нутқи. «Халқ сўзи», 2003 йил, 18 февраль.
5. И.А.Каримов. Деҳқон хўжалиги тараққиёти – манбаи, Т.: «Ўзбекистон», 1995
6. К.Абдурахмонов, Х.Боев. Бозор иқтисодиёти шароитида фермер хўжаликлари. Т.: «Ўзбекистон зиёлилар уюшмаси», 1992
7. Ю.С.Баландин. Крестьянское хозяйство. М.: «Агропромиздат», 1990
8. М.С.Мирсаидов. Тадбиркорлик. Т.: «Ўқитувчи», 1994
9. Ю.С.Хромов. Ферма и агробизнес. М.: «Агропромиздат» 1992
9. Н.А.Попов «Экономика сельского хозяйства», Москва, «Дело и сервис», 2000

10. Н.Я.Коваленко «Экономика сельского хозяйства», Москва, «Тандем», 1999
10. С.Н.Усмонов, Ю. Т. Дадабоев «Дехканское хозяйство», Тошкент, 1997.
11. М.Бекет «Фермерское производство, организация, управление, анализ», Москва, 1989.
- 12.Қ. Чориев, Б. Беркинов, «Дехқон ва фермер хўжалиқларини ташкил этиш ва юриштининг ҳуқуқий – меъёрий асослари», Тошкент, «Шарқ», 2002.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ўзбекистон Республикасининг «Мулкчилик тўрисидаги» қонуни. Т.: «Адолат», 1991
2. Ўзбекистон Республикасининг «Корхоналар тўрисидаги» қонуни. Т.: «Адолат», 1991
3. Ўзбекистон Республикасининг «Тадбиркорлар тўрисидаги» қонуни. Т.: «Адолат», 1991
4. Ўзбекистон Республикасининг «Ижара тўрисидаги» қонуни. Ўзбекистоннинг янги қонунлари, 4сон, Т.: «Адолат», 1993
5. Ўзбекистон Республикасининг «Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўрисидаги» қонуни. Ўзбекистонни янги қонунлари, 5-сон. Т.: «Адолат», 1993
6. Ўзбекистон Республикасининг «кичик ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш, рабарлантириш тўрисидаги» қонуни. «Халқ сўзи», 22 декабрь 1995
7. Ўзбекистон Республикасининг «Ер кодекси тўрисидаги» қонуни. Т.: «Ўзбекистон», 1998
8. Ўзбекистон Республикасининг «Фермер хўжалиги тўрисидаги» қонуни. Т.: «Ўзбекистон», 1998
9. Ўзбекистон Республикасининг «Дехқон хўжалиги тўрисидаги» қонуни. Т.: «Ўзбекистон», 1998
10. Ўзбекистон Республикасининг «Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) тўрисидаги» қонуни. Т.: «Ўзбекистон», 1998
1. «Ислохотлар стратегияси – мамлакат иқтисодий салоҳиятини юксалтиришдир». Президент И.Каримовнинг Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил яқунлари ва 2003 йилдаги асосий вазифаларга баишланган йилишида сўзлаган нутқи. «Халқ сўзи», 2003 йил, 18 февраль.
11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Қишлоқ хўжалигида ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим йўналишлари тўрисида»ги Фармони. «Халқ сўзи», 2003 йил 25 март.
12. И.А.Каримов. Дехқон хўжалиги тараққиети – манбаи, Т.: «Ўзбекистон», 1995
13. К.Абдурахмонов, Х.Боев. Бозор иқтисодиёти шароитида мулк шакллари ривожланиб бориши. Т.: «Фан», 1992
14. К.Абдурахмонов, Х.Боев. Бозор иқтисодиёти шароитида фермер хўжаликлари. Т.: «Ўзбекистон зиёлилар уюшмаси», 1992
15. М.Бекет. Фермерское производство, организация управления, анализ. М.: «Агропромиздат», 1989.
16. Ю.С.Баландин. Крестьянское хозяйство. М.: «Агропромиздат», 1990
17. М.С.Мирсаидов. Тадбиркорлик. Т.: «Ўқитувчи», 1994
18. С.Н.Усмонов, Ю.Т.Дадабоев. Дехканское (фермерское) хозяйство. УЗНИИ риночнихреформ, Т.: 1997

19. У.Махмадиев. Дехқон ва фермер хўжалигининг иқтисоди ва уни ташкил этиш. Ўқув кўлланма, Т.: 1998
20. Ю.С.Хромов. Ферма и агробизнес. М.: «Агропромиздат» 1992
21. С.Н.Усмонов, Ю. Т. Дадабоев «Дехканское хозяйство», Тошкент, 1997.
22. М.Бекет «Фермерское производство, организация, управление, анализ», Москва, 1989.
23. Қ. Чориев, Б. Беркинов, «Дехқон ва фермер хўжаликларини ташкил этиш ва юритишнинг ҳуқуқий – меъёрий асослари», Тошкент, «Шарқ», 2002.

М У Н Д А Р И Ж А

КИРИШ.....	
I БОБ. «ФЕРМЕР ВА ДЕҲҚОН ХЎЖАЛИКЛАРИ ИҚТИСОДИ» ФАНИНИНГ МАЗМУНИ, ВАЗИФАЛАРИ ВА ЎРГАНИШ УСУЛЛАРИ...	
1.1. «Фермер ва деҳқон хўжалиги иқтисоди» фанининг предмети, вазифалари ва бошқа фанлар орасида тутган ўрни.	
1.2. «Фермер ва деҳқон хўжалиги иқтисоди» фанини ўрганиш усуллари.	
Қисқача	
хулосалар.....	
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	
Асосий адабиётлар рўйхати.....	
II БОБ. ДЕҲҚОН ХЎЖАЛИГИНИНГ ТАШКИЛИЙ-ИҚТИСОДИЙ ВА ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ.....	
2.1. Деҳқон хўжалигининг моҳияти, ривожланиш хусусиятлари ва қишлоқ хўжалигида тутган ўрни.....	
2.2. Деҳқон хўжалигининг ташкилий-иқтисодий асослари.....	
Қисқача	
хулосалар.....	
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	
Асосий адабиётлар рўйхати.....	
III БОБ. ФЕРМЕР ХЎЖАЛИГИНИНГ ТАШКИЛИЙ-ИҚТИСОДИЙ ВА ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ.....	
3.1. Фермер хўжалигининг моҳияти, ривожланиш хусусиятлари ва қишлоқ хўжалигида тутган ўрни.....	
3.2. Фермер хўжалигининг ташкилий-иқтисодий асослари	
Қисқача	
хулосалар.....	
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	
Асосий адабиётлар рўйхати.....	
IV БОБ. ДЕҲҚОН ВА ФЕРМЕР ХЎЖАЛИКЛАРИНИНГ ЕР-СУВ ВА МЕҲНАТ РЕСУРСЛАРИ, УЛАРДАН УНУМЛИ ФОЙДАЛАНИШ.....	
4.1. Деҳқон ва фермер хўжаликларининг ер ресурслари, уларга ер ажратиш тартиб қоидалари.....	
4.2. Ер ҳақи, уни ҳисоблаш ва тўлаш тартиби.....	
4.3. Деҳқон ва фермер хўжаликларининг меҳнат ресурслари ва улардан фойдаланишни ташкил этиш.....	
Қисқача	
хулосалар.....	
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	
Асосий адабиётлар рўйхати.....	
V БОБ. ФЕРМЕР ВА ДЕҲҚОН ХЎЖАЛИКЛАРИНИНГ МОЛ-МУЛКИ, УЛАРДАН МАҚСАДГА МУВОФИҚ ТАРЗДА ФОЙДАЛАНИШ.....	
5.1. Деҳқон ва фермер хўжалиги мол-мулки таркиби, мулкка эгалик қилиш ҳуқуқи.....	

5.2. Дехқон, фермер хўжаликларининг пул маблағлари. Хўжалик мол-мулкидан мақсадга мувофиқ тарзда фойдаланиш.....

Қисқача

хулосалар.....

Назорат ва муҳокама учун саволлар.....

Асосий адабиётлар рўйхати.....

VI БОБ. ФЕРМЕР ХЎЖАЛИКЛАРИНИ МОДДИЙ-ТЕХНИК РЕСУРСЛАР БИЛАН ТАЪМИНЛАШ ВА УНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

6.1. Фермер хўжаликларининг моддий-техник ресурслар билан таъминлаш тизимининг хусусиятлари.....

6.2. Фермер хўжаликларининг моддий-техника ресурслари билан таъминлаш йўналишлари ва уларни такомиллаштириш

Қисқача

хулосалар.....

Назорат ва муҳокама учун саволлар.....

Асосий адабиётлар рўйхати.....

VII БОБ. ИНФРАТУЗИЛМА ХИЗМАТЛАРИ ВА УНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ.....

7.1. Инфратузилманинг моҳияти ва гуруҳланиши.....

7.2. Фермер хўжаликларига хизмат кўрсатувчи инфраструктурани шакллантириш.

Қисқача

хулосалар.....

Назорат ва муҳокама учун саволлар.....

Асосий адабиётлар рўйхати.....

VIII БОБ. МАҲСУЛОТ СОТИШНИ АСОСИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИ ВА УЛАРНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ.....

8.1. Дехқон ва фермер ҳамда бошқа қишлоқ хўжалиги корхоналарида маҳсулот тайёрлаш тизимини ривожланиши.....

8.2. Давлат эҳтиёжлари учун қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини тайёрлаш тизимини такомиллаштириш йўллари.....

8.3. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини шартномалар асосида тайёрлаш ва сотишни такомиллаштириш.....

Қисқача

хулосалар.....

Назорат ва муҳокама учун саволлар.....

Асосий адабиётлар рўйхати.....

IX БОБ. АҲҚҚИ АА ОЎҚИЛАД ОЎЛАЁЁЁЁЁАЎЁЁЁЁААААЁАО ҲАМДА АЎОҚА ЁЎОЎАА ВА ОАӨЁЁЁЁОЁАД АЁЁААЎ ЁҚОЁЎААЁЁ АЁЎҚАЁАӨЁ.....

9.1. Иқтисодий алоқалар ҳақида тушунча.....

9.2. Фермер хўжаликларининг улар фаолиятини мувофиқлаштирувчи давлат муассасалари билан ўзаро иқтисодий алоқалари.....

9.3. Фермер хўжаликлари ва хизмат кўрсатувчи корхоналар ўртасидаги иқтисодий алоқалар.....

9.4. Фермер хўжаликларининг банк ва кредит муассасалари билан ўзаро

иқтисодий алоқалари.....	
Қисқача	
хулосалар.....	
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	
Асосий адабиётлар рўйхати.....	
Х БОБ. ХЎЖАЛИК ФАОЛИЯТИ ИҚТИСОДИЙ САМАРАДОРЛИГИ ВА УНИНГ ТАҲЛИЛИ.....	
10.1. Иқтисодий самарадорликнинг моҳияти ва мезони.....	
10.2. Иқтисодий самарадорлик кўрсаткичлари ва уларни аниқлаш усуллари.....	
....	
10.3. Фойда ва рентабеллик.....	
10.4. Инвестициялар самарадорлиги ва уни аниқлаш усуллари.....	
Қисқача	
хулосалар.....	
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	
Асосий адабиётлар рўйхати.....	
ХІ БОБ. ДЕҲҚОН ВА ФЕРМЕР ХЎЖАЛИКЛАРИНИ ДАВЛАТ ТОМОНИДАН ТАРТИБГА СОЛИШ ВА ҚЎЛЛАБ-ҚУВВАТЛАШ.....	
11.1. Фермер хўжаликлари фаолиятини давлат томонидан тартибга солиб туришнинг моҳияти, зарурияти ва ўзига хос хусусиятлари.....	
11.2. Давлатнинг фермер хўжаликларини тартибга солиш ҳамда қўллаб-қувватлашдаги асосий вазифалари, уни амалга ошириш шакллари ва усуллари.....	
11.3. Фермер хўжаликларини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш ва уларнинг фаолиятини тартибга солиб туришни такомиллаштириш йўллари.....	
....	
Қисқача	
хулосалар.....	
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	
Асосий адабиётлар рўйхати.....	
АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.....	

CONTENTS

INTRODUCTION.....	3
PART I. MEANING, TASKS AND METHODS OF RESEARCH OF THE COURSE “ECONOMY OF FARMER AND PEASANTRY HOUSEHOLDS”.....	4
1.1. Special features of the agricultural production and farmer and peasantry households.....	4
1.2. Role of the agriculture in the economy of the country and its functions..	7
1.3. Meaning, tasks and relations with other courses of “Economy of farmer and peasantry households”.....	9
1.4. Methodology and methods of research of the course “Economy of farmer and peasantry households”.....	11
Brief conclusions.....	13
Questions for discussion and control.....	13
Main literature.....	14
PART II. ORGANIZATIONAL AND ECONOMIC BASES OF FARMER AND PEASANTRY HOUSEHOLDS.....	15
2.1. Concepts of farmer and peasantry households, their essence, organizational principles, main forms.....	15
2.2. Order of organization of farmer and peasantry households.....	17
2.3. Choosing the structure of production and organizational structure, features of defining their volume.....	22
Brief conclusions.....	24
Questions for discussion and control.....	25
Main literature.....	25
PART III. LAND AND WATER RESOURCES, MANPOWER OF FARMER AND PEASANTRY HOUSEHOLDS, THEIR EFFECTIVE USE.....	26
3.1. Land resources of farmer and peasantry households, orders and rules of distributing land for them.....	26
3.2. Pay for land, order of its calculation and payment.....	30
3.3. Manpower of farmer and peasantry households and organization of their effective use.....	33
Brief conclusions.....	35
Questions for discussion and control.....	36
Main literature.....	36
PART IV. PROPERTY OF FARMER AND PEASANTRY HOUSEHOLDS, THEIR PURPOSEFUL USE.....	37
4.1. Structure of the property of farmer and peasantry households, right for owning the property.....	37
4.2. Monetary capitals of farmer and peasantry households. Purposeful use of the property of the farm.....	41

Brief conclusions.....	43
Questions for discussion and control.....	44
Main literature.....	44
PART V. SUPPLYING THE FARMER AND PEASANTRY HOUSEHOLDS WITH MATERIAL AND TECHNICAL RESOURCES AND ITS IMPROVEMENT.....	45
5.1. System of supplying material and technical resources (MTR) for farmer and peasantry households and present condition of delivery of MTR.....	45
5.2. Level of provision of farmer and peasantry households with material and technical resources and ways of improvement of material and technical supply.....	55
Brief conclusions.....	58
Questions for discussion and control.....	59
Main literature.....	59
PART VI. INFRASTRUCTURE SERVICES AND ITS IMPROVEMENT..	60
6.1. Essence of infrastructure and its classification.....	60
6.2. Role of infrastructure in agriculture and importance of its development for farmer and peasantry households.....	67
6.3. Formation and improvement of institutional system of infrastructure of agricultural production.....	80
Brief conclusions.....	90
Questions for discussion and control.....	90
Main literature.....	90
PART VII. THE BASIC CHANNELS OF REALIZATION OF PRODUCTION AND ITS PERFECTION.....	91
7.1. Development of system of preparation agricultural products in farmer and peasantry households and other agricultural firms.....	91
7.2. Ways of improvement of system of preparation agricultural products for state needs.....	95
7.3. Improvement of preparation and realization of agricultural products on the base of contracts.....	100
Brief conclusions.....	101
Questions for discussion and control.....	102
Main literature.....	102
PART VIII. ECONOMIC RELATIONS OF FARMER AND PEASANTRY HOUSEHOLDS WITH GOVERNMENT AND OTHER ORGANIZATIONS AND ENTERPRISES.....	103
8.1. Concept of economic relations.....	103
8.2. Economic relations of farmers with governmental institutions coordinating their activity.....	104
8.3. Economic relations between farmers and service enterprises.....	108
8.4. Economic relations between farmers and banks and credit institutions...	115
Brief conclusions.....	118

Questions for discussion and control.....	118
Main literature.....	119
PART IX. ECONOMIC EFFICIENCY OF ECONOMIC ACTIVITY AND ITS ANALYSIS.....	120
9.1. Essence of economic efficiency and its criteria.....	120
9.2. Parameters of economic efficiency and methods of its calculation.....	121
9.3. Profit and profitability.....	124
9.4. Efficiency of investments and methods of its calculation.....	126
Brief conclusions.....	128
Questions for discussion and control.....	129
Main literature.....	129
PART X. STATE REGULATION OF ACTIVITIES OF FARM AND PEASANTRY HOUSEHOLDS.....	130
10.1. Necessity and importance of state regulation of activities of farm and peasantry households.....	130
10.2. Norm of the government intervention to activities of farm and peasantry households.....	132
10.3. Ways of perfection of the state support of farm and peasantry households and regulation of their activity.....	132
Brief conclusions.....	134
Questions for discussion and control.....	134
Main literature.....	134
LIST OF BIBLIOGRAPHY.....	135